

**Dr Olivera Pavićević
Dr Ljeposava Ilijić
Dr Ana Batrićević**

Moralna i socijalna klima u zatvorima

Beograd, 2024

Dr Olivera Pavićević

<https://orcid.org/0000-0002-4455-7236>

Dr Ljeposava Ilijić

<https://orcid.org/0000-0001-5090-1489>

Dr Ana Batrićević

<https://orcid.org/0000-0002-1727-4222>

Moralna i socijalna klima u zatvorima

ISBN 978-86-80756-62-2

DOI: 10.47152/PrisonLIFE.D4.2

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Gračanička 18, Beograd

E-mail

krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Ivana Stevanović

Recenzenti

Prof. dr Slađana Jovanović

Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu

Prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović

Redovni profesor, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Dr Aleksandra Bulatović

Viši naučni saradnik, Institut za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu

Fotografije i dizajn korica

Dr Ana Batrićević

Štampa

BIROGRAF COMP D.O.O.

Tiraž

150

Istraživanje je sprovedeno uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije, broj projekta: 7750249, naziv: Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects (PrisonLIFE).

Monografija je nastala kao rezultat istraživačkog projekta finansiranog od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, sprovedenog od strane Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 2024, broj 451-03-66/2024-03/200039.

Elektronska verzija ove monografije sačinjena je uz finansijsku podršku Fonda za nauku Republike Srbije. Štampanje ove monografije finansiralo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Za sadržinu ove publikacije je odgovoran Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i ta sadržina ne izražava stavove Fonda za nauku Republike Srbije.

SADRŽAJ

1. UVODNA RAZMATRANJA	7
2. OSVRT NA ISTORIJSKI RAZVOJ ZATVORSKIH SISTEMA U SVETU	15
3. TEORIJE O POJMU, CILJU I OPRAVDANOSTI KAZNE I KAŽNJAVANJA	21
4. MORAL I ZATVOR	49
5. MORALNA KLIMA U ZATVORIMA	62
6. KONCEPT KVALITETA ŽIVOTA I KONCEPT DOBROBITI – POJMOVNE ODREDNICE	66
7. NEOLIBERALNI “MORAL TRŽIŠTA” I NJEGOVO ODRAŽAVANJE NA SISTEM IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA I MORALNU I SOCIJALNU KLIMU U ZATVORIMA.....	75
8. OSVRT NA NEOLIBERALNU TRANSFORMACIJU (KAZNE) ZATVORA I KAZNENI POPULIZAM	97
9. PAD REHABILITACIONOG IDEALA I <i>NOVA PENOLOGIJA</i>	104
10. NOVA PENOLOGIJA U KONTEKSTU ZATVORSKOG SISTEMA.....	111
11. KA IZUČAVANJU ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME	115
12. ŠTA JE ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA?	132
13. O TEORIJSKIM OSNOVAMA NA KOJIMA POČIVAJU ISTRAŽIVANJA ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME	138
14. UTICAJ I ZNAČAJ ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME.....	142

15. MERENJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA (MQPL) - DIMENZIJE INSTRUMENTA	153
16. TIPOVI USTANOVA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U SRBIJI I NJIHOV UTICAJ NA RAZUMEVANJE ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME.....	167
17. RAZLIČITA ODELJENJA U ZAVODIMA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U REPUBLICI SRBIJI	172
18. OSOBENOSTI IZVRŠENJA KAZNE ZATVORA ZA ORGANIZOVANI KRIMINAL U REPUBLICI SRBIJI	175
19. PRAVA LICA LIŠENIH SLOBODE – NORMATIVNI OKVIR ZA USPOSTAVLJANJE POVOLJNIJE MORALNE I SOCIJALNE KLIME	177
20. UTICAJ NEOLIBERALIZMA NA PENALNU POLITIKU U SRBIJI.....	205
21. DOPRINOS INOVATIVNIH METODA RADA SA OSUĐENIM LICIMA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORIMA	211
22. DOPRINOS PROGRAMA RADA OSUĐENIH LICA SA ŽIVOTINJAMA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORIMA	214
23. PROGRAM RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA KROZ RAD SA PSIMA KAO PRIMER INOVATIVNOG PRISTUPA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORU	220
24. PROGRAM RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA KROZ RAD SA KONJIMA KAO PRIMER INOVATIVNOG PRISTUPA UNAPREĐENJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORU	230
25. OZELENJAVANJE USTANOVA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U SRBIJI – RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA KROZ KONTAKT SA PRIRODOM	244
26. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	255
REFERENCE.....	260

1. UVODNA RAZMATRANJA

Monografija „*Moralna i socijalna klima u zatvorima*“ bavi se analizom različitih faktora koji oblikuju jedan izuzetno kompleksan i još uvek nedovoljno jasno definisan pojam, od kojeg u znatnoj meri zavisi kvalitet života u zatvoru – njegovu moralnu i socijalnu klimu. Autori monografije ovu temu sagledavaju sa različitih aspekata – sociološkog, pravnog i iz ugla specijalne edukacije i rehabilitacije. Moralnoj i socijalnoj klimi u zatvorima se tokom poslednjih godina posvećuje sve više pažnje u naučnoj i stručnoj literaturi. Ovakvo interesovanje za moralnu i socijalnu klimu u zatvorima kao pojam koji uslovljava kvalitet zatvorskog života u skladu je sa usmeravanjem pažnje akademske javnosti na pojmove poput dobrobiti i blagostanja i to ne samo u sferi izvršenja krivičnih sankcija, već i u drugim oblastima života.

Osim toga, intenzivnije bavljenje pitanjima kvaliteta zatvorskog života i istinsko interesovanje za dobrobit i blagostanje osuđenih lica, kao faktore koji doprinose resocijalizaciji, može se okarakterisati i kao reakcija na određene turbulencije i zaokrete na planu definisanja svrhe i pojma krivičnih sankcija u svetu, do kojih je došlo na talasima neoliberalne misli. U pitanju su nastojanja da se u pojedinim sistemima vrati na retributivizam kao svrhu kažnjavanja, koji, ma koliko to paradoksalno delovalo na prvi pogled, lako može da se uklopi

u sve šire zastupljene neoliberalne doktrine, a posebno u neoliberalno shvatanje „tržišnog morala“.

Imajući u vidu povezanost između teorija o pojmu, cilju i opravdanosti kazni i kažnjavanja sa jedne strane i tipa sistema izvršenja krivičnih sankcija koji je istorijski gledano najduže bio zastupljen u nekom društvu sa druge, na početku monografije napravljen je sumarni osvrt na istorijski razvoj sistema za izvršenje krivičnih sankcija u svetu sa posebnim fokusom na one koji su oblikovali današnje, moderne kaznene ustanove. Ovaj istorijski osvrt ima za cilj da pojasni genezu modernih sistema izvršenja krivičnih sankcija sa svim njihovim prednostima i nedostacima, kao i da ukaže na njihovu uslovljenost aktuelnim društvenim okolnostima.

Budući da način funkcionisanja sistema izvršenja krivičnih sankcija i odnos društva prema učiniocima krivičnih dela svakako u znatnoj meri zavisi od prihvaćene teorije o pojmu, cilju i svrsi kazne i kažnjavanja u narednom delu monografije analizirane su ključne teorije od značaja za ovu problematiku. U prvom redu, ukazano je na razvoj poimanja cilja i svrhe kazne i kažnjavanja od puke odmazde, proklamovane od strane pristalica retributivizma, u pravcu orijentacija na tretman i rehabilitaciju osuđenih lica, pa sve do zaokreta ka penalnom retributivizmu do kojeg dolazi u pojedinim modernim penalnim sistemima koji počivaju na neoliberalnim idejama.

Nakon razmatranja teorijskih okvira od značaja za definisanje pojma, svrhe i opravdanosti kazne uopšte, uključujući i kaznu zatvora, otvoreno je pitanje odnosa između načina organizovanja i rada ustanova za izvršenje krivičnih sankcija i ciljeva kaznene politike. Ovom pitanju posvećena je posebna pažnja budući da uprkos postojanju povezanosti između teorijskog

poimanja svrhe kažnjavanja sa jedne strane i praktičnog rada ustanova za izvršenje krivičnih sankcija sa druge, do sada u naučno-istraživačkom radu nije dovoljno razmatrano kakve su posledice koje po pojedinca i društvo u celini imaju različiti savremeni pristupi izvršenju kazne lišenja slobode.

Na pomenutu temu nadovezuje se i definisanje kompleksnog pojma moralne klime u zatvorima, iza kojeg sledi deo posvećen analizi neoliberalnog „*modela tržišta*“ i načina na koji se on odražava na funkcionisanje sistema izvršenja krivičnih sankcija i moralnu i socijalnu klimu u zatvorima. U tom kontekstu, autori ukazuju na procese koji se dešavaju u velikom broju sistema za izvršenje krivičnih sankcija u svetu, a koji nisu ništa drugo do odraz društvenih promena – u pitanju je takozvana neoliberalna transformacija kazne zatvora koja po pravilu ide ruku pod ruku sa kaznenim populizmom.

Zaokret u pravcu retributivističkih teorija kazne i kažnjavanja odvija se paralelno sa opadanjem podrške za rehabilitacione teorije kaznenog tretmana i uopšte sa „*padom rehabilitacionog ideala*“, te su zato u posebnom poglavlju analizirani razlozi i faktori koji su doveli do toga. Iako se ističe da do razočaranja u tretman i rehabilitaciju dolazi usled nezadovoljstva naučne i stručne javnosti rasprostranjenošću kriminaliteta u društvu i želje da se učinioi krivičnih dela adekvatno sankcionišu, pojedini autori ističu i druge razloge za to. Pre svega, treba imati u vidu se rehabilitacioni ideal u praksi pokazao kao prilično ranjiv, te da se ispostavilo da tehnike rehabilitacije nisu dovoljno delotvorne. Ipak, čini se da ovi razlozi ne mogu da se posmatraju izvan širih, globalnih društvenih, ekonomskih, kulturnih i drugih uticaja. Jedan od tih uticaja jeste svakako opadanje vere društva odnosno zajednice u mogućnost da se ljudska priroda promeni, a ljudsko ponašanje i karakter

poprave, kao i odsustvo saglasnosti u vezi sa definisanjem pojma rehabilitacije. Konačno, pad rehabilitacionog ideala vezuje se i za promenu društvenog konsenzusa u pogledu svrhe kazne i kažnjavanja u smislu da jenjava postojanje opšteg društvenog interesa da se učini više od puke osвете učiniocima krivičnih dela, te da se sve više insistira na restriktivnim zatvorskim uslovima kao segmentom odmazde i načina da se ispune zahtevi društva za adekvatnim moralnim odgovorom.

Fotografija 1: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Nakon analize razloga koji su doveli do pada rehabilitacionih ideala, autori pažnju usmeravaju na takozvanu novu penologiju i njenu primenu u kontekstu zatvorskih sistema. Kao aspekte nove penologije koji se najneposrednije odražavaju na funkcionisanje zatvorskih sistema autori

izdvajaju: upravljanje grupama osuđenih lica, koja su razvrstana prema jasnim kriterijumima, njihov nadzor i kontrolu i, uopšte, prelazak na drugačije, nove metodologije rada koje su usmerene prvenstveno na procenu rizika od budućeg kriminalnog ponašanja i na potrebe osuđenih lica. Kao praktične implikacije novog pristupa u zatvorskoj praksi autori izdvajaju drugačiji pristup upravljanju zatvorima, višestruku klasifikaciju osuđenih lica unutar zavoda, kao i programe postupanja koji su ciljano usmereni ka kategoriji osuđenih lica sa određenim stepenom rizika.

Potom, autori skreću pažnju na pitanje da li sada, u kontekstu nove penologije zatvorski sistem i dalje treba posmatrati kao sredstvo kažnjavanja ili kao resurs za resocijalizaciju, i u kolikoj meri je on uslovljen javnim politikama i zakonodavstvima pojedinačnih država, a u kolikoj savremenim globalnim tendencijama u oblasti kriminalne politike? Pri tome autori ukazuju na promenjene odnose moći u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, gde mesto autoritarnog nadzora postepeno zauzima takozvana meka moć, odnosno indirektna pregovaračka regulacija koja zahteva „*dinamičku bezbednost*“ i „*pristojne i stabilne*“ režime unutar zatvorskih zajednica (Libeling, 2004; Peacock, Turner, Varey, 2018). Ovo prestrukturiranje, do kojeg je došlo zahvaljujući neoliberalnim uticajima, dovodi do promena i na planu rada zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, života osuđenih lica, ali i njihovih međusobnih odnosa, što se sve obuhvata širim pojmom zatvorske socijalne klime.

U posebnom delu monografije, autori se bave upravo definisanjem kompleksnog i promenljivog pojma zatvorske socijalne klime da bi zatim usmerili pažnju na teorijske osnove na kojima počivaju istraživanja zatvorske

socijalne klime. Naime, autori napominju da se pregledom literature može uočiti da su teorijske postavke na kojima počiva koncept zatvorske socijalne klime i dalje nedovoljno jasne, kao i da ne postoji potpuna usaglašenost u vezi sa definisanjem ovog pojma (van Ginneken & Nieuwebeerta, 2020). Ipak, za potrebe ove monografije, autori ističu da se u najširem smislu, pojam zatvorske socijalne klime određuje kao percipirani kvalitet uslova života u zatvoru, koji uključuje više dimenzija: međuljudsku, odnosno socijalnu, materijalnu, odnosno fizičku, i organizacionu dimenziju (Moos, 1997; Ross, Diamond, Liebling, & Saylor, 2008, Tonkin, 2016; van Ginneken & Nieuwebeerta, 2020) i koji podrazumeva interakciju između nabrojanih faktora (Moos, 1989). Autori posebno naglašavaju da se razlike u pogledu klime u pojedinim zatvorima ili zatvorskim jedinicama smatraju izuzetno značajnim za proces resocijalizacije, jer se polazi od pretpostavke da je bolja zatvorska klima povezana sa pozitivnijim ponašanjem osuđenih lica i višim stepenom njihovog blagostanja (Liebling, 2011a prema: Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022). Budući da je pojam socijalne klime u zatvorima tesno isprepletan sa pojmovima kao što su kvalitet života, dobrobit i blagostanje osuđenih lica, poseban deo monografije posvećen je upravo detaljnijem određivanju ovih pojmova uopšte, neovisno od zatvorskog okruženja, da bi se potom ukazalo na njihove osobenosti u kontekstu izvršenja kazne lišenja slobode.

Nakon razmatranja uticaja i značaja zatvorske socijalne klime pre svega u pogledu uspešnosti procesa resocijalizacije i socijalne reintegracije, autori detaljno objašnjavaju način na koji se meri kvalitet zatvorskog života, primenom upitnika MQPL (Measuring the Quality of Prison Life) čiji je tvorac prof. dr Alison Libling.

S obzirom na činjenicu da je moralna i socijalna klima u zatvorima u znatnoj mjeri uslovljena i fizičkim okruženjem u samom zavodu, autori su smatrali za opravdano da se u cilju njenog potpunijeg razumevanja u našoj zemlji skrene pažnja na osnovne tipove ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji i odeljenja u njima, kao i da se ukaže na njihov uticaj na razumevanje zatvorske socijalne klime. Posebna pažnja je posvećena analizi normativnog okvira od značaja za regulisanje ove oblasti u Srbiji, sa osvrtom na osobenosti onih ustanova u kojima se izvršava kazna zatvora za organizovani kriminal.

Fotografija 2: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Pošto je moralna i socijalna klima u zatvorima u znatnoj meri uslovljena poštovanjem i mogućnostima za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava lica lišenih slobode, autori analiziraju normativni okvir relevantan za uspostavljanje povoljne moralne i socijalne klime u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Analiza međunarodnih i nacionalnih okvira od značaja za regulisanje ove oblasti relevantna je i ako se uzme u obzir da neoliberalističko stremljenje može negativno da se odrazi na poštovanje ljudskih prava, iako se ona upravo od strane njegovih pristalica zvanično proklamuju i brane. Kako neoliberalna stremljenja ne mogu da ne ostave određeni trag i na kaznenu politiku u našoj zemlji, analiziran je uticaj neoliberalizma na ključne pravce razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Srbiji.

Imajući u vidu sve pomenute faktore koji deluju na zatvorsku moralnu i socijalnu klimu, kao i neophodnost da se nastavi sa traganjem za najadekvatnijim metodom za suzbijanje kriminaliteta, a posebno recidivizma, u monografiji su analizirani i pojedini inovativni metodi rada sa osuđenim licima za koje se smatra da imaju kapacitete da doprinesu poboljšanju moralne i socijalne klime u zatvorima. Neki od njih podrazumevaju rad osuđenih lica sa životinjama, konjima i psima, dok se drugi baziraju na angažovanju osuđenih lica na poslovima vezanim za hortikulturu. Kako pomenuti programi kombinuju edukativne, radne i terapijske elemente, te prema dosadašnjim istraživanjima doprinose poboljšanju moralne i socijalne klime u zatvorima, njihova analiza ima za cilj da otvori niz pitanja vezanih za budućnost tretmana osuđenih lica.

2. OSVRT NA ISTORIJSKI RAZVOJ ZATVORSKIH SISTEMA U SVETU

Način na koji će jedno društvo tretirati one svoje članove koji su prekršili zakon zavisi od niza međusobno isprepletanih činilaca i okolnosti različitog karaktera: ekonomskog, socijalnog, istorijskog, sociološkog, bezbednosnog, kulturološkog itd. Zajednička odlika faktora koji oblikuju reakciju jednog društva na kriminalitet jeste promenljivost, što se odražava kako na određivanje pojma, svrhe i opravdanosti kazne i kažnjavanja tako i na praktične aspekte postupanja sa učiniocima krivičnih dela. U skladu sa tim, različite istorijske epohe odlikovale su se različitim pristupima društvenoj reakciji na kriminalitet i različitim načinima izricanja i izvršenja kazni. Ove različitosti najviše dolaze do izražaja prilikom izvršenja kazne lišenja slobode, budući da se njome zadire u jedno od najosnovnijih ljudskih prava, od kojeg zavisi i ostvarivanje brojnih drugih ljudskih prava.

Kritički osvrt na prošlost navodi nas na pomisao da istorijat kazni i kažnjavanja nije ništa drugo do niz traganja za najboljim odgovorom na ponašanja pojedinaca koji su u sukobu sa zakonom. Ova serija malih i velikih uspeha i promašaja niže se počevši od najdrevnijih država, a različiti sistemi izvršenja kazni, a posebno kazne zatvora, a samo su odraz manje ili više uspešnih napora da se društvo zaštiti od kriminaliteta, a učinioci krivičnih dela od svega onog što ih podstiče na vraćanje činjenju krivičnih dela i odvlači sa pravog puta.

Određeni oblici lišenja slobode postojali su i u najstarijim civilizacijama – u drevnoj Mesopotamiji, Kini, Indiji, Persiji, Egiptu, staroj Grčkoj i Rimu, ali njihova primarna funkcija nije bila kažnjavanje učinilaca krivičnih dela, već

prvenstveno ograničenje kretanja dužnika kako bi se obezbedila isplata duga (Stevanović, 2012: 14). Osim toga, u antičko vreme zatvor je pre svega imao za cilj da omogući čuvanje lica koja su čekala suđenje ili izvršenje neke druge kazne – progonstva, smrtne, telesne ili imovinske kazne (Stevanović, 2012: 14), kao što je danas slučaj sa merom pritvora.

Sličnu ulogu zatvori su imali i u srednjem veku, kada su mahom služili kao „*predsoblje za izvršenje telesnih i smrtnih kazni*“ (Atanacković, 1988: 73 prema: Stevanović, 2012: 14) uz određene izuzetke, kada su zatvaranja sama po sebi predstavljala kaznu, kao što je to bio slučaj sa zakonom Karla V iz 1532. godine (Stevanović, 2012: 14) pod nazivom *Constitutio Criminalis Carolina* (Feješ, 2012: 265-266), koji je propisivao kaznu doživotnog zatvora za pojedina krivična dela (Atanacković, 1988: 73 prema: Stevanović, 2012: 14). I Dušanov zakonik iz 1349. godine poznao je više vrsta lišenja slobode, za koje koristi izraz „*tamnice*“. Postojale su državne, crkvene, vlasteoske tamnice i tamnice na carskom dvoru. Prema odredbama Dušanovog zakonika, tamnica na neodređeno vreme mogla se izreći „*kaluđeru koji zbaci kaluđerske haljine*“ i „*protiv pijanica*“ (Batrićević, 2006).

Smatra se da je prva kaznena ustanova osnovana 1553. godine u Londonu, u dvorcu Brajdvel, a u nju su najpre smeštana lica koja su ugrožavala javni red i mir, pa tek kasnije i učinioci krivičnih dela (Stevanović, 2012: 16). Nešto kasnije, 1595. godine u Amsterdamu je osnovan zatvor za maloletnike, a 1596. godine i poseban zatvor za žene, a do kraja 17. veka već su postojale slične ustanove u drugim evropskim gradovima poput Bremena i Dancinga.

Sve do osnivanja različitih pokreta za reformu zatvora, krajem 18. i početkom 19. veka najzastupljeniji način izvršenja kazne lišenja slobode

podrazumevao je boravak osuđenih lica u zajedničkim prostorijama, bez obzira na njihove odlike - uzrast, pol, trajanje kazne koja im je izrečena, vrstu i težinu krivičnog dela koje su učinili, svojstva njihove ličnosti i njihovo zdravstveno stanje. Ova praksa počinje da se napušta zahvaljujući aktivnostima pokreta za prava osuđenih lica usmerenim na reforme zatvorskog sistema, koje je inicirao Džon Hauard objavivši delo „*Stanje u zatvorima u Engleskoj i Velsu*” u kojem je ukazao na nehumane uslove u zajedničkim zatvorima (Stevanović, 2012: 21, Nikolić, 2009). Najveći izazovi sa kojima su se suočavali tadašnji zatvori bili su: prljavština, prenaseljenost, loša ishrana, nemoralno ponašanje pojedinaca, i razne telesne i duševne bolesti, što je sve vodilo do veoma visoke stope smrtnosti u njima (Jovanić, Ilić, Mitrović, 2016: 141). Imajući to u vidu, Bentam je ukazao na neophodnost za promenom stanja u toj oblasti, a njegove ideje odjeknule su u svetu, posebno one koje su se odnosile na moralno vaspitanje, obavezan rad osuđenih lica i njihovo raspoređivanje u odvojene ćelije (Jovanić, 2007; Jovanić, Ilić, Mitrović, 2016; Stevanović, 2012: 21). U Francuskoj je Hauardove ideje podržao Mirabo, u Engleskoj Bentam, a u Americi Frenklin (Jovanić, 2007).

Upravo je na osnovu ideja Hauarda, Bentama i Miraboa da osuđena lica treba, makar tokom noći, da borave u odvojenim prostorijama osnovan takozvani ćelijski sistem, koji se inače smatra prvim pravno regulisanim sistemom izvršenja kazne lišenja slobode. Tako se takozvani pensilvanijski ili filadelfijski sistem zasnivao na Hauardovim idejama i moralnom shvatanju Kveкера – članova religijskog hrišćanskog pokreta koji su podržavali filantropske napore poput ukidanja ropstva, reforme zatvora, zalaganja za mir i socijalnu pravdu (Nikolić, 2009; Stevanović, 2012: 63). Oni su smatrali da su

ljudi po prirodi dobri i da i najteži prestupnici mogu doživeti moralni preporod kroz rad i razmišljanje, boraveći u samoći u odvojenim ćelijama. U skladu sa tim, država Pensilvanija je 1790. godine izgradila prvi zatvor ćelijskog tipa u gradu Filadelfija – zatvor *Walnut* (DePuy, 1951).

Oburnski sistem (poznat i kao sistem ćutanja) nastao je kao pokušaj da se ublaže uočeni nedostaci pensilvanijskog sistema, koji su često dovodili do duševnih poremećaja i samoubistava osuđenih lica, pre svega usled dugotrajne usamljenosti i izolovanosti (Nikolić, 2009; Stevanović, 2012). Tako je u Oburnu, u državi Njujork tokom dvadesetih godina 19. veka osnovan prvi zatvor u kojem su osuđena lica boravila tokom noći u ćelijama, a zajedno radila tokom dana. Za vreme zajedničkog rada, osuđena lica su morala da nose kapuljače ili šešire sa velikim obodima, da se ne bi međusobno prepoznavala i da ne bi stupala u bilo kakvu komunikaciju (Nikolić, 2009; Stevanović, 2012). U ovom sistemu, rad se prvi put tretira kao sredstvo prevaspitanja i stručnog osposobljavanja. Nakon osnivanja ćelijskog sistema u Americi, ideja o ovakvim zatvorima se brzo prenosi u Evropu – Belgiju, Francusku, Mađarsku, Prusku, Švedsku, Dansku....

Hauardov sledbenik, Mirabo, takođe je smatrao opravdanim razdvajanje osuđenih u posebne ćelije, kao i njihovo nagrađivanje i uslovno otpuštanje, dok se Bentam zalagao za uvođenje specifičnog arhitektonskog rešenja za zatvore, poznatog kao „*zvezdasti sistem*“ ili „*panoptikon*“ (Stevanović, 2012: 65). Suština panoptikona bila je da se omogući kontrola svih osuđenih lica sa jednog mesta (Nikolić, 2009).

Tokom prve polovine 19. veka, javlja se ideja da bi osuđenim licima trebalo omogućiti da napreduju u svom statusu tokom izdržavanja kazne, što

dovodi do razvijanja nekoliko progresivnih sistema u koje spadaju engleski i irski progresivni sistem, Makonokijev ili bodovni sistem i klasifikacioni sistem (Stevanović, 2012: 10). Suština engleskog progresivnog sistema, kao kombinacije ćelijskih i progresivnih sistema, sastojala se u napredovanju osuđenih lica od režima koji je lošiji, odnosno za njih nepovoljniji do povoljnijeg režima, pa sve do trenutka kada budu uslovno otpušteni na slobodu. Engleski progresivni sistem je uključivao tri faze izdržavanja kazne, čije trajanje je bilo uslovljeno dužinom izrečene kazne i procene vladanja osuđenog tokom njenog izdržavanja (Nikolić, 2009: 67). Prva faza bila je ćelijska (uz postojanje mogućnosti da osuđena lica u zavisnosti od svog ponašanja ostvare pravo na bolju hranu, knjige, mogućnost da uče zanat i mogućnost da im vrata ćelije budu otvorena). Druga faza ovog sistema sastojala se u boravku osuđenih lica u zajedničkim prostorijama i zajedničkom radu, a treću fazu karakterisalo je postojanje mogućnosti uslovnog puštanja na slobodu, u zavisnosti od procene budućeg ponašanja osuđenog lica (Nikolić, 2009: 67).

Irski progresivni sistem razvija se zapravo kao svojevrsna korekcija engleskog progresivnog sistema tako što je pre faze uslovnog otpuštanja osuđenih lica dodata još jedna faza – takozvani „*poluslobodni*“ režim. Uvođenjem ove faze otvorena je mogućnost da se osuđena lica pre puštanja na slobodu smeste izvan zavodskog kompleksa, na mesto gde su mogla da se bave poljoprivredom i stočarstvom uz samo povremeno prebrojavanje i kontrolu, kako bi se navikli na samodisciplinu (Nikolić, 2009; Igrački, 2020: 35).

Bodovni (Makonokijev) sistem primenjivan je u zatvoru na ostrvu Norfolk u Australiji, osnovanom 1840. godine, gde su boravila osuđena lica

koja su najpre bila deportovana iz Engleske u Australiju pa tamo učinila novi prestup (Nikolić, 2009: 68-69; Igrački, 2020: 37-38). Uslovi života u tom zatvoru bili su nehumani sve do dolaska novog Upravnika, kapetana Makonokija (Nikolić, 2009: 68). On je uveo režim zasnovan na mogućnosti da se osuđenici svojim zalaganjem, učenjem i radom izbore za prevremeni otpust, tako što će sticati određeni broj bodova u zavisnosti od toga da li ispunjavaju propisane kriterijume i koje delo su učinili, čime im je omogućio da sami „zarade“ svoju slobodu i naučio ih da poštuju svoj i tuđ rad (Nikolić, 2009: 68-69; Igrački, 2020: 37-38).

Klasifikacioni sistem pojavljuje se u Ženevi 1834. godine, a njegova osobenost sastoji se u nastojanju da se osuđena lica razdvajaju po grupama ili odeljenjima, prema individualnim karakteristikama, uzrastu, dužini izrečene kazne, vrsti učinjenog krivičnog dela i stepenu obrazovanja. Izvršenje kazne otpočinjalo je u ćelijskom delu, da bi se nastavilo u zajedničkom delu i to uz podelu po grupama (Stevanović, 2012: 35). Klasifikacija je davala pozitivne rezultate i omogućila lakšu realizaciju tretmana, prilagođenog homogenim grupama. Ona se prvo odvijala na osnovu objektivnih kriterijuma, da bi se kasnije temeljila i na ličnim svojstvima osuđenih. Ovaj sistem značajno je uticao na izgradnju savremenih sistema izvršenja kazne zatvora (Stevanović, 2012: 35).

Krajem 19. veka, paralelno sa razvojem kriminologije i nauke krivičnog prava dolazi do sve intenzivnije orijentacije u pravcu prevaspitanja, resocijalizacije i rehabilitacije kao osnovnih ciljeva kažnjavanja (Stevanović, 2012: 44). Otklon od retributivnog shvatanja svrhe kazne i kažnjavanja dovodi do postepene izgradnje drugačijih sistema izvršenja krivičnih sankcija, koji su

zasnovani na prevenciji i resocijalizaciji učinilaca krivičnih dela i doktrini Nove društvene odbrane (Stevanović, 2012: 45).

Uprkos razlikama između sistema izvršenja kazne lišenja slobode širom sveta, može se konstatovati da u većini razvijenih zemalja postoje pokušaji da se uslovi života osuđenih lica unaprede, ne bi li im se omogućilo uživanje osnovnih ljudskih prava zagaranovanih međunarodnim i nacionalnim pravnim izvorima. Ipak, treba imati u vidu da se današnji sistemi izvršenja krivičnih sankcija razlikuju u zavisnosti od tradicije na kojoj počivaju, a ono što ih prevashodno određuje jeste teorijsko shvatanje pojma, cilja i opravdanosti kazne i kažnjavanja zastupljeno u konkretnom društvu.

3. TEORIJE O POJMU, CILJU I OPRAVDANOSTI KAZNE I KAŽNJAVANJA

Određivanje pojma kazne, kao i svrhe, opravdanosti i načina kažnjavanja učinilaca krivičnih dela menjalo se kroz istoriju, a teorije i prakse kažnjavanja prolazile su kroz različite faze. Neke od njih odlikovali su različiti vidovi okrutnosti, dok je tokom drugih, pažnja zakonodavaca bila usmerena na reformatorska stremljenja i etičke perspektive. U novijoj penološkoj misli, pojam, svrha, dejstvo i opravdanost kazne, kao i moguće alternative kažnjavanju, predmet su rasprava u kojima se sučeljavaju brojna, često oprečna teorijska stanovišta. Nezavisno od različitih teorijskih polazišta, nesporno je da su institucija i praksa kažnjavanja duboko ukorenjene u moralne i pravne sisteme, koji mahom počivaju na stavu da kazna predstavlja nezaobilazni odgovor društva na kršenje zakona.

Države u kojima vlasti kaznenu politiku ne ostvaruju na odgovarajući ili očekivani način, bilo tako što izriču kazne koje se čine nedovoljno strogim, bilo tako što kažnjavaju nedosledno ili selektivno, mogu izazvati nepoverenje i nesigurnost javnosti i biti okarakterisane kao nepravedne. Istovremeno, u pojedinim situacijama može se uočiti nesklad između teorije kažnjavanja, kaznene politike i prakse, odnosno neslaganje između proglašanih ciljeva i stvarnog postupanja u toj oblasti (Vasiljević-Prodanović, 2011: 510). Takav nesklad može dovesti do raznih nedoslednosti u praksi i, u krajnjoj liniji, ugroziti uspešnost suzbijanja kriminaliteta, ali i dovesti u pitanje poštovanje ljudskih prava osuđenih lica. Zbog toga je neophodno ukazati na ključne pravce u vezi sa određivanjem pojma kazne, kao i na osnovne ciljeve koji se kaznom žele ostvariti u savremenim krivičnopravnim sistemima.

Fotografija 3: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Uprkos činjenici da su savremeni krivičnopravni sistemi obogaćeni i drugim vrstama sankcija, kazna još uvek predstavlja osnovnu i najvažniju među njima (Stojanović, 2016: 210). Smatra se da osobenosti kazne daju pečat celokupnom krivičnom pravu, koje je bez kazne nezamislivo i koje se, upravo zbog toga, u zemljama poput na primer Hrvatske i Nemačke, naziva „*kaznenim pravom*“ (Breneselović, 2011: 99; Jovašević, Stevanović, 2012: 11; Stojanović, 2016: 210). Najznačajnija razlika između kazne i ostalih vrsta krivičnih sankcija sastoji se u tome što se kao pretpostavka za primenu kazne zahteva postojanje krivičnog dela, odnosno postojanje krivice na strani učinioca (Stojanović, 2016: 210). Bez krivice učinioca, primena kazne bila bi nezamisliva i predstavljala bi poricanje krivičnog prava i njegovih osnovnih načela (Stojanović, 2016: 210). Stoga pojedini autori ističu da kazna predstavlja svojevrsni „*brend među krivičnopravnim pojmovima*“, zbog čega se se takozvani prvi kolosek krivičnopravne reakcije obično poistovećuje upravo sa kaznama (Breneselović, 2011: 99).

Bez obzira na značaj kazne u prevenciji kriminaliteta i dugu istoriju kažnjavanja učinilaca krivičnih dela, među pravnim teoretičarima još uvek nije uspostavljena saglasnost u pogledu definicije kazne, te se u pravnoj teoriji razlikuju: 1) formalno, 2) materijalno i 3) mešovito (materijalno-formalno) shvatanje tog pojma (Jovašević, Stevanović, 2012: 11).

Formalno gledište podrazumeva da se prilikom definisanja pojma kazne u prvi plan stavljaju njeni pravni elementi, pri čemu se njena sadržina gotovo u potpunosti zanemaruje (Jovašević, Stevanović, 2012: 11). U saglasnosti sa tim, kazna se određuje kao pravni fenomen, odnosno kao pravna pojava koja je

uređena zakonom, a ne kao jedna stvarna društvena pojava (Jovašević, Stevanović, 2012: 11). Dakle, u formalnom smislu, kazna se definiše kao „*mera oduzimanja ili ograničavanja prava i sloboda učiniocu krivičnog dela koju izriče sud u zakonom propisanom postupku*“ (Jovašević, Stevanović, 2012: 11). Nasuprot tome, materijalno stanovište polazi od pretpostavke da je kazna stvarna društvena pojava, odnosno mera usmerena na zaštitu društva od kriminaliteta, od koje se očekuje da ostvari određeni cilj (svrhu), pri čemu se zanemaruje njena pravna uobličenosť (Jovašević, Stevanović, 2012: 12).

Budući da kazna predstavlja zakonom propisanu meru društvene reakcije koju primenjuju zakonom određeni državni organi protiv učinioca krivičnog dela, neophodno je da se ona definiše na način koji uvažava i objedinjuje kako njene materijalne, tako i njene formalne aspekte (Jovašević, Stevanović, 2012: 12). Zato se, u skladu sa materijalno-formalnom definicijom, kazna određuje kao „*zakonom predviđena represivna mera koja se u cilju suzbijanja kriminaliteta primenjuje prema učiniocu krivičnog dela na osnovu odluke suda posle sprovedenog krivičnog postupka*“ (Stojanović, 2016: 210). Iz navedene definicije sledi da kazna mora biti predviđena odgovarajućim zakonom, te da se ona u legitimnoj i demokratskoj državi izriče pojedincu nakon sprovedenog krivičnog postupka u skladu sa zakonom, a kao odgovor na učinjeno krivično delo (Coverdale, Wringe, 2022). To znači da krivično delo za koje se kazna izriče mora biti inkriminisano odgovarajućim zakonom, ali i da mora postojati država koja ima političku vlast da usvaja i primenjuje zakone i kažnjava u skladu sa njima (Duff, 2018). Tako sagledana, kazna predstavlja proizvod sadejstva različitih filozofskih, političkih i pravnih koncepata koji se ostvaruju u praksi.

Fotografija 4: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Pri tome treba istaći da se, materijalno-formalno posmatrano, kazna definiše kao „*prinudna mera predviđena u zakonu koju izriče sud učiniocu skrivljenog krivičnog dela u cilju zaštite čoveka i drugih osnovnih društvenih vrednosti, a koja se sastoji u oduzimanju ili ograničavanju njegovih sloboda i prava*“ (Jovašević, Stevanović, 2012: 12). Samo oslanjanje krivičnog prava na oduzimanje ili ograničavanje određenih ljudskih prava učinoca krivičnog dela podrazumeva da ono koristi mehanizme prinude, što izaziva brojne i složene probleme u pravnoj i političkoj filozofiji (Hima, 2019: 41). Ako se ima u vidu da kažnjavanje, bez obzira na to što je zakonito, kao svoju neposrednu svrhu podrazumeva namerno pogoršanje položaja učinioca krivičnog dela, odnosno ponašanje kojim mu se nanose teskoba i neprijatnost, može se postaviti pitanje njegove opravdanosti (Hima, 2019: 42). Naime, namerno nanošenje

određenog zla nekom subjektu zajedničko je svojstvo zakonite kazne sa jedne i mučenja sa druge strane, i upravo to svojstvo dovodi u pitanje moralnu ispravnost kazne, namećući potrebu za iznalaženjem moralnog opravdanja za kažnjavanje (Hima, 2019: 42).

Opravdanost kazne, odnosno kažnjavanja proizlazi upravo iz svrhe koja se kaznom, odnosno kažnjavanjem nastoji ostvariti. Ali, pre razmatranja različitih pristupa ovoj problematici, treba istaći da svrha kazne nije isto što i svrha kažnjavanja, te da svrha kažnjavanja zapravo predstavlja širi pojam u odnosu na svrhu kazne (Breneselović, 2011: 100). Naime, kao mera koja se preduzima prema pojedinačnom učiniocu krivičnog dela, kazna ima svrhu koja je određena njegovom ulogom krivca, a to je da taj, konkretni učinilac više ne čini krivična dela (Breneselović, 2011: 100). Ono što omogućava da dejstva kazne izađu iz okvira konkretnog slučaja, odnosno da se njeni efekti odraze ne samo na pojedinca kojem je izrečena, već i na druge članove društva, jeste sama činjenica preduzimanja određene mere, odnosno sam čin kažnjavanja učinioca krivičnog dela (Breneselović, 2011: 100). Reč je o generalnoj prevenciji, odnosno uticaju na druge da ne čine krivična dela, koju je ispravno posmatrati ne kao efekat same kazne, već kao posledicu dodira javnosti sa kažnjavanjem (Breneselović, 2011: 100). U prilog tome govori i stanovište da generalno preventivno dejstvo može imati i sama osuđujuća presuda, koja spada u kažnjavanje, čak i kada kazna izrečena tom presudom nikada ne bi bila izvršena (Breneselović, 2011: 100). Tako strogo gledano, svrha kazne bila bi samo specijalna prevencija, odnosno uticaj na učinioca kao pojedinca da više ne vrši krivična dela, dok bi generalna prevencija predstavljala svrhu i efekat samog čina kažnjavanja (Breneselović, 2011: 100). Drugim rečima, izvršenjem

kazne ostvaruje se svrha kazne u odnosu na učinioca krivičnog dela (specijalna prevencija), a samo posredno generalna prevencija, u smislu uticaja na ostale građane da ne čine krivična dela (Tahović, 1956: 13).

Opravdanost i svrha kazne i kažnjavanja bile su predmet rasprave ne samo teoretičara krivičnog prava već i brojnih filozofa, još od antičkog doba (Stojanović, 2016: 211). Pri tome treba imati na umu da se filozofija kažnjavanja mora razmatrati u širem kontekstu političke teorije, a posebno u svetlu opravdavanja kazne kroz opravdanje prinudne moći države (Hoskins, 2017). Izricanje kazne zatvora predstavlja oduzimanje slobode pojedincu čime se oduzimaju, odnosno ograničavaju prava koja bi on imao u normalnim okolnostima, a takvo lišavanje opravdava se moralnim razlozima. To opravdanje mora imati opšti karakter, jer načela koje koristi moraju biti primenljiva po svim razumnim društvenim osnovima u smislu da teorija treba da bude u stanju da opravda kaznu kao ustaljenu praksu (Bedau, Kelly, 2017). Reč je o moralnim osnovama legitimnog pravnog sistema koji po potrebi izriče kaznu osuđenom licu, čime mu potencijalno nanosi patnju i višestruko lišavanje.

Fotografija 5: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Kao dve najznačajnije grupe teorija o opravdanosti kazne u literaturi se mogu izdvojiti utilitarističke i retributivističke (Milevski, 2013: 37; Stojanović, 2016: 212; Budić, 2017: 136). Pojedini autori pomenute retributivističke i utilitarističke teorije imenuju kao teorije koje su okrenute ka prošlosti, sa jedne strane, i teorije koje su okrenute ka budućnosti, sa druge (Hima, 2019: 42). U skladu sa tom klasifikacijom, retributivističke teorije ili teorije odmazde spadaju u teorije koje su okrenute ka prošlosti, dok utilitarističke ili konsekvencionalističke teorije spadaju u teorije okrenute ka budućnosti, koje opravdanje kazne vide u učinku koji ona ima za zajedničko dobro (Hima, 2019: 42). Međutim, potrebno je podvući da se danas ti, na prvi pogled potpuno

oprečni stavovi, donekle približavaju, te da se u naučnim raspravama sve više pojavljuju i takozvane kombinovane teorije (Budić, 2017: 136).

Utilitarizam predstavlja stanovište prema kojem se ispravnost nečijih postupaka vrednuje na osnovu posledica, te se zato naziva i konsekvencionalizam, a, u skladu sa tim, budući da su fokusirane na posledicu izvršenja kazne, utilitarističke teorije nazivaju se još i konsekvencionalističkim (Milevski, 2013: 37). Utilitarističke teorije svrhu kažnjavanja vide u korisnoj funkciji koju izricanje i izvršenje kazne imaju za društvo, a koja se ogleda u suzbijanju kriminaliteta (Stojanović, 2016: 212). Kao primeri korisnih efekata kazne, koje konsekvencionalisti stavljaju u prvi plan, mogu se navesti: mogućnost rehabilitacije, smanjenje stope kriminaliteta odvracanjem potencijalnih učinilaca krivičnih dela od njihovog izvršenja, pružanje osećanja sigurnosti građanima i zadovoljenje želje da prestupnik bude kažnjen kao ilustracija pravičnosti i snage države (Duff, Hoskins, 2017). Bentam, koji je strategiju smanjivanja stope kriminaliteta video kroz odvracanje od vršenja krivičnih dela dobro osmišljenom kaznom, takođe kaže:

„Ne treba zaboraviti, iako se često zaboravlja, da je prestupnik član zajednice, kao i svaki drugi pojedinac – kao i sama stranka koja je povređena; i da postoji isto toliko razloga za uvažavanje njegovog interesa kao i za bilo čiji drugi. Njegovo dobro je proporcionalno dobrobiti zajednice – njegova patnja je patnja zajednice. Možda je ispravno da se interesi prestupnika delimično žrtvuju interesima ostatka zajednice; ali nikada ne može biti ispravno da se to potpuno zanemari“ (Bentham, 2009: 724).

U tom smislu Bentamovo upozorenje može se odraziti na zagovaranje oštarih kaznenih politika, jer su one delimično zasnovane na potpuno suprotnoj

pretpostavci - da se patnja prestupnika „ne računa” ili da se ona „računa manje” od patnje drugih (Sverdlik, 2023).

Fotografija 6: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Za razliku od utilitarističkih, retributivističke teorije opravdanje kazne vide u retribuciji koja počiva na ideji srazmernosti i pravednosti (Stojanović, 2016: 212). Pri tome, međutim, treba imati na umu da se mnogi autori deklarišu kao retributivisti, nudeći različite definicije retributivizma, te da nije u potpunosti razjašnjeno šta je to retribucija i šta se tačno podrazumeva pod izrazom „retributivne teorije kazne” (Milevski, 2013: 37). Klasični retributivizam počiva na dve osnovne teze: 1) da je jedino opravdanje za kažnjavanje činjenica da je onaj koji se kažnjava učinio krivično delo i 2) da je jedina opravdana kazna ona koja je prema načinu izvršenja i težini srazmerna

učinjenom krivičnom delu (Budić, 2017: 138). Za retributiviste, kazna je nešto svojstveno prirodi zakona i njegovom kršenju, te smatraju da ona predstavlja odgovor na nepravdu, a da prikladnost tog odgovora postoji nezavisno od svih neželjenih efekata kažnjavanja (Duff, Hoskins, 2017). To bi značilo da, prema retributivistima, uz izvesna ograničenja u smislu stvarnih mogućnosti i elementarne čovečnosti, kažnjavanje podrazumeva da se prema učiniocu krivičnog dela postupi na isti način kao što je on postupio prema svojoj žrtvi (Budić, 2017: 138). U skladu sa načelima retributivizma, svrha kažnjavanja sastoji se u ponovnom uspostavljanju moralne ravnoteže ili pravde (Budić, 2017: 138).

Fotografija 7: Likovno stvaralaštvo osuđenih lica, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Pitanje opravdanosti kazne blisko je povezano sa pitanjem njene svrhe, s tim što pitanje svrhe kazne ima i praktičan značaj budući da utiče na samu primenu krivičnog prava, što u krivičnom pravu naše zemlje naročito dolazi do izražaja prilikom odmeravanja kazne (Stojanović, 2016: 212). U vezi sa svrhom kažnjavanja, mogu se izdvojiti tri teorije: 1) apsolutna, 2) relativna i 3) mešovita (Jovašević, Stevanović, 2012: 64; Stojanović, 2016: 212).

Apsolutna teorija svrhu kazne vidi u vraćanju zla za učinjeno zlo, što znači da je prema ovoj teoriji kazna sama sebi cilj (Stojanović, 2016: 212). Preciznije govoreći, apsolutne teorije kao cilj kazne vide odmazdu, odnosno represiju prema učiniocu zbog učinjenog dela, pozivajući se na to da činjenjem krivičnih dela učinilac nanosi zlo društvu, te da društvo njemu to zlo vraća primenom kazne (Jovašević, Stevanović, 2012: 64). Apsolutna teorija o svrsi kažnjavanja odgovara retributivističkom poimanju opravdanja kazne (Stojanović, 2016: 212). U skladu sa tim, može se zaključiti da apsolutne teorije nemaju nikakav stvaran cilj, budući da nisu zainteresovane za krajnji ishod i delovanje kazne (Stojanović, 2016: 212).

Relativne teorije kaznu određuju utilitaristički, kao sredstvo koje služi za zaštitu društva od kriminaliteta (Jovašević, Stevanović, 2012: 64). U skladu sa relativnim teorijama, dakle, učinilac se ne kažnjava zato što je učinio krivično delo, već da ne bi u budućnosti učinio novo krivično delo, odnosno, da druga lica takođe ne bi činila krivična dela (Jovašević, Stevanović, 2012: 64). U tom smislu, relativne teorije svrhu kazne vide u suzbijanju vršenja krivičnih dela, odnosno u prevenciji, koja, kao što je već istaknuto, može biti: 1) specijalna ili individualna (usmerena ka konkretnom učiniocu kao pojedincu, sa ciljem da on u budućnosti ne čini krivična dela) i 2) generalna (usmerena ka

celom društvu, kako bi se potencijalni učinioci odvratili od vršenja krivičnih dela) (Tahović, 1956: 13; Stojanović, 2016: 212; Joksić, 2019: 320).

Teorije individualne (specijalne) prevencije cilj kazne vide u sprečavanju učinioca da čini krivična dela u budućnosti, primenom odgovarajućih sredstava i metoda koji se smatraju podobnim da kod učinioca izazovu takav efekat (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). I specijalna prevencija može sadržati zastrašivanje, ali se onda ono odnosi na konkretnog učinioca krivičnog dela, a može se sastojati i u eliminaciji i neutralizaciji učinioca ili u njegovoj resocijalizaciji, odnosno nastojanju da on prihvati pozitivne društvene norme i da više ne čini krivična dela (Stojanović, 2016: 212-213).

Zavisno od metoda koji koriste ne bi li ostvarile uticaj na učinioca, mogu se izdvojiti tri vrste teorija specijalne prevencije: 1) teorija zastrašenja, 2) teorija popravljanja i 3) teorija starateljstva (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). Teorija zastrašenja insistira na tome da kazna treba da bude izvršena na način koji kod učinioca izaziva strah, ne bi li se on tako odvratio od činjenja krivičnih dela u budućnosti (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). Teorija popravljanja počiva na stanovištu da je učinilac krivičnog dela takva ličnost kod koje prevagu imaju negativne osobine, te da bi kazna trebalo na njega da utiče tako što će te negativne osobine suzbiti, a umesto njih razviti pozitivne, naglašavajući da kazna mora biti prilagodljiva psihološkim odlikama i ličnosti učinioca (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). Konačno, prema teoriji starateljstva, učinoca krivičnog dela treba posmatrati kao povodljivu ličnost, ličnost koja nije otporna na spoljne izazove, te ga, u skladu sa tim, treba kažnjavanjem staviti pod starateljstvo nadležnih organa, koji imaju zadatak da ga „*osposobe*“ da se ponaša u skladu sa normama pravnog i društvenog poretka (Jovašević, Stevanović, 2012: 65).

Fotografija 8: Likovno stvaralaštvo osuđenih lica, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U pogledu generalne prevencije, u savremenoj pravnoj teoriji se pravi razlika između negativne generalne prevencije (koja se ostvaruje zastrašivanjem potencijalnih učinilaca) i pozitivne generalne prevencije (koja se sastoji u podržavanju i osnaživanju društvenih i moralnih normi koje predstavljaju prepreke za činjenje krivičnih dela) (Stojanović, 2016: 212). Postoje tri teorije o načinima na koje negativna generalna prevencija ostvaruje svoj cilj: 1) teorija opšteg zastrašivanja predviđanjem kazne; 2) teorija opomene i 3) teorija zastrašivanja izvršenjem kazne (Jovašević, Stevanović, 2012: 66).

Teorija opšteg zastrašenja predviđanjem kazne, koja se naziva još i teorijom psihološke prinude, podrazumeva da se svakom građaninu predočava zlo koje će mu biti naneto ako bude učinio krivično delo (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). Teorija opomene predviđanjem kazne, nazvana još i teorija moralne prinude, polazi od stanovišta da se građani opominju da je činjenje krivičnih dela nemoralno i zabranjeno, te da je kao takvo i kažnjivo (Jovašević, Stevanović, 2012: 65). Na kraju, teorija zastrašenja izvršenjem kazne zastupa stav da se prevencija kriminaliteta najdelotvornije ostvaruje javnim i okrutnim izvršenjem kazne kojim se može izazvati strah kod ostalih građana (Jovašević, Stevanović, 2012: 65).

Na kraju, treba istaći da postoji i teorija koja u sebi sadrži kako preventivne tako i retributivne elemente. U pitanju je takozvana mešovita teorija, koja svrhom kažnjavanja smatra i prevenciju i retribuciju, pri čemu treba imati u vidu da takav pristup nužno sadrži određenu kontradikciju, budući da je gotovo nemoguće u isto vreme kaznom sprovesti pravednu odmazdu i ostvarivati društveno korisne ciljeve (Stojanović, 2016: 213).

Za razliku od većine krivičnih zakonika iz uporednog prava, koji ne definišu izričito svrhu kažnjavanja, Krivični zakonik Republike Srbije (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019) (u daljem tekstu: KZRS) to čini (Stojanović, 2016: 213). Naime, KZRS u članu 42. definiše svrhu kažnjavanja u skladu sa opštom svrhom krivičnih sankcija, koju određuje u članu 4. Prema članu 4. KZRS, opšta svrha propisivanja i izricanja krivičnih sankcija (u koje spadaju kako kazne, tako i mere upozorenja, mere bezbednosti i vaspitne mere) jeste suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom (član 4. KZRS). U okviru tako određene opšte svrhe krivičnih sankcija, svrha kažnjavanja obuhvata: 1) sprečavanje učinioaca da čini krivična dela i uticanje na njega da ubuduće ne čini krivična dela; 2) uticanje na druge da ne čine krivična dela; 3) izražavanje društvene osude za krivično delo, jačanje morala i učvršćivanje obaveze poštovanja zakona i 4) ostvarivanje pravednosti i srazmernosti između učinjenog dela i težine krivične sankcije (član 42. KZRS).

Na ovakav način propisana svrha kažnjavanja u domaćem krivičnom pravu predstavlja spoj nekoliko raznovrsnih zahteva koji se postavljaju pred sud prilikom odabira vrste i mere kazne koja će biti izrečena učiniocu krivičnog dela (Joksić, 2019: 320). Najpre se polazi od opšte svrhe krivičnih sankcija, koja se sastoji u suzbijanju dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom, da bi se potom, u tako zadatim okvirima, ostvarila svrha krivičnih sankcija koja se sastoji kako u specijalnoj, tako i u generalnoj prevenciji (Joksić, 2019. 320). Osim toga, KZRS u tački 3. člana 42. pored specijalne prevencije (tačka 1.) i generalne prevencije (tačka 2.), uvodi i

jedan poseban aspekt generalne prevencije koji je, naročito u poslednje vreme, u fokusu istraživanja – pozitivnu generalnu prevenciju, koja ima za cilj učvršćivanje društvenih i moralnih normi od strane pojedinaca, kao najjaču branu činjenju krivičnih dela (Stojanović, 2016: 213).

Fotografija 9: Likovno stvaralaštvo osuđenih lica, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Davanje prednosti specijalnoj prevenciji, u smislu uticaja na učinioca krivičnog dela da više ne čini krivična dela u budućnosti (sprečavanjem i prevaspitanjem), potvrđuje da naše krivično pravo izražava potpuni raskid sa retribucijom, koja je dugo imala prevagu u sistemu kažnjavanja (Joksić, 2019: 320). To potvrđuje i način na koji Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (Službeni

glasnik Republike Srbije, br. 55/2014 i 35/2019) (u daljem tekstu: ZIKS) koncipira svrhu izvršenja kazne zatvora u svom članu 43., prema kojem se svrha izvršenja kazne zatvora sastoji u tome da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela (član 43. ZIKS). Pri tome treba imati u vidu da između svrhe kažnjavanja propisane odredbama krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog zakonodavstva, kao i sistema, metoda i načina izvršenja kazne zatvora mora postojati funkcionalna povezanost, a koja se ostvaruje primenom principa na kojima se zasniva izvršenja kazne zatvora (Konstantinović Vilić, Kostić, 2011: 43). U teoriji se kao najznačajniji izdvajaju sledeći principi: princip zakonitosti, princip humanosti, princip zajedničkog izdržavanja kazne zatvora, princip individualizacije, princip omogućavanja uslovnog otpusta, princip resocijalizacije i princip razvijanja lične odgovornosti osuđenih lica (Nikolić, 2009: 160-166; Konstantinović Vilić, Kostić, 2011: 43-48).

Bez obzira na to što veliki broj savremenih krivičnopravnih sistema, u koje spada i naš, prednost daje prevenciji u odnosu na retribuciju, pojavljuju se određeni „*signali*“ koji ukazuju na to da retributivizam, odenut u malo drugačije ruho, počinje ponovo dobijati na značaju. Naime, uprkos stanovištu pojedinih autora da, ako se kazna uopšte može opravdati, to može biti učinjeno samo na osnovu teorija kažnjavanja koje su okrenute ka budućnosti, odnosno koje cilj kazne vide u dejstvu koje ona ima u odnosu na zajedničko dobro (Hima, 2019: 43), brojna istraživanja potvrđuju da u drugoj polovini

dvadesetog veka dolazi do vraćanja na retributivistička shvatanja, koja su, kao što je istaknuto, okrenuta ka prošlosti.

Dakle, ne može se prenebregnuti činjenica da danas u savremenoj krivičnopravnoj teoriji preovladava utilitarizam, ali se istovremeno mora prihvatiti i okolnost da retributivizam, oličen pre svega u načelu pravednosti i srazmernosti, doživljava svoju renesansu (Stevanović, 2012: 70). Zaokret ka retributivizmu u drugoj polovini dvadesetog veka, (*just desert* teorija - Conrad, 1978, 1981; Fogel, 1975; Fogel, Hudson, 1981; von Hirsch, 1976, 1983, 1985, 1986; von Hirsch, Gross, 1981; Gaylin, *et al.*, 1978; Rothman, 1983; Singer, 1979) kaznu prema zasluži odmerava u skladu sa dva osnovna kriterijuma, a to su: težina krivičnog dela (usmerenost na teška krivična dela) i recidivizam (ponovno činjene krivičnih dela). Fokus je na krivičnom delu, a ne na učiniocu, kao što je to slučaj sa drugim teorijama o cilju i svrsi kažnjavanja. Ova teorija ne razmatra „*dijagnozu i lečenje*“, ne predviđa buduće kriminalne aktivnosti, ne bavi se odvrćanjem učinilaca i potencijalnih učinilaca krivičnih dela kao elementima preovlađujuće filozofije u odlučivanju o kazni koja ključni značaj pridaje pravednoj raspodeli kazne među učiniocima krivičnih dela (Sloan, Langly, 1990; Miler, 1990: 22). Srazmernost kazne, njeno usklađivanje sa težinom krivičnog dela (von Hirsch, 1983) predstavlja razvijanje osnovnog retributivnog principa zaslužene patnje, što je ujedno i njegova kritična tačka jer pitanje zasluge, odnosno srazmernosti kazne težini krivičnog dela može biti sporno.

Uspom jedinstvenog američkog brenda „*oštre kazne*“ prema Vitmenovim (Whitman, 2003) rečima nameće pitanje o korelaciji između novijih filozofskih teorija kazne – neoretributivizma i učestalijeg izricanja

strožih kazni u praksi, kao i pitanje da li je zaokret u pravcu retributivne teorije na neki način doprineo surovosti sadašnje kaznene prakse u Americi. Njegov odgovor je da nije reč o slučajnoj povezanosti ova dva trenda, već da se novi retributivizam previše prepustio apstraktnoj filozofskoj sklonosti ka kažnjavanju, gubeći iz vida kako se praksa kažnjavanja može preobraziti u daleko suroviju stvarnost (Flanders, 2010).

Retributivizam ima tendenciju da izaziva efekte zaoštavanja kaznene politike, ne toliko zbog toga što se sam zalaže za takvu vrstu kažnjavanja, već zbog toga što je kompatibilan sa posledicama doslednog kažnjavanja i, slikovito rečeno, „*željom da kaznena praksa bude u što većoj meri kaznena*“ (Whitman, 2003).

Prihvatajući mržnju i ogorčenost kao moralno opravdana osećanja prema učiniocima krivičnih dela, retributivisti odobravaju takozvani „*osvetnički resantiman*“, koji izaziva težnju da se zagospodari nad učiniocem krivičnog dela da bi se nadvladala njegova posredna tvrdnja o sopstvenoj superiornosti nad ostalima (Murphy, 1988).

Takozvana „*retributivna mržnja*“ je emocionalna strategija osmišljena tako da omogući da i žrtva i ostali članovi društva vide da je one koji su povređivali druge stigla zaslužena kazna, pri čemu pobornici ovog shvatanja smatraju da takva mržnja nije ni iracionalna, ni nemoralna. Prema ovom pristupu, smatra se da prestupnik dobija ono što je zaslužio, a da žrtva zadobija ličnu satisfakciju gledajući kako je pravda ostvarena (Murphy, 1988: 95).

Tako shvaćena, kazna koja ima za cilj retribuciju može se tumačiti kao neophodan korak u kontroli osvetničke emocije (Flanders, 2010). Iako u svojoj

kritici retributivizma Vitmen priznaje da mnoge retributivne teorije nisu izvorno osmišljene sa namerom da dovedu do češćeg izricanja strožih kazni zatvora, njihov posredan uticaj može se povezati sa pooštavanjem kaznene politike, a gotovo sigurno se može tvrditi da su retributivističke teorije u potpunosti zanemarile samu činjenicu da je kaznena politika u stvarnosti pooštrena (Whitman, 2005).

Naime, treba istaći da retributivizam sam po sebi ne implicira ništa u vezi sa načinom kažnjavanja ili vrstom kazne koju treba izreći učiniocu krivičnog dela. Retributivisti pridaju poseban značaj principu proporcionalnosti, za koji je poznato da ga je teško primeniti i precizno formulisati, a proporcionalnost zahteva da težina izrečene kazne bude u srazmeri sa težinom krivičnog dela koje je učinjeno (Husak, 2021).

Shodno tome, retributivna teorija ne može se dovoditi u neposrednu vezu sa masovnim zatvaranjem. U prilog takvom stanovištu govori i argument koji navodi Husak: *„Jedan od razloga što imamo visoku stopu zatvaranja nije zato što toliko ljudi zaslužuje zatvor, već zato što često (iako ne uvek) kažnjavamo više nego što je zasluženno”* (Husak, 2021: 180).

Fotografija 10: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Pri tome, na ovom mestu treba naglasiti da se retributivizam ne bavi time kakvi bi uslovi života u zatvoru trebalo da budu, niti kakav status osuđena lica treba da imaju, odnosno kakav tretman prema njima treba da se primenjuje. Umesto toga, retributivna teorija nejasno govori o tome šta su dužnosti osuđenih lica, koja je funkcija kazne, koje su koristi ostvarene i koja prava zaštićena kažnjavanjem (Gray, 2010, prema: Flandres, 2010: 98). Pretpostavljajući jednakost u apstraktnoj formi kakva postoji u idealnom slučaju, za retributiviste kazniti nekog srazmerno nepravdi koju je učinio drugom, dovodi do ponovnog uspostavljanja osnovne jednakosti. Takav, idealno filozofski princip ne funkcioniše u okolnostima stvarnih nejednakosti, na šta su ukazivali i sami teoretičari retributivizma (više o tome: Flandres, 2010).

Pravičnost izrečene kazne, neophodnost sankcionisanja krivice i ostvarivanja prava na kaznu koje retributivizam široko ističe u svom teoretisanju u kontekstu političkog penalnog populizma, javnosti mogu pružiti moralno opravdanje za mržnju prema učiniocima krivičnih dela i pozvati na njihovo oštrije kažnjavanje. Naime, politička manipulacija u cilju pooštavanja kaznene politike iskorišćava latentnu ozlojeđenost javnosti koja nastaje kao rezultat komplikovane povratne sprege između političkih lidera, medija i javnosti. Političko kreiranje odnosa javnosti prema kriminalitetu odvija se preko medijske prezentacije, koja uključuje senzacionalizam i preteranost u izveštavanju o kriminalitetu i time izaziva atmosferu ugroženosti i ogorčenosti, što pospešuje etos oštre kazne u javnosti (Ramirez, 2013).

Kritički upoređujući efekte rehabilitacionih teorija koje lečenje učinilaca krivičnih dela predlažu kao adekvatniji tretman od kažnjavanja, Flandres zaključuje da se u rehabilitacionoj perspektivi osuđena lica ne tretiraju kao moralni agenti, već kao nesposobni, bolesni ili osobe sa nekom vrstom smetnji. U tom smislu, on ističe da rehabilitacione teorije uskraćuju moralnu autonomiju osuđenim licima i da na taj način teže da ih oslobode odgovornosti (Flandres, 2010; Husak, 2021).

Međutim, mogu se uočiti određene podudarnosti između moralne odgovornosti pojedinca (moralna autonomija i samoodgovornost) kakvu podrazumeva retributivna teorija i neoliberalnog koncepta pune lične i društvene odgovornosti, koja od pojedinca zahteva da preuzme odgovornost u društvenim okolnostima koje su skoro u potpunosti izvan njegove kontrole (Hayward, 2002). Na ovom mestu treba (koliko je moguće) odgovoriti na pitanje šta je to što nam daje za pravo da čoveka kao adresata pravne norme

proglasimo pravno odgovornim za sopstveno ponašanje kojim se ta pravna norma krši (Drakić, Lukić, 2011: 89)? U pitanju je generalna sposobnost čovekovog samoodređenja, zasnovana na njegovom duševno-duhovnom ustrojstvu, a na osnovu koje se kod njega javlja spoznaja da je jedan zakoniti poredak društvenih odnosa koristan i neophodan (Drakić, Lukić, 2011: 89). Drugim rečima, to bi bila čovekova svest o tome koliko je zakon značajan kako bi se ciljevi tog poretka ostvarili i kakve su posledice njegovog kršenja, te sposobnost da na osnovu motiva koji su proistekli iz pomenute spoznaje slobodno odluči da li će preduzeti neku krivičnopravno relevantnu radnju (Drakić, Lukić, 2011: 90). Pri tome treba naglastiti da čovek poseduje ovu sposobnost za slobodno, odgovorno moralno samoodređenje i kapacitet da svoje ponašanje uskladi sa pravnim normama, izbegavajući pravne zabrane, samo ako je na potrebnom stupnju moralne zrelosti i ako ta njegova sposobnost nije oslabljena ili trajno narušena zbog određenih smetnji (Drakić, Lukić, 2011: 90). Ipak, tome treba dodati i stanovište koje zastupa Hima, a prema kojem sreća takođe igra veoma značajnu ulogu u tome šta jesmo, šta činimo i kako to što činimo utiče na druge ljude, što je potpuno nespojivo sa principima zasluge i krivice, na kojima se zasniva odmazda (Hima, 2019: 42).

U neoliberalnom kontekstu, „*samopoštovanje*” i „*lična i društvena odgovornost*” čine centralnu temu programa koji je osmišljen da omogući svojevrsnu „*tehniku subjektifikacije*” koja bi rešila društvene probleme, počevši od kriminaliteta i siromaštva do rodne neravnopravnosti, „*sprovedenjem društvene revolucije i to ne protiv kapitalizma, rasizma i nejednakosti, već protiv sopstva i načina na koji upravljamo svojim egom*” (Cruikshank, 1993: 231). Život kojim se loše (samo)upravljalo proglašava se moralnim promašajem

jer neoliberalna racionalnost izbegava bilo koju vrstu kolektivne, strukturne ili odgovornosti vlasti za takav život (Brown, 2005: 42). Neoliberalni poziv na samotransformaciju je *“način vladavine koji nas vodi ka individualnoj odgovornosti, nastojeći da podstakne želju za oblikom autonomije koji se poima u veoma ograničenom i upitnom smislu homo absolutusa i bukvalno je oslobođen svake vrste privrženosti”* (Hache, 2007: 5). Ova oslobađajuća moralna odgovornost se razlikuje od odgovornosti povezane sa krivicom, po tome što je ona rezultat osnaživanja, samospoznaje i samopouzdanja nezavisnih pojedinaca. Međutim, neoliberalna politička kultura promoviše racionalnost građana kao ekonomskih aktera u svakoj sferi života. U skladu sa tim, pojedini savremeni pristupi kažnjavanju i kaznenoj politici stvaraju sliku o prestupniku kao „*outsajderu*“ – nekome ko se racionalnim izborom zarad izvršenja krivičnog dela odriče budućeg prava na slobodu (Cummnis, 2020).

Pojam odgovornosti je u srcu neoliberalne veštine upravljanja u smislu identifikacije pojma odgovornosti sa pojmom materijalne samodovoljnosti. To znači da se moralna autonomija meri sposobnošću pojedinca da se brine o sebi, odnosno da podmiri sopstvene potrebe i ostvari sopstvene ambicije (Brown, 2006). Osnaživanje, samopoštovanje i samorazvoj se koncipiraju kao tehničke i socijalne veštine udaljene od vrednosti opšteg dobra i uviđanja da je lično dobro povezano sa dobrobiti celog društva. Individualizacija preuzimanja odgovornosti je sposobnost samoregulacije pojedinca koji je neoliberalni zahtev za autonomijom i samoodgovornošću. Međutim, postavlja se pitanje ko može biti odgovoran i ko ima sredstva za ovu odgovornost i njenu proizvodnju (Hache, 2007: 8)? Radikalna depolitizacija klasnih i drugih prepreka za služenje preduzetničkom sopstvu oličena u neoliberalnom „*jednakom pravu na*

nejednakost” samo formalno podržava demokratiju i egalitarizam. U stvarnosti se reprodukuje nejednakost koja je oličena u postojanju deprivilegovanih grupa kao što su podređene klase koje su neretko kriminalizovane, zajedno sa klasom stranaca ili nedržavljana (Brown, 2006).

Retributivni zaokret u poimanju svrhe krivičnih sankcija poklapa se sa neoliberalnim zaokretom, sa idejom da rehabilitacija učinioca nije više glavni cilj, sa pojačanim strahom od kriminaliteta, sa tendencijom da se žrtve i njihovi interesi stavljaju u centar kaznene politike, a da je zaštita javnog interesa dominantna tema (Garland, 2011; Bell, 2011). Opravdanje koje se sastoji u odsustvu inicijalne namere retributivnih teorija da dovedu do pooštavanja kaznene politike, moglo bi se shodno primeniti i na druge filozofske ideje. Ideje o individualnoj racionalnosti i tržišnoj efikasnosti neoliberalne ekonomske teorije, nisu imale nameru da izazovu ekonomsku preraspodelu koja će u stvarnosti proizvesti izuzetno snažnu društvenu polarizaciju.

Hajekova „*rehabilitacija ideje lične slobode, posebno u oblasti ekonomije*” (Hayek, 1992: 237) i „*čišćenja tradicionalne liberalne teorije od izvesnih slučajnih priraslica koje su se zalepile za nju tokom vremena*” (Hayek, 1992: 238) sa posebnim napadom na državu blagostanja i ideju socijalne pravde defavorizovale su ulogu države i njenih institucija, verovatno bez namere da kreiraju najveću karceralnu državu (*carceral state*) u istoriji. Naime, pojedini teoretičari upravo ističu da su Sjedinjene Američke Države tokom proteklih nekoliko decenija izgradile karceralnu državu kakva do sada nije viđena niti u američkoj niti u istoriji drugih zapadnih zemalja (Gottschalk, 2008: 235; videti i: Simon, 2007; Garcia-Hallett *et al.*, 2022; Hatton, 2023). Pri tome je naglašeno da pojava i uspostavljanje karceralne države u Sjedinjenim

Američkim Državama predstavlja okosnicu američkog političkog razvoja, koji počiva na gotovo eksplozivnom porastu broja osuđenih lica na izdržavanju kazne zatvora i zaokretu ka retributivističkom shvatanju svrhe kazne i kažnjavanja (Gottschalk, 2008: 235).

Oživljavanje retributivne ideje o kažnjavanju „*prema zaslugi*“, kao i proporcionalnost kazne korespondiraju je sa neoliberalnim idejama u reformi kaznene politike. Retributivistički stav o moralnom uvažavanju prestupnika kao autonomnih moralnih dejstvenika se podudara sa zahtevom neoliberalnog upravljanja da pojedinci kao nezavisni dejstvenici preuzumu odgovornost za svoja (ne)dela. Neoliberalna kaznena politika predlaže novi moralizujući diskurs organizovan oko ideje odgovornog ponašanja. Učinioci krivičnih dela više se ne karakterišu kao „*nenormalni ili monstrumi*“, već kao pojedinci koji su kao i svaki drugi, samo su napravili lošu procenu. Nova pravno-ekonomska odgovornost ne postavlja pitanja o tome kako dolazi do ovih izbora, šta ih je izazvalo, kako se takvi stavovi i ličnosti mogu popraviti, potrebno je samo razumeti vrstu rasuđivanja koja ih je vodila da učine krivično delo kako bi ih podstakli na usvajanje drugačijeg načina razmišljanja i ponašanja u budućnosti (Hache, 2007).

Fotografija 11: Murali u dvorištu Okružnog zatvora u Beogradu, oslikani prema crtežima osuđenih lica. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Pomenuto se pre svega, odnosilo na odgovornost koja je nekada bila u domenu države blagostanja, a koja se u ovom procesu prenela na pojedince i privatne institucije (obrazovanje, bezbednost, rad i dr.) (Foucault, 2009). Ove ideje su u praksi dovele do pooštavanja zatvorskih kazni, velikog porasta broja osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, prenaseljenosti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, učestalije izgradnje sve većih zatvorskih kompleksa, kao i povećanog broja privatnih zatvora. Premda se učinci neoliberalizma ne mogu jednostrano oceniti ni kao monolitini, a ni kao potpuno negativni, nesporno je da je neoliberalna reforma imala duboke retributivne efekte postajući težak izazov za određene društvene grupe (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021: 112). Samoodrživi karakter masovnog

zatvaranja se pojavljuje kao ishod i kao pokretač društvene polarizacije koji odražava socijalni pejzaž sa karakteristikama izrazite klasne i rasne nejednakosti u Americi (više o tome: Western, 2006).

4. MORAL I ZATVOR

„Poštovanje, je’l tako? To je ono što sam hteo da kažem onom šoljom čaja. Zaposleni u službi obezbeđenja mi je dao šolju sa vodom dok sam bio zatvoren kako bih mogao da skuvam čaj. Neko je želeo da prepozna da sam osoba. Znate li na šta mislim?“¹

Funkcionisanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u jednoj državi po pravilu je usklađeno sa ciljevima njene kaznene politike. Upravo je zavisnost organizacije i načina rada ustanova za izvršenje krivičnih sankcija od ciljeva kaznene politike dovela do toga da se zaokret od rehabilitacionih ka retributivnim teorijama svrhe kažnjavanja odrazi i na praksu izvršenja kazne lišenja slobode. Uprkos ovoj očiglednoj povezanosti između teorijskog poimanja svrhe kažnjavanja i praktičnog funkcionisanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, čini se da do sada u naučno-istraživačkom radu nije posvećeno dovoljno pažnje posledicama koje po pojedinca i društvo imaju različiti savremeni pristupi izvršenju kazne lišenja slobode. Pojedini autori smatraju da je manjak istraživanja o toj problematici doveo do svojevrstne etičke i intelektualne praznine, koja umanjuje kvalitet i legitimnost pojedinih praksi izvršenja kazne lišenja slobode, i dovodi do dehumanizacije osuđenih lica (Haney, Zimbardo: 1998).

---

¹ Reči osuđenog lica, navedeno prema: Liebling, 2021:107.

Efekat „*kontrarevolucije*“ u kažnjavanju učinilaca krivičnih dela zamenio je preispitivanje i konstruktivni optimizam u vezi sa alternativnim kaznama i reformom zatvora, a taj zaokret, politički i medijski dodatno podstaknut strahom od kriminaliteta, bio je snažan i beskompromisan (Haney, Zimbardo: 1998). Postizanje kontrole kriminaliteta, pa makar i po cenu neograničenog nanošenja patnje licima lišenim slobode, počinje da se sagledava kao politički cilj, a „*kazneni bes*“ dobija prevagu nad ostalim interesima koji su nekada uzimani u obzir prilikom kreiranja zatvorskih sistema, poput na primer interesa pravednosti. Kaznena filozofija u Sjedinjenim Američkim Državama počinje da se svodi na osmišljavanje „*kreativnih strategija kojima će se postići da učinioci krivičnih dela pate*“ (Cullen, 1995: 340, prema: Haney, Zimbardo, 1998: 712). Štaviše, jedna od retributivističkih teorija, poznata kao *just desert* princip zaslužene patnje, (von Hirsch, 1983) je odredila kaznu kao proceduru koja je opravdana samo zato što je zaslužena i čija je jedina funkcija kažnjavanje.

Međutim, dosadašnja istraživanja zatvorske klime, pokazala su da nastojanje zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija da spreče da osuđena lica budu izložena pretnjama ili povredama ima presudan uticaj na njihovu dobrobit, mentalno zdravlje, kao i na smanjenje učestalosti nedoličnog ponašanja (French, Gendreau, 2006; Goncalves *et al.*, 2016; Beijersbergen *et al.*, 2014, prema: Green, Williams, Chernoff, 2022). Strah, anksioznost, usamljenost, trauma, depresija, osećaj pretrpljene nepravde, nemoć, nasilje i neizvesnost su deo života u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (Liebling, Maruna, 2005: 3). Zatvorska patnja, sitna poniženja i pretrpljene nepravde dovode do akumuliranja negativnih osećanja kod lica lišenih slobode,

što u nekom trenutku može dovesti do ispoljavanja mržnje, ozlojeđenosti i naizgled „*neobjašnjivog*“ nasilja (Liebling, Maruna, 2005: 3).

Indirektni i suptilniji uzroci patnje i degradacije osuđenih lica uključuju moralne povrede ličnosti koje mogu ostati skrivene iza, na prvi pogled, korektnih uslova života u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Nedostatak stvarne brige za osuđena lica ne podrazumeva isključivo dehumanizujuće načine postupanja i ophođenja niti grubo ili okrutno ponašanje. Svakako, slučajevi zlostavljanja osuđenih lica, kao i izrazito nedoličnog ponašanja predstavnika izvršne vlasti, ne smeju se izgubiti iz vida, jer su oni neretko prisutni, u okviru „*šire institucionalne kulture zlostavljanja*“ (Weill, Haney, 2017).

Bezličini, prezrivi odnos prema osuđenim licima se sistemski pojavljuje kao čest i nedozvoljen način postupanja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, a on u najvećoj meri pogađa njihovo moralno biće. Rizici proistekli iz menadžerske prakse i primene meke moći u zatvorima su veći nego što se pretpostavljalo, a njihovo odražavanje na dostojanstvo i humanost, kako osuđenih lica, tako i zaposlenih u službi obezbeđenja, ukazuje na neophodnost reformi koje bi ispoštovale značaj moralne dimenzije života u zatvoru (Liebling, Maruna, 2005).

Kantovo poimanje prezira kao suprotnog poštovanju čini prezir nedopuštenim sa moralnog aspekta, u bilo kojoj prilici, a naročito ukoliko se prezrivo ponašanje ispoljava od strane institucija i političkih zajednica prema osobama koje im pripadaju (Hoskins, 2013). Kazna shvaćena isključivo kao sredstvo za odvraćanje od kriminaliteta ima komunikativnu funkciju onda kada se obraća učiniocima krivičnih dela, ne kao pripadnicima normativne zajednice

građana, već kao pretnji i autsajderima od kojih zajednica mora da se štiti, što ih implicitno isključuje iz njenog članstva i njenih vrednosti (Duff, 2001:79). Pretpostavljene humane vrednosti zajednice ne važe za prestupnike bilo da se ta poruka ogleda u otvorenim postupcima ili bezosećajnoj ravnodušnosti prema zatvorskim uslovima. Moralna komunikacija u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija koja, sa jedne strane, koristi jezik pravde i šalje inkluzivnu poruku, a istovremeno podržava stav zajednice o opravdanosti nedovoljno humanih uslova života u zatvoru šalje etički nedovoljno jasnu poruku (Maring, 2023).

Ispoljavanje prezira prema osuđenim licima podrazumeva nepoštovanje učinilaca krivičnih dela kao moralnih osoba i sledstveno tome, procenu da oni nisu dovoljno sposobni za promenu (Hoskins, 2013). Kazna koja uključuje prezir je i sama pogrešna u moralnom smislu. Prezir koncipiran kao moralno uznemirujući odnos prema osuđenim licima smatra se za jedan od potencijalno najštetnijih uticaja na njihovu ličnost i moral. Bilo da se polazi od Kantovog gledišta da posmatrati nekoga sa prezirom znači suditi o njemu kao moralno bezvrednom, ili od manje oštrog stava da prezir predstavlja svoj objekat kao niže vredan (Mason, 2003, prema: Hoskins, 2013: 5) odnositi se prema osobi sa prezirom, znači rangirati je kao manje vrednu ili čak, bezvrednu.

Pored toga što prezir svoj objekat smatra inferiornim, njegova druga relevantna karakteristika je usmerenost na ličnost, a ne na čin. Prezir se fokusira na osobu ne zbog toga šta je ona uradila, već zbog toga ko ona jeste (Hutcherson, Gross, 2011). Prezir, za razliku od ljutnje, predstavlja dugotrajnije moralno osećanje, a prosuđivaje osobe kao vredne prezira povezano je sa

ocenom o izlišnosti trošenja resursa na pružanje pomoći toj osobi na njenom putu promene. Prezir funkcioniše u pravcu smanjivanja interakcije sa pojedincima koji ne mogu da se uključe u zajednicu, a posebno onih pojedinaca koji se procenjuju kao niže vredni ili manje sposobni, a svesno se ponašaju zlonamerno (Hutcherson, Gross, 2011: 721). Prezir je stav koji prožima svaku interakciju sa prezrenom osobom dovodeći do gubitka motivacije za angažovanje u vezi sa njom i staranje o njoj. Prezrivi odnos ne podrazumeva ljutnju i bes, već hladnoću, smirenost i odbojnost. U tom smislu, u preziru se ogleda neka vrsta odbacivanja, odustajanja od osobe u smislu da se ona procenjuje kao nedostojna napora i truda i osporava joj se mogućnost moralne (samo)reforme, pokajanja i oprostaja (Hoskins, 2013).

Fotografija 12: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Manifestovanje prezira prema osuđenim licima u smislu prezrivog postupanja prema njima može imati niz zabrinjavajućih posledica. Tretman koji počiva na preziru ne podrazumeva pokajanje i reformu, već nastoji da osuđeno lice diskvalifikuje kao moralnog delatnika, navodeći ga da na kraju i ono samo odustane od mogućnosti za sopstvenu moralnu reformu. U kontekstu ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, omalovažavanje osuđenih lica kao ličnosti šalje izuzetno snažnu poruku, jer ono zapravo predstavlja osudu zajednice koja je izražena kroz delovanje kaznenih institucija. Takav odnos prema osuđenim licima odbacuje Kantovo uverenje da se „*predispozicija ka dobru*” nikada ne može u potpunosti izgubiti, kao i da poštovanje učinilaca krivičnih dela kao moralnih delatnika predstavlja bar jednu od funkcija kazne (Hoskins, 2013). Naime, kazna treba da sadrži poruku koja podstiče učinioca krivičnog dela da razmisli o svom pogrešnom postupanju i da se posveti samoreformisanju, kako u kontekstu kršenja zakona, tako i u kontekstu moralne krivice (videti Duff, 2001).

Razlike u definisanju kazne i kažnjavanja koje se odnose na učešće moralne krivice u krivičnom delu, oličene su u dva različita teorijška pristupa. Teorijski pristup „*nefer prednosti*” (*unfair advantage*) određuje neko delo kao krivično delo u skladu sa zakonom, ne razmatrajući pri tome razloge zbog kojih je to delo inkriminisano. Sa druge strane, emocionalno zasnovana teorija karakteriše neko činjenje kao kažnjivo nezavisno od zakona. Ova druga teorija odvaja krivicu u krivičnompravnom smislu, kao zakonski kažnjivu, od takozvane „*predzakonske*” ili moralne krivice (Duff, 2001: 26).

Liberalna politička misao moralne aspekte ličnosti učinilaca krivičnih dela, njihovog pokajanja i unutrašnje reforme ne smatra pitanjima kojima

država treba da se bavi. Učešće u iskupljenju i moralnoj transformaciji učinilaca krivičnih dela, prema liberalnim teoretičarima, predstavlja preteranu nametljivost i mešanje države (Duff, 2001; Hoskins, 2013). U tom smislu, učinioci se ne tretiraju kao moralni delatnici, što je oprečno (neo)liberalnom zahtevu i praksi da se u procenjivanju krivice i prilikom samog čina kažnjavanja učinioci tretiraju upravo kao nezavisni moralni delatnici. U toj razlici se sučeljavaju nedoslednosti moralno-pravnog poretka koji ne uzima u obzir uticaj društvenih i strukturalnih okolnosti na donošenje odluka o činjenju krivičnih dela od strane pripadnika deprivilegovanih društvenih grupa, i koji primenjuje različite kriterijume prilikom procene ličnih kapaciteta za odgovornost, sa jedne strane i ličnih kapaciteta za moralnu reformu, sa druge. Sposobnost učinilaca krivičnih dela da prave moralne izbore nije uključena u neoliberalno viđenje kažnjavanja. Ovakav zaključak proističe iz sledećeg stanovišta: poricanje potencijala učinioca krivičnog dela za pokajanje praktično podrazumeva negiranje njegovog svojstva moralnog delatnika. Istovremeno, negiranje nečijeg svojstva moralnog delatnika praktično podrazumeva negiranje njegove sposobnosti da bude odgovoran za učinjeno krivično delo i, samim tim, da za to krivično delo bude kažnjen (Duff, 2007).

Kazna koja inhibira sposobnost moralnog promišljanja, ne samo zbog svoje težine, već i zbog uslova pod kojima se izvršava, ne umanjuje sposobnost osuđenih lica za samorefleksiju i moralnu reformu, već njihovu motivaciju da sagledaju zbog čega je njihovo ponašanje pogrešno (Hoskins, 2013). Stoga, treba istaći da odnos države i institucija za izvršenje krivičnih sankcija prema osuđenim licima ne treba da predstavlja faktor ograničenja mogućnosti lične

transformacije osuđenih lica, ako već nije deo procesa njihove moralne reforme.

Takođe, tradicionalnom retributivnom zahtevu da kazna bude srazmerna težini krivičnog dela treba dodati i zahtev da kazna ne treba da bude koncipirana tako da potkopava izgleda za popravljavanje osuđenih lica (Hoskins, 2013). Uslovi pod kojima se izvršavaju kazne jednake po vrsti i meri mogu se značajno razlikovati, što će se odraziti i na ishode procesa moralne samorefleksije i transformacije na više načina. Neadekvatnost kazne (težina) i uslova izvršenja kazne (poniženje) imaju za posledicu osećanje socijalne odbačenosti, odustajanje od lične promene i usvajanje etikete nepopravljivosti. Takvo stanje proizvodi negativna osećanja kao što su ogorčenost i mržnja, ne samo prema zajednici u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija, već i prema široj društvenoj zajednici, njenim vrednostima i pravilima. Razumevanje nameravanih i nenameravanih neželjenih efekata lišenja slobode proizvodi ozbiljne implikacije u odnosu na tretman osuđenih lica i snižavanje stope recidiva (Liebling, Maruna, 2005:4). I najbolje osmišljeni programi rada sa osuđenim licima, poput njihovog obrazovanja ili profesionalnog osposobljavanja mogu biti sistematski potkopani usled negativnih posledica samog proseca zatvaranja (*Ibid.*).

Prilikom razmatranja programa i tretmana koji se primenjuju tokom izvršenja kazne lišenja slobode treba ukazati na razliku između pojma „*reforme*” i pojma „*rehabilitacije*” (Duff, 2001). Ta razlika je posebno značajna u kontekstu neoliberalne racionalnosti. Naime, kao što je već istaknuto, racionalni pristup svojstven neoliberalizmu tretira učinioce krivičnih dela kao slobodne, nezavisne i proračunate subjekte koji biraju između rizika od dobiti

koju bi ostvarili činjenjem krivičnog dela i zaprećene kazne (Pavićević, Ilijić, 2022). Pružajući osuđenom licu obrazovanje, obuku i informacije koje su mu potrebne da se (re)integriše u društvo kao njegov produktivan član, rehabilitacija predstavlja uslov za ličnu reformu. Međutim, sa jedne strane, rehabilitacija poručuje osuđenom licu da je vredno truda i resursa koji mu se pružaju, posebno kada je reč o osuđenim licima sa malo ili ni malo radnih veština i obrazovanja, dok, sa druge strane, rehabilitacija ne menja nužno njihove životne šanse.

Programi rada koji su dostupni osuđenim licima su usmereni ka restrukturiranju ličnosti prema koordinatama idealizovnog neoliberalnog subjekta u cilju podsticanja samostalnog preduzetničkog sopstva i sposobnosti da se takmiče na najnižim nivoima deregulisanog tržišta rada (De Giorgi, 2017: 94-95). Tako na primer, osuđena lica imaju mogućnost da učestvuju u različitim obukama i radionicama usmerenim na kontrolu besa i agresije. Iako se određene prednosti primene ovakvih programa ne dovode u pitanje, čini se da oni ujedno predstavljaju i pripreme za povratak u neoliberalno zanemarivanje i život u kome osnovna dobra (kao što su: obezbeđeno stanovanje, besplatne zdravstvene usluge, dostupno obrazovanje i pristojna primanja) neretko ostaju nedostupna osuđenim licima (Pavićević, Ilijić, 2022: 571). Kaznena politika na taj način preuzima ulogu regulatora fluktuacije vladajuće moći, prateći disciplinski mehanizam podređen potrebama tržišta rada (De Giorgi, 2012).

Dok rehabilitacija može biti osmišljena kao unapređenje profesionalnih znanja i veština osuđenih lica, ciljevi reforme uključuju promenu njihovih identitetskih svojstava - transformaciju od kriminalnog ka nekriminalnom

sopstvu. Pri tome treba naglasiti da sagledavanje sopstvenih kriminalnih izbora kao pogrešnih čini suštinu moralne reforme osuđenih lica (Hoskins, 2013).

Međutim, i ovde treba imati u vidu da je korporativna regulacija sopstva u kontekstu zajednice u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija vid sprovođenja neoliberalnih javnih politika koje, takođe, imaju za cilj preoblikovanje sopstva osuđenih lica i zaposlenih u tim ustanovama, menjajući njihove tradicionalne uloge i odnose (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021). Preoblikovanje sopstva osuđenih lica se ostvaruje indirektno kroz politike tretmana koje podstiču osuđena lica da prihvataju odgovornost, samoregulaciju, samodisciplinu i da se u pozitivnom smislu uključuju u zatvorski režim (Crewe, 2009; Peacock, Turner, Varey, 2018). Ove politike, neoliberalne po svom karakteru (Garland, 1997) obezbeđuju osuđenim licima pseudoautonomni prostor, istovremeno ih osposobljavajući da koriste ovu autonomiju na posebne načine, za šta ih nagrađuju (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021: 115). Manipulativni karakter odnosa između zatvorskog osoblja i osuđenih lica koji se može se opisati kao „*igranje igre*“ (Hoskins, 2013) govori o međusobnom nepoverenju i institucionalnom preziru prema moralnom karakteru osuđenih lica. Kada takvi odnosi postoje, osoblje zapravo ne upoznaje i ne prepoznaje osuđena lica koja su u njihovoj nadležnosti, ali ih istovremeno doživljava kao opasne i nedokučive (Liebling, 2015).

Predanost detaljima svakodnevnog života u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija, izbegavanje nevolja i poštovanje pravila su motivisani šemom privilegija koje osuđena lica mogu da ostvare unutar zatvorske zajednice (Liebling *et al.*, 1999; Liebling, Price, 2001; Attrill, Liell, 2007), a od strane zatvorskog osoblja se svaki znak poboljšanja u ponašanju osuđenih lica

neretko tumači kao znak manipulacije (Hoskins, 2013). Skup refleksivnih vještina koje subjekt razvija stupajući u društvene odnose kao tržišne saveze (pri čemu se dobrovoljno odriče određenih aspekata svoje autonomije) transformaciju sopstva svodi na skup upotrebljivih vještina i ostvarivanje partnerstva u nejednakim pozicijama kakvo postoji u zatvorskim zajednicama (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021). To nije put ka ostvarivanju identiteta rasta (Liebling, 2012a; Szifiris, 2017) niti identitetski preobražaj koji podrazumeva više od „*sposobnosti za samopomoć*” (Brown, 2006: 694) ili drugih oblika neoliberalnog subjektiviteta koji je sposoban da preživi u okolnostima rizika.

Gubitak ličnog identiteta, pasivnost, zavisnost (prihvatanje uloge bespomoćnosti) i iskustvo proizvoljne kontrole pokazali su se u brojnim istraživanjima kao skup uobičajenih reaktivnih stanja i ponašanja u sredini svojstvenoj ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (Liebling, Maruna, 2005). Međutim, od kraja sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, dolazi do promena na pomenutom planu. Neka istraživanja iz tog perioda sugerišu da se osuđena lica snalaze iznenađujuće dobro (Richards 1978; Sapsford 1978, 1983, prema: Liebling, Maruna, 2005: 11). Novi konzervativni konsenzus minimizira i neutralizuje negativne psihološke efekte dugotrajnog zatvora (*Ibid.*). Žestoka debata o efektima kazne lišenja slobode, krajem osamdesetih godina prošlog veka pokrenula je psihološke studije koje su uvodeći „*koncept suočavanja*” primenile nijansiranu analizu individualnih razlika u reagovanju na efekte zatvora, prepoznajući ranjive grupe koje su najmanje sposobne da se izbore sa zahtevima zatvorskog okruženja (Toch *et al.*, 1989; Liebling, 1992).

Kasnija psihološka istraživanja o efektima traume ukazala su na postojanje određene vrste simptoma post-traumatskog stresnog poremećaja čije prisustvo je potvrđeno u medicinsko-pravnim procenama (Grounds, 2004 prema Liebling, Maruna, 2005: 12). Karakteristični simptomi koji su identifikovani u ovim istraživanjima uključuju: nemir, razdražljivost, teškoće u formiranju i obnavljanju bliskih odnosa, strah i uznemirenost, smanjeno učestvovanje u značajnim aktivnostima, otuđenost od okoline, depersonalizovanost, gubitak motivacije i ograničeni opseg afekta (nemogućnost da se oseti toplina), anksioznost, povišenu napetost, izlive besa i nesanicu (Jamieson, Grounds, 2005).

Ovakvi simptomi narušavaju i trajno menjaju ličnost ka neprijateljskom i nepoverljivom stavu prema svetu, povlačenju, osećanju beznađa i praznine, hroničnom osećanju pretnje i otuđenja. Ove promene imaju negativni uticaj na lični identitet i shodno tome i na perspektivu moralne reforme i prihvatanja identiteta rasta. Reč je o mogućnostima razvijanja prosocijalnog, pozitivnog identiteta koji karakteriše lični rast i razvoj zasnovan na elementima međusobnih odnosa poverenja, dobrobiti i otvorenosti (Liebling, 2012a; Szifris, 2017).

Fotografija 13: Paraklis Vaskrsenja Hristovog – detalj, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Moralni aspekt zatvorskog tretmana podrazumeva uvažavanje osuđenog lica kao moralnog delatnika koji je pogrešio i koji ima, ne samo dužnost da se iskupi, već i da sagleda svoju grešku kroz poimanje sebe kao moralnog delatnika. Identitetski preobražaj uključuje prihvatanje dužnosti, odgovornosti i slobode za iskupljenje, a zatvorski tretman takav cilj treba da učini dostižnim. Propadanje učinioca krivičnog dela kao moralnog bića, pod okolnostima koje predstavljaju atak na njegov moralni integritet pospešuje rizik od negativnih scenarija i povećava verovatnoću povrata. Osnaživanje u pravcu moralnog delanja podrazumeva zaštitne faktore koji podstiču osećanje kompetentnosti, motivaciju i ciljeve za budućnost (Pavićević, 2016). Pozitivna moralna klima u zatvorskim zajednicama pruža mogućnost za pronalaženje

sopstvenih kapaciteta za promenu, kako ličnu, tako i promenu okolnosti koje potencijalno dovode do nevolje uprkos situacionoj snazi okruženja.

5. MORALNA KLIMA U ZATVORIMA

Načini na koje „neposredna društvena situacija može nadvaladati važnost individualnih razlika, ličnih osobina i dispozicija koje ljudi normalno smatraju odlučujućim za društveno ponašanje” prikazani su u brojnim istraživanjima efekata situacione moći, posebno one koja se ispoljava u institucionalnom okruženju kao što je zatvor (Ross, Nisbett, 1991: 14 navedeno prema: Haney, Zimbardo, 1998: 709). Institucionalna kontrola i moć u zatvorskom okruženju (čak i u simuliranom) pokazala je tendenciju negativnog uticaja, kako na osuđena lica, tako i na stražare – „karakteristika i priroda njihovih susreta je bila negativna, neprijateljska, uvredljiva i dehumanizujuća” (Haney et al., 1973: 80). Stražari su se u simuliranom zatvorskom okruženju osuđenim licima najčešće obraćali kroz agresivne komande dok su osuđena lica pokazivala pad međusobne podrške, negativno se uzajamno ocenjivala u skladu sa stavovima stražara i u sve većoj meri nanosila štetu drugim osuđenim licima uz tendenciju povećavanja poslušnosti prema stražarima. Ovakvo ponašanje se nije pojavljivalo kao rezultat osobina devijantnih ličnosti, već kao rezultat svojevrzne patološke situacije koja bi mogla da izobličiti i preusmeri ponašanje suštinski normalnih pojedinaca (Haney, Zimbardo, 1998: 710).

Rezultati istraživanja efekata ekstremnog institucionalnog okruženja i njegovih socijalno-psiholoških dinamika pokazali su da unutarpsihološka dimenzija tih efekata „menja um” i ima snagu da iskrivi individualno rasuđivanje, suzi ljudsko iskustvo i podrije ljudski potencijal (Brodt, Zimbardo,

1981; Zimbardo, 1977; Zimbardo, Pilkonis, Norwood, 1975 navedeno prema: Haney, Zimbardo, 1998: 710). Cilj ovih studija je bio usmeren na kritičku demonstraciju ovih negativnih efekata i osmišljavanje promena i načina na koji bi društvene i pravne institucije i prakse mogle biti transformisane u pravcu postizanja veće humanosti i višeg nivoa psihološke dobrobiti.

Povezanost psihološke dobrobiti i moralno ispravnog postupanja prema osuđenim licima u smislu poverenja, prepoznavanja i uvažavanja njihovih ličnosti potvrđeno je u istraživanjima koja su moralnu dimenziju i moralnu klimu u zatvorima prepoznala kao suštinsku pretpostavku unapređenja dobrobiti osuđenih lica. Ona su pokazala da ravnodušan, agresivan ili nepravedan tretman u zatvorima može dovesti do besa, otuđenja, samoubistva i nasilja (Auty, Liebling, 2019; Liebling, 2012a; Liebling, 2011a). Nelegitimna distribucija moći u zatvorima dovodi do moralnog vakuma, haosa i dezorganizacije uzrokujući radikalizaciju odnosa i otvorenog nasilja (Liebling, Williams, 2018). Zbog toga mnogi autori ističu da je „*nova prekarna penologija*” opasna i štetna penologija neuspeha, koju karakteriše deprofesionalizacija i cinizam između kadrova na svim nivoima (Williams, Liebling, 2023: 98).

Zatvorske prakse upravljanja u kojima preovlađuje strategija informisanja o bezbednosnim rizicima doživljavaju upravljački neuspeh u odnosu na pristupe koji izazovima u zatvoru i upravljanju zatvorima generalno, pristupaju kao upravljanju ljudima i njihovim problemima izvan popularnih ideoloških diskursa i pripadnosti kriminalnim grupama (Williams, Liebling, 2023). Novi menadžerski koncepti u uspostavljanju zatvorske discipline koji se pozivaju na pristojnost, uljudnost i postupanje sa poštovanjem karakteriše

površnost i odsustvo dubljeg priznavanja ljudskog dostojanstva, kao i nedostatak usredsređenosti na ličnost i njeno moralno biće (Liebling, Crewe, 2013; Hulley *et al.*, 2012; Auty, Liebling, 2019). Slična moralna neadekvatnost se može pripisati konceptu ljudskih prava koji dominira u savremenom političkom diskursu, a koji bi trebalo da funkcioniše kao pretpostavka i krajnja zaštita humanosti, posebno u zatvorskoj praksi. Ovaj koncept svoju najveću slabost pokazuje upravo u nedovoljnoj etičkoj utemeljenosti i nedostatku etičkog autoriteta (videti: Dembour, 2006). Moralni aspekti zatvorskog života, kao i prepoznavanje moralnih osećanja ljudi koji žive zatvorsku praksu izmiču standardizaciji koju pretpostavlja primena ljudskih prava.

Empirijska istraživanja o moralnom kvalitetu života u zatvoru sugerišu da su razlike u moralnoj i emocionalnoj zatvorskoj klimi identifikovane kao neke od najznačajnijih (Liebling, 2011a). Te razlike se ispoljavaju u domenu međuljudskih odnosa, tretmana, kao i upotrebe autoriteta, što se značajno reflektuje na percepciju pravičnosti i sigurnosti i ima različite ishode u zatvorskom životu. Moralni kvalitet zatvorskog života i mogućnost njegovog merenja otvara novo polje u tretmanu osuđenih lica. Ideja o značaju moralne klime u zatvoru je inspirisana apstraktnim i filozofskim promišljanjima koje je potrebno primeniti na stvarne i složene živote pružajući im na taj način smisao i vrednost. Ideje o značaju moralne dimenzije života u zatvoru ukazuju na vrstu i način međuljudskog saodnošenja koje proširuje moralne kapacitete učesnika u zatvorskom životu (Liebling, 2021). Reč je o odnosima koji produbljuju ljudske relacije, koji sagledavaju tragiku ljudskih borbi, koji uvažavaju važnost smisla, značenja i prepoznavanja osuđenog lica kao jedinstvene osobe.

Osnovna i presudna razlika se može definisati kao razlika između humanog i nehumanog pristupa. Dehumanizovani odnos, u kakvom god obliku se pojavljivao, predstavlja poricanje ljudskosti. Pristup zatvorskom tremanu iz perspektive moralne filozofije vidi ljudskost, pravičnost, poverenje i otvorenost kao najznačajnije pokretače pozitivnih ishoda kao što su identitetski preobražaj osuđenih lica od kriminalnog ka nekriminalnom sopstvu i preobražaj od identiteta preživljavanja ka identitetu rasta (Liebling, Arnold, 2004; Liebling, 2012a; Szifris, 2017).

Povezivanje ideje o značaju moralnog kvaliteta zatvorske klime sa empirijskim istraživanjima pokazalo je da zatvori koji su usredsređeni na ličnost, u kojima se mogu naći pravda i ljubav, dovode do boljih rezultata na svim poljima i u svim merenjima, uključujući i recidivizam (Auty, Liebling, 2019). Etički prostor u kome se osuđeno lice suočava, ne samo sa svojom kaznom, već i sa svojom krivicom, razlikuje se, ne samo u različitim zatvorima, već i u različitim odeljenjima istog zatvora. Istraživanje i merenje tih razlika pruža mogućnost da se merenjem kvaliteta zatvorskog života i njegove moralne klime izmeri njihov značaj za lični rast kao neophodni uslov za unutrašnju promenu i konačnu realizaciju lične, društvene i moralne dobrobiti. Moralni koncepti, poput dostojanstva, pravde i prepoznavanja ličnosti, kao i moralne vrline poput ljubaznosti u odnosima sa drugima, kao i poštovanje, poverenje, prihvatanje legitimnog poretka, predstavljaju najveći podsticaj životu i napretku, što se jasno pokazuje u podacima dobijenim u dosadašnjim istraživanjima zatvorskih zajednica (Liebling, 2021: 105).

6. KONCEPT KVALITETA ŽIVOTA I KONCEPT DOBROBITI – POJMOVNE ODREDNICE

Koncept kvaliteta života i koncept dobrobiti predstavljaju dva bliska, u izvesnoj meri međusobno preklapajuća pojma, koji su predmet proučavanja različitih naučnih oblasti i disciplina. Međutim, i jedan i drugi koncept predstavljaju pokušaj da se opišu, izmere i ustanove parametri koji obuhvataju složeni proces života i življenja, uključujući sve one aspekte koji mogu odrediti šta to čini život kvalitetnim. Pitanja koja se postavljaju u vezi sa pojmovima kvaliteta života i dobrobiti predmet su viševjekovnih filozofskih promišljanja o tome šta čini suštinu i smisao života i šta je potrebno za srećan život i ljudsko zadovoljstvo. Usled raznolikosti pojedinačnih i društvenih odgovora na ova pitanja, teško je operacionalizovati, „*uproseciti*” i standardizovati ocenu kvaliteta života i proceniti šta predstavlja dobrobit u specifičnom individualnom, kulturnom i društvenom kontekstu.

U tom smislu, postoje teorijski pristupi koji razdvajaju objektivni koncept kvaliteta života – evaluaciju glavnih aspekata ili celine života u društvu, i subjektivni koncept dobrobiti - apstrakciju koja se odnosi na kvalitet bilo kojeg od mnogobrojnih važnih aspekata života, skupa aspekata ili njihovog ukupnog broja (Gasper, 2007). Takođe, pojam dobrobiti se može razmatrati kao pojam koji se u većoj meri odnosi na pojedince, dok je kvalitet života podjednako kada je reč o zajednicama, lokalitetima i društvima u celini. Dobrobit ima svojstvo koje uključuje stvarno, proživljeno iskustvo, dok se kvalitet života može posmatrati kao svojstvo konteksta i okruženja. Usled nemogućnosti da se do kraja spozna, a u još manjoj meri unifikuje svrha života, pojam kvaliteta života se odnosi na tumačenje karakteristika kvaliteta života koje se formiraju

u dinamici odnosa ličnog i društvenog života i njihovoj međuzavisnosti sa fizičkim okruženjem.

Prvobitno se kvalitet života svodio na društveni standard i polovinom prošlog veka je ispitivan u okviru ekonomskih nauka; zatim su u merenje kvaliteta života uključene potrebe i zadovoljstvo životom. Paralelno sa proširivanjem koncepta, razdvojili su se objektivni i subjektivni parametri kvaliteta života. Krajem prošlog veka, uvedena je treća dimenzija kvaliteta života koja se odnosi na kvalitet životne sredine – prirodnog okruženja, da bi u poslednje vreme kao četvrta dimenzija kvaliteta života bio uključen naučni i tehnološki razvoj kao značajna odrednica u evaluaciji kvaliteta života (Milivojević *et al.*, 2012: 14).

Ocene životne situacije i životne putanje pojedinca ili društva mogu uključivati više dimenzija uspostavljenih na bazi različitih istraživačkih fokusa. Radi se o čitavom spektru različitih polazišta u koje se mogu uvrstiti: varijacije u vezi sa tim koje aspekte bića i života želimo da uključimo u procenu; koje vrednosti podržavaju interpretaciju dobrobiti ili kvaliteta života; koji se istraživački instrumenti koriste (metode posmatranja ili merenja); u vezi sa kojim ciljevima se vrednuje, (izbor ciljeva određuje vrednovanje); kakva je perspektiva onoga ko sprovodi evaluaciju (pojedinci, pripadnici specifičnih društvenih grupa), da li to rade za sebe ili za druge; na kojim teorijskim okvirima je utemeljeno ocenjivanje (Gasper, 2010: 5). Raznovrsne interpretacije oba pojma dovele su do različitih pristupa u njihovoj evaluaciji. Ona se može posmatrati kao merenje subjektivnih stanja i okolnosti pojedinaca; mogu se posmatrati vrednosti kao privatni izbori ili vrednosti podržane kroz javne diskurse i prakse; dobrobit može biti rezultat

samoprijavljivanja ili rezultat koji se dobija od strane spoljnih posmatrača (Gasper, 2010).

Međutim, ni dobrobit, ni kvalitet života nisu određene ili definitivne kategorije koje razvrstavamo na subjektivno ili objektivno blagostanje, već one uključuju različite kriterijume koji ne dozvoljavaju konačan, nepromenljiv i autoritativan način procene. Svakako se kvalitet života ne može svesti na materijalni standard života. U tom smislu se govori, o „siromaštvima”, a ne o „siromaštvu” (Max-Neef, 1991) ili kako kaže Meri Daglas „siromaštvo nije (samo) nedostatak dobara, već isključenje iz poštovanja i moći” (Douglas, 1982: 181). Sama suština ljudskih bića očituje se opipljivo kroz potrebe u njihovom dvostrukom karakteru: kao lišavanje i kao potencijal. Shvaćene kao mnogo više od pukog preživljavanja, potrebe iznose konstantnu napetost između lišavanja i potencijala, što je svojstveno ljudskom biću (Max-Neef, 1991: 23).

U prilog ovakvom razumevanju blagostanja može se navesti Easterlinova paradoksalnost povećanja prihoda bez porasta blagostanja, čije rešenje bi se moglo naći u stavovima i institucijama koji podstiču jednakost u poštovanju i jednakost u brizi (Jordan, 2008). Značaj ličnih odnosa, poverenja i participacije ukazuje na vezu između dobrobiti i dominantnih društvenih vrednosti, osporavajući preovlađujući ekonomski model koji primenjuju političke institucije. Promena fokusa sa maksimiziranja blagostanja uvažavanjem isključivo ekonomskih principa usmerena je na davanje prednosti kulturnim vrednostima i standardu oličenom u institucionalnom okruženju. Uvažavanje važnosti društvenih vrednosti i odluka sadržanih u javnim politikama doprinosi izbegavanju evaluacije kvaliteta kao pojednostavljenog

agregiranja brojnih i raznovrsnih aspekata života ili njegovog svođenja na administrativno pogodne parametre.

Fotografija 14: Paraklis Vaskrsenja Hristovog – detalj, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U teorijskom pristupu koji razume kvalitet života i dobrobit kao način na koji se ljudima omogućuje da ostvare svoje sposobnosti i žive razvijajući se i cvetajući (*flourishing*) neizostavni uslov za ostvarivanje ljudskih kapaciteta čini sprega ekonomije i moralne filozofije (Nussbaum, Sen, 1993). Najkraće rečeno, kvalitet života pojedinaca zavisi od njihovih aktivnosti i iskustava, ali i od prilika i ograničenja sa kojima se suočavaju. Filozofski sofisticiran, ovaj pristup je ukorenjen u standardnim alatima ekonomske analize, ali primenom tih alata na ljudsko blagostanje transformiše kreiranje politika na međunarodnom

nivou, kao i praksu u raznim profesijama (Anand, 2021). Senov pristup polazi od toga da politika jednakih životnih šansi pruža mogućnost za razvijanje individualnih kapaciteta i sposobnosti i omogućava autonomne individualne izbore, delanje i slobodnu volju. Značaj pravednih i odgovarajućih prilika neosporan je i za pojedinca i za društvo u celini. Pristup koji polazi od sposobnosti eksplicitno uvažava važnost javnog diskursa, dok ekonomija sreće naglašava specifičnu težinu određenih faktora za pojedince. U skladu s tim, pristup sposobnostima se obično fokusira na filozofsku i društvenu naučnu literaturu i pitanja prava, dok literatura o sreći posebno uključuje psihološka istraživanja o merama doživljenog blagostanja (Anand, 2021). Preplitanje ekonomskih i neekonomskih faktora u ostvarivanju dobrobiti iskazuje se kroz jednaki značaj dostupnih prilika i vladajuće strukture unutar koje pojedinci međusobno reaguju. Samostalno upravljanje zahteva da pojedinci vode svoje živote unutar demokratskih vladajućih struktura koje poboljšavaju njihovu autonomiju i položaj, kao i mogućnosti (prilike i sredstva) da uživaju i čuvaju slobodu (Pateman, 2004).

Politika razvoja usmerena ka zadovoljenju osnovnih ljudskih potreba ide dalje od konvencionalne ekonomske racionalnosti, jer se odnosi na celokupno ljudsko biće (Max-Neef, 1991: 23). Odnosi uspostavljeni između potreba i njihovih zadovoljenja omogućavaju razvoj filozofije i politike razvoja koje su zaista humanističke. Proširujući perspektive u razumevanju kvaliteta života u najopštijem smislu, kao prihvatljiva se uzima definicija koja kvalitet života shvata kao zadovoljstvo životom, „*osećaj njegove značajnosti, svrsishodnosti i ciljeva*“ (WHO, 1997). Indikatori koji definišu dobrobit definisani su kao kombinacija osećaja blagostanja i dobrog obavljanja funkcija,

kao iskustvo pozitivnih emocija poput sreće i zadovoljstva, razvoj sopstvenog potencijala, posedovanje određenog stepena kontrole nad životom, kao osećanje svrhe i pozitivnih odnosa (Huppert, 2009). To je održivo stanje koje pojedincu ili populaciji omogućava razvoj i prosperitet. Svetska zdravstvena organizacija definiše pozitivno mentalno zdravlje kao „*stanje dobrobiti u kojem pojedinac shvata svoje sposobnosti, može da se nosi sa normalnim stresovima života, može da radi produktivno i plodno, i može doprineti svojoj zajednici*” (WHO, 2001). Ova koncepcija blagostanja ide dalje od odsustva mentalnog poremećaja, obuhvatajući percepciju pojedinca da se njegov život kreće u dobrom pravcu. Dobrobit je povezana sa uspehom na profesionalnom, ličnom i međuljudskom nivou, pri čemu pojedinci s visokim nivoom blagostanja pokazuju veću produktivnost na radnom mestu, efikasnije učenje, povećanu kreativnost, više prosocijalnih ponašanja i pozitivne odnose (Ruggeri *et al.*, 2020).

Koncept kvaliteta života je najuže povezan sa pojmom dobrobiti tako da u istraživanju kvaliteta života generalno, dobrobit predstavlja centralnu dimenziju. Dobrobit se odnosi na ukupnu procenu pojedinca o svim aspektima života (Diener, 2009 navedeno prema Bulatović, Pavićević, 2018: 534). Kvalitet života i nivo dobrobiti se mogu posmatrati kroz objektivne i subjektivne parametre, pa kada govorimo o dobrobiti u objektivnom smislu, zatvorske zajednice dele nivo dobrobiti koja postoji u široj društvenoj zajednici, kao što nivo dobrobiti koji uživa zatvorsko osoblje ne može biti bez uticaja na nivo dobrobiti osuđenih lica. Međutim, dobrobit kao dimenzija kvaliteta zatvorskog života meri nivo subjektivne dobrobiti osuđenih lica koja u velikoj meri zavisi

od nivoa kvaliteta zatvorskog života i socijalne i moralne klime koja u njemu vlada.

Dimenzija dobrobiti sadrži nekoliko poddimenzija, uključujući lični razvoj, autonomiju, blagostanje i patnju, a njen značaj je ključan jer se podizanje nivoa dobrobiti pojavljuje kao suštinski važan faktor za budućnost osuđenih lica nakon izvršenja zatvorske kazne. Uočavajući mogućnosti lične transformacije u toku izdržavanja kazne lišenja slobode kroz proces sticanja poverenja i moralnu samoreformu, ovakva kvalitativna empirijska istraživanja, proizašla iz inovativnosti i istraživačke radoznalosti, pokazala su veću praktičnu vrednost za usmeravanje politika i upravljačkih praksi, bez obzira na razvijenost država i društava u kojima su istraživanja vršena ili na tip zatvorske ustanove. Kvalitativno poreklo dobijenih podataka govori o važnosti lica, sledi putokaze koji dolaze iz stvarnog sveta, reaguje na impulse koji dolaze iznutra, a ne od spolja, dobijeni rezultati se doživljavaju kao istiniti i od strane osuđenih lica i od strane zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Takvi rezultati se mogu koristiti za objašnjenje varijacija u stopama samoubistva, nivoa dobrobiti, iskustva ličnog razvoja i rizika od poremećaja (Liebling, 2011a).

Poboljšanje dimenzije dobrobiti pruža mogućnost za transformaciju osuđenih lica, koja se kreće od kriminalnog ka nekriminalnom sopstvu i iz preživljivačke strategije u strategiju ličnog rasta i razvoja. Razvijajući samopoštovanje, autonomiju, odgovornost i poverenje, osuđena lica usvajaju prosocijalne vrednosti i prihvataju pozitivan identitet. Odricanje od kriminalnih izbora i put ka obrazovanju i profesionalnom osposobljavanju postiže se specifičnim kvalitetom moralne klime u zatvoru, a napredak osuđenih lica zavisi od dobro uspostavljenih etičkih odnosa i etičkog života koji karakteriše

prepoznavanje i priznavanje. Prepoznati pojedince i njihovu ličnost kao i njihove moralne kapacitete za lični preobražaj, znači dati im pozitivan status i šansu za formiranje pozitivnog identiteta. Autoritet funkcioniše ukoliko ima moralni smisao, a najbolji zatvorski službenici postaju uspešni ne kao čuvari mira, već kao kreatori mira (Liebling, 2019).

Fotografija 15: Paraklis Vaskrsenja Hristovog – detalj, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Legitimno i pažljivo korišćenje ovlašćenja poboljšava svaki ishod, smanjuje se broj samoubistava, nereda i nasilja, a poboljšavaju se izgledi za prosocijalnu budućnost osuđenih lica. U tom smislu, zatvorski službenici su politički filozofi na delu (Liebling, 2020). Oni shvataju da su osuđena lica sposobna da žive u moralno orijentisanoj stvarnosti. Na fenomenološkom

nivou, ono što se doživljava kao nepoštena praksa u zatvoru slama moralne kapacitete osuđenih lica i emocionalno ih usmerava ka negativnom ishodu.

Zatvori koji izazivaju moralnu konfuziju direktno narušavaju dobrobit osuđenih lica jer se tretman percipira kao nepravedan. To se posebno odnosi na tretman u kome je osoblje ravnodušno i odnosi se sa nekom vrstom distanciranosti i ravnodušnim prezirom. Korišćenje autoriteta je poželjno i kada je ono moralno utemeljeno daje daleko bolje psihološke efekte izazivajući osećanje poštovanja i pravičnosti. Dobrobit osuđenih lica u zatvoru je u najvećoj meri narušena odsustvom poštovanja i dostojanstva, što se može desiti u okolnostima meke moći koja se može oceniti kao dehumanizujuća. Strogost, doslednost uz poštovanje ličnosti dovode do većeg stepena psihološke satisfakcije i međusobnog poštovanja između osuđenih lica i zatvorskog osoblja. Negativne emocije poput besa, napetosti, ogorčenja i depresije su najčešća reakcija na nepoštovanje, distancu, ravnodušnost i prezir.

Teško preživljavanje, posebno dugih kazni, povezano je sa razvijanjem novih i složenih mehanizama prilagođavanja. U tom smislu, u okolnostima anksioznosti, doživljava bezbednosnog rizika, nepoverenja, programi poput obrazovnih, umetničkih i kreativnih aktivnosti ne mogu ostvariti željene efekte. Obeshrabrenost i beznadežnost, povećana ranjivost osuđenih lica, institucionalna anksioznost, nizak nivo poverenja u zatvor, vode u periodične epizode ozbiljnog nasilja, osećanje nedovoljne bezbednosti osuđena lica dovodi u stanje nesigurnosti, apatičnosti i nesposobnosti. Stalno prisustvo procene rizika kao cilja i forsiranje rada na individualnom identitetu koji je nametnut i neautentičan, dovodi ne samo do lišavanja slobode, već i do

lišavanja značenja i biografije, prekida hronologije i ponovnog kanalisanja sopstva u strogo propisani plan koji se odbija i konačno završava povratkom u kriminal (Liebling, 2020).

Negovanje i razvijanje koncepta poverenja je ono što čini uspešne zatvore. Sredine paralisane nepoverenjem nisu uspele ni u jednom cilju koji je posvećen rehabilitaciji i smanjivanju recidivizma (Liebling, 2019). Inteligentno poverenje, je ono što zatvorske službenike čini tumačima ljudskog ponašanja i situacija, a za dobre sudove i odluke oni moraju dobro poznavati osuđena lica koja su im poverena. Uzajamno poverenje, doslednost i predvidljivost, sa poštovanjem i posvećenošću čini humanu komponentu koja je najvažnija za dimenziju dobrobiti i funkcionisanje zatvorskih zajednica generalno. To je naročito važno ako se ima u vidu da razvoj empatičnog međusobnog razumevanja predstavlja suštinski element kako za individualno, tako i za društveno blagostanje, jer olakšava razvoj sposobnosti identifikacije s drugima i razumevanja situacije i osećanja druge osobe. Takvo razumevanje, zauzvrat, omogućava uspostavljanje veze i izgradnju osnove za pouzdanu komunikaciju unutar zajednice (Bulatović, 2014: 115).

7. NEOLIBERALNI „MORAL TRŽIŠTA“ I NJEGOVO ODRAŽAVANJE NA SISTEM IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA I MORALNU I SOCIJALNU KLIMU U ZATVORIMA

Mišljenja teoretičara o neoliberalizmu i njegovim posledicama u različitim oblastima života oprečna su i mahom zavise od društveno određenih klasnih interesa (Novaković, 2014: 347). Sa jedne strane, postoje istraživači i praktičari koji u liberalizaciji društva, ekonomije i zakonodavstva vide

uglavnom pozitivne posledice, kao što su privredni rast, društveno blagostanje i ostvarivanje ekonomskih i drugih sloboda pojedinaca (Novaković, 2014: 347). Nasuprot njima nalaze se kritičari neoliberalizma i njemu pristajućeg modela globalizacije, koji ističu da neoliberalizam predstavlja takozvanu „*ideologiju krupnog svetskog kapitala*“, te da je razvoj zasnovan na neoliberalizmu najviše koristio razvijenim kapitalističkim zemljama (Novaković, 2014: 347). Kritičari neoliberalizma takođe ističu da su njegove negativne posledice odnele prevagu nad pozitivnim, navodeći kao primere: globalne ekonomske nejednakosti, drastične razlike u bogatstvu između pojedinih regiona i država, socijalno i materijalno raslojavanje svakog pojedinačnog društva, siromaštvo, nezaposlenost i iscrpljivanje prirodnih resursa, naglašavajući da sve ove negativne pojave najsnažnije pogađaju ugrožene društvene klase i slojeve, naročito u slabije razvijenim zemljama i zemljama u tranziciji (Novaković, 2014: 347).

Kao ključni principi neoliberalizma ističu se, između ostalog, sveopšta deregulacija, liberalizacija i privatizacija i oni se primenjuju na različite oblasti društvenog života, uključujući: politiku rada i zapošljavanja, sindikalno organizovanje, ali i ograničavanje uloge države u korist slobodnog tržišta i slabljenje socijalne države (Novaković, 2014: 348). Ipak, treba istaći da odbacivanje ideje socijalne pravde i sumnjičavost prema preplitanju politike i morala, sa kojima se susrećemo na primer u Hajekovoj neoliberalnoj doktrini, ne potiču nužno od nepoželjnosti morala u objektivnom smislu. Nasuprot tome, ovakva neoliberalna doktrina prevazilazi ono što Hajek smatra pravim lokusom moralnog delovanja – a to su pojedinci koji odlučuju u skladu sa

sopstvenim moralnim izborima zasnovanim na logici tržišta (Salter, Phelan, 2017).

Prema Hajekovom shvatanju neoliberalne normativnosti, uspostavljanje tržišta kao primarne društvene institucije zahteva usvajanje univerzalnih „*bezličnih*“ pravnih normi, koje bi se „*podjednako odnosile na sve*“, pri čemu bi tržište predstavljalo zamenu za otelotvorenje proceduralne pravičnosti i zakone koji su „*kontaminirani*“ moralnim ciljevima (Salter, Phelan, 2017: 3033). Takva, tržišna regulacija ne može biti izložena uticaju subjektivnih ocena o zaslugama i vrednostima koje su definisane zahtevima različitih interesnih grupa i koje prevazilaze objektivnost tržišnih mera vrednosti.

Javno, pa čak i individualno dobro određeno je kriterijumima tržišne efikasnosti, racionalnog izbora i lične odgovornosti. Takođe, treba istaći da, iako je za teoretičare neoliberalizma tržište temelj slobodnog društva, začetnici neoliberalne ideje ne smatraju da su trka za profitom i uvećanje bogatstva nužno cilj i način života (Buchanan, 1991; Hyek, 1973 navedeno prema: Kevin, 2022). Etika lične odgovornosti, u neoliberalnom moralno-normativnom teorijskom konceptu, podrazumeva *homo economicusa* shvaćenog kao subjekta koji „*maksimizira skoro sve*“, pa u skladu sa tim ne možemo govoriti o njegovoj isključivoj sklonosti ka maksimiziranju bogatstva, već o njegovom nastojanju da pored bogatstva uveća i samoefikasnost i sopstvene sposobnosti (Buchanan, 1981: 81 navedeno prema: Kevin, 2022).

U neoliberalnom kontekstu, poimanje moralnosti oslobođeno je od različitih etičkih ubeđenja o tome šta čini dobar život i šta bi ljudi trebalo da vrednuju, već se, prema ovom shvatanju, moral sastoji isključivo u poštovanju prava. U skladu sa tim, neoliberalni teoretičari su usmereni na osmišljavanje

društvenih institucija, a ne na određeni etos društvenog života (Kevin, 2022). U tom smislu, može se reći da neoliberalna politička stvarnost funkcioniše u skladu sa ekonomskim zakonitostima, koje sprovode jedan stalni proces oblikovanja subjekata na osnovu ekonomske racionalnosti (Mihajlović, 2021: 97). Ono što je Hajek nazivao „*moral tržišta*” jeste skup dispozicija koje daju prednost težnji za ličnim interesom (preko kolektivno utvrđenih ciljeva), individualnoj odgovornosti i spremnosti na potčinjavanje „*bezličnim rezultatima tržišnog procesa*” (Whyte, 2019: 12). Takvo postupanje predstavlja način da se ograniči kako moć pojedinaca, tako i uticaj pristrasnih političkih i moralnih doktrina. Ali, normativna dimenzija neoliberalizma podrazumeva verovanje da funkcionalno konkurentsko tržište ipak zahteva adekvatnu moralnu i zakonsku osnovu, koja prevazilazi isključivo ekonomsku dimenziju. Na toj osnovi se moralna, civilizacijska i rasna dimenzija neoliberalnog poretka, makar na prvi pogled, može donekle povezati sa konceptom ljudskih prava, implicirajući da ljudska prava predstavljaju njegovu suštinu (Whyte, 2019). Naime, čini se da, pošto su dekonstrukcija, depolitizacija i liberalizacija omeđene pravnim okvirima, neoliberalna verzija koncepta ljudskih prava postaje „*moralni jezik konkurentskog tržišta*” (Whyte, 2019: 28).

Kao ideologija ali i praksa, liberalizam u prvi plan stavlja prava i slobode pojedinca, koga smatra dužnim da sam brine o sebi i svojoj porodici (Novaković, 2014: 348). Međutim, neoliberalnom apropirijacijom ljudskih prava, taj koncept upada u paradoks koji se ogleda u sledećem. Sa jedne strane, koncept ljudskih prava postaje izraz neoliberalnog moralnog uređenja koji racionalnost i logiku tržišta proširuje na druge društvene domene. Sa druge strane, mnogi zagovornici ljudskih prava naglašavaju negativan uticaj

neoliberalne politike na ostvarivanje čitavog niza ljudskih prava (Darcy, 2019). Istražujući način na koji su neoliberalni mislioci razvili koncept ljudskih prava „za svoje ciljeve” kao i proces nastanka te konvergencije, Džesika Vajt, u neoliberalnom konceptu ljudskih prava vidi moralni i pravni oslonac za tržišni poredak (Whyte, 2019). Bilo defanzivno ili ofanzivno, bilo kroz povlačenje regulative ili uvođenje tržišnog stila upravljanja, neoliberalizam je uvek posredovan zakonom (Grewal, Purdy, 2014: 9).

Neoliberalizam i promovisanje ljudskih prava su postali isprepleteni u nameri da se tržišna regulacija prava i sloboda pojedinaca, kao i neoliberalna distribucija dobara i usluga, oslone na normativni i moralni koncept odgovornosti. Kao posledica toga, deklarativna borba za ljudska prava, moćnim državama dozvoljava i daje pokriće za univerzalizaciju karakterističnog morala i reda koji se sprovodi unutar i izvan njihovih granica (Whyte, 2019). Tako, uporedo sa svojom „civilizacijskom misijom da bude opšte i jednako, pravično i racionalno“, pravo postaje izraz moći i superiorne volje, dok je njegova primena selektivna, nedosledna i nepravična, u skladu sa proizvoljnim tumačenjima (Simić, 2016: 4-5). Upravo zbog toga, čitav set ljudskih prava, poput socijalno-ekonomskih prava, ekoloških prava, prava na stanovanje, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje ostaje zanemaren izlazeći iz fokusa strukture moći koja se pojavila u neokolonijalnoj praksi globalne trgovine i međunarodne podele rada.

Stoga pojedini autori sa pravom naglašavaju da postmoderna neoliberalna društvena stvarnost zapravo ukida suštinsku racionalnost demokratske politike i prirodna prava i slobode savremenog čoveka (Mihajlović, 2021: 96). Štaviše, pojedini kritičari neoliberalizma ističu da

neoliberalni diskurs o pojmovima poput „demokratskog kapitalizma“, „demokratije“ i „slobodnog tržišta“ u svojoj biti zapravo nastoji da sakrije sopstvenu nedemokratičnost i niz negativnih posledica proisteklih iz „imperijalnog i (neo)kolonijalnog razvoja nedemokratskog kapitalizma“ (Kovačević, 2014: 190).

Neoliberalizam podrazumeva desuverenizaciju, relativizaciju i internacionalizaciju prava, usled čega današnje međunarodno pravo sve više postaje izraz interesa velikih sila, i, za razliku od unutrašnjeg prava, „ne deluje kao dejstvujuća, opšta i univerzalna norma već kao zapovest otuđene i daleke političke volje koja se pretvara u direktive i sankcije bez obzira da li je to u interesu zemalja na koje se odnosi“ (Simić, 2016: 4).

Ekonomizacija društvenog uređenja suštinski se odrazila kako na poimanje tako i na delovanje vlasti. Kroz šeme neoliberalnog upravljanja, državne vlasti se odriču svojih privilegovanih autoriteta i pozicija i rekonfigurišu se kao jedan od mnogih autoriteta, delujući u okviru „tržišta vlasti“ i svrstavajući se na taj način u isti rang sa privatnim izvorima autoriteta (Shamir, 2008). Preovlađujući neoliberalni koncept razvoja zasniva se na ekonomskom rastu, čime se ignoriše svrha privrednog razvoja – poboljšanje i unapređivanje kvaliteta života svih građana u podjednako meri (Dokmanović, 2012). U skladu sa tim, Dejvid Harvi zaključuje, da „u svetu u kome živimo, pravo na privatnu svojinu i profitna stopa po značaju prevazilaze sve druge pravne pojmove“ (Harvey, 2008: 23). „Tržišna koncepcija ljudskih prava koja odbacuje socijalne, rasne, rodne, ekološke i druge elemente, uspešno uključuje ideju napretka i civilizacijske misije, ne bi li na taj način obezbedila legitimitet prinudnim

intervencijama usmerenim na preuređenje društava, subjektiviteta i ekonomije, a sve to u interesu globalnog kapitalizma“ (Whyte, 2019: 141).

Koncept ljudskih prava za koji su se zalagali socijalisti, socijaldemokrate i antikolonijalisti je tokom dvadesetog veka bio inspirisan ciljevima socijalnog blagostanja, nacionalnog samoopredeljenja i rasne ravnopravnosti i on protivreči neoliberalnom hegemonističkom konceptu ljudskih prava (Whyte, 2019: 33). Ukazujući na značaj poštovanja ljudskih prava marginalizovanih i podređenih društvenih grupa, Vajtova upozorava da doprinos neoliberalizma formalnom promovisanju ljudskih prava utiče na to da, u krajnjoj liniji, pokreti koji se bave zaštitom ljudskih prava i koji isti taj neoliberalizam osporavaju, zapravo učvršćuju njegovu moć (Whyte, 2019: 34). Navedeno postaje još jasnije ukoliko se ima u vidu da gotovo sve deklaracije o ljudskim pravima i slobodama, koje su uglavnom implementirane u krhko unutrašnje pravo predstavljaju više političke nego pravne akte (Simić, 2016: 4).

Štete koje je neoliberalni upravljački poredak načinio društvu, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu, prikrivaju se pozivanjem na poštovanje ljudskih prava i sloboda. Izbegavanje davanja odgovora na pitanja o posledicama neoliberalnih procesa, poput ekonomske deregulacije, komodifikacije, tržišne discipline i dominacije prava na privatnu svojinu, omogućava se upotrebom hegemonijskog „tržištu naklonjenog“ („*market-friendly*“) koncepta ljudskih prava (Whyte, 2019) koji, u najboljem slučaju, može da ublaži negativne efekte koje su ti procesi izazvali. „*Sprečavajući štetu*“, tržišni akteri se rutinski angažuju u razvijanju programa zajednice, zasnivaju izvršne pozicije koje će se baviti ljudskim pravima i uspostavljaju interna pravila, kako bi unapredili kulturu „*orjentisanu na vrednosti*“, kako

unutar samih korporacija, tako i odnosu na druga zainteresovana lica (Vogel, 2005 navedeno prema: Shamir, 2008: 2).

Neoliberalna etika koja počiva na idealu slobodnog tržišta, slobodne trgovine i preduzetničke racionalnosti u ideološkom smislu predstavlja vakuum koji može biti ispunjen diskurzivnom raznolikošću i „*nekoherentnim, nestabilnim, čak i kontradiktornim skupom praksi koje su organizovane oko određenog viđenja tržišta kao osnove za univerzalizaciju tržišno zasnovanih društvenih odnosa*” (Shamir, 2008: 3).

Takvo shvatanje počiva na uverenju da tržište nije samo jedna od društvenih oblasti koja treba da bude zaštićena od mešanja države, već da je ono izvor univerzalnog zakona, koji upravlja našim društvenim postojanjem (Somek, 2011). Diskurs i praksa poslovanja, kao i moral ugrađeni u neoliberalni pojmovni okvir brišu razlike između privrede i društva (Shamir, 2008). U navedenom smislu, moglo bi se pretpostaviti da takva praksa dovodi do svojevrstne korporatizacije društva. Neoliberalizam se uprkos različitim tumačenjima i efektima, može opisati kao neka vrsta ideološkog ekspanzionizma u kome tržišno modelovani koncepti efikasnosti i autonomije oblikuju politiku, doktrinu i druge diskurse legitimiteta izvan tradicionalno „*ekonomskih*“ oblasti (Grewal, Purdy, 2014: 3).

Ipak, treba istaći da neoliberalizam ne postavlja nove moralne okvire, već da on samo individualizuje etiku, postavljajući ličnu odgovornost kao jedini kriterijum kojim se treba rukovoditi prilikom rešavanja problema proisteklih iz moralnih nedostataka samog tržišta. Takva etika ne ometa slobodu individualnih izbora, i, što je mnogo značajnije, ne koriguje tržišne imperitive, koji je na kraju u najvećoj meri i oblikuju. Etika neoliberalizma hrabro predlaže

da neoliberalizam strateški kooptira tradicionalnu etiku i da ideološki i strukturno ojača kapitalizam proizvodeći „*etičkog kapitalističkog subjekta*” lično odgovornog za sebe, svoje radno mesto i svoj život, koji je suočen sa tržištem koje je, makar naizgled stabilno i slobodno uprkos određenim moralnim nedostacima (Bloom, 2017). Tako određen, autonomni moralni subjekt preuzima odgovornost u skladu sa tržišnom logikom, a država opisani pristup neguje, institucionalizuje i nagrađuje (Brown, 2003).

Neoliberalna distribucija tržišno-menadžerske discipline u cilju rešavanja javnih problema i individualnih subjektiviteta (Singh Grewal, Purdy, 2014) promovisala je preduzetnički moral i ličnu autonomiju zasnovanu na liberalnoj individualističkoj orijentaciji u čijem su fokusu racionalni delatnici. Međutim, sam liberalni koncept lične autonomije je kritikovan u okviru različitih teorijskih koncepata autonomije (proceduralne teorije, relacione teorije, feminističke teorije). Jedan od najsnažnijih argumenata kritike zasnovan je na razlici u strukturnim (ne)mogućnostima ostvarivanja lične autonomije. Libertarijanski koncept subjekta koji je usredsređen na „*mit*” o personalnoj autonomiji svodi individue na samozadovoljne i racionalne preduzetnike, ne uzimajući u obzir društvenu nejednakost, zavisnost i ranjivost.

Dimenzije moći koje potiču iz systemske nejednakosti ogledaju se u delovanju grupa sa više institucionalne moći na socijalizaciju grupa sa manje društvene moći, a u pravcu razvijanja različitih oblika podređenosti (Addelson, 1991 navedeno prema: Abrams, 1999: 821).

Fotografija 16: Biblioteka, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Uticaj ovih ograničenja na mogućnosti realizovanja lične autonomije je presudan, pri čemu ova ograničenja funkcionišu, ne kao pojedinačni pokušaji ometanja i mešanja, već kao sistemski pokušaji razvlašćivanja (Pavićević, 2021: 185). Socijalizacija, osim otvorenih sredstava disciplinske prakse, stigmatizacije, uznemiravanja i nasilja deluje na mnogo suptilniji i komplikovaniji način, pri čemu je sve teže razlikovati „*unutrašnje*” i „*spoljašnje*” uticaje na individualni autonomni izbor (Abrams, 1999).

Ono što predstavlja novinu u neoliberalnom shvatanju lične autonomije u odnosu na liberalno, jeste sama suština mehanizma neoliberalnog upravljanja, sadržana u tendenciji individualizacije. Preciznije govoreći,

specifičnost neoliberalnog upravljanja u odnosu na liberalizam oličena je u individualizaciji odgovornosti. Glavni razlog za ovo nastojanje leži u sprovođenju „*indirektne tehnike vladavine*“, koja odgovornost prenosi na pojedince (Hache, 2007). Lična odgovornost je u okolnostima nepredvidljivih i povećanih ekonomskih, političkih i društvenih rizika zapravo oličena u individualnoj izdržljivosti i sposobnosti za preživljavanje. Razvijanje strategija za prilagođavanje na svakovrsne krizne situacije ukršta traumu, otpornost, rizik i blagostanje, stvarajući novi pojmovni rečnik koji je proistekao iz duboke istorijske transformacije (Hall, Lamont, 2013). Preživeti znači biti otporan za budućnost, jer dok se opstanak definiše kao osvrtnje na ono što je bilo (teškoće koje su prevaziđene u prošlosti), preživljavanje podrazumeva gledanje unapred, u pravcu onoga što će biti (rizici koji prete) (Abeles, 2014: 185). Međutim, prema neoliberalnom shvatanju, zaštitu ne treba tražiti od države ili nekog drugog nivoa vlasti, već subjekt treba da se osigura sam, potvrđujući na taj način svoje kapacitete za otpornost (Evans, Reid, 2014).

Moralna autonomija počinje se definisati kao sposobnost pojedinca da brine o sopstvenim interesima i potrebama, a moralno ponašanje postaje određeno kao racionalno proračunavanje troškova, koristi i ishoda (Brown, 2003). Kao takvo, moralno upravljanje ne zahteva poslušnike koji se pridržavaju autoritarno nametnutih prava i pravila, već subjekte koji su internalizovali odgovornost – aktere čiji se moralni kvalitet zasniva na činjenici da racionalno procenjuju troškove i koristi određenog čina u odnosu na druge alternativne vidove delanja (Lemke, 2001 navedeno prema: Cohen, 2019: 902).

Delovanje neoliberalne moralne doktrine se u sferi krivičnog prava, a posebno u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, konkretno, kazne zatvora,

mahom ispoljava kroz „*pad rehabilitacionih ideala*” (Garland, 2001), u smislu da se rehabilitacija i reintegracija učinilaca krivičnih dela sve češće zamenjuju represijom i njihovim isključivanjem iz društva. Nezadovoljavajući rezultati na planu suzbijanja recidivizma doveli su do toga da sve veći broj zemalja širom sveta postepeno napušta koncept prevaspitanja, odnosno resocijalizacije osuđenih lica (Stevanović, 2014: 109). Tačnije, ukazivanje na nedostatke do sada sprovedenih programa resocijalizacije u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija širom sveta, navelo je stručnu javnost da otpočne sa stalnim preispitivanjem i ocenjivanjem programa tretmana u zatvorima, ne bi li se pronašli oni koji se mogu smatrati najefikasnijim i u smislu promene ponašanja osuđenih lica i zaštite društva od kriminaliteta, i u smislu smanjenja troškova njihovog sprovođenja (Ilijić, 2022: 70).

Kao što je već istaknuto, preispitivanje uspešnosti tretmana i resocijalizacije rezultiralo je u sve široj zastupljenosti kaznenog aspekta korekcije, pre svega u Sjedinjenim Američkim državama, Australiji i mnogim evropskim zemljama, što je dovelo do sve češće primene kazne zatvora i obavezne minimalne politike kažnjavanja, kao načina za kontrolu kriminaliteta (Ilijić, 2022: 70-71). Rehabilitacioni ideal, koji je formiran sve do sedamdesetih godina dvadesetog veka, zamenjen je novom vrstom kaznene kontrole, koja je preformulisala društvene odgovore na činjenje krivičnih dela, preokrenuvši se od altruističkog tretmana blagostanja ka reakcionarnom usmerenju na pitanja bezbednosti i prevencije kriminaliteta (Ilijić, 2022: 73). Ovakav zaokret sprovodi se pre svega u zapadnim zemljama, kod kojih se, kao i u Srbiji, počevši od sedamdesetih godina dvadesetog veka koncept resocijalizacije našao na meti kritika, jer nije proizveo očekivane rezultate (Dimovski, 2012: 363

navedeno prema: Batrićević, Kovačević, 2021: 27) budući da nije doveo do smanjenja stope kriminaliteta i recidivizma (Knežić, 2011: 336 navedeno prema: Ilijić, 2022: 68).

Pristalice napuštanja rehabilitacionog principa smatraju da učinioce krivičnih dela treba posmatrati isključivo kao jedinice rizika – kao marginalizovane pojedince nad kojima treba uspostaviti kontrolu, umesto da im se pruži društvena podrška prilikom vraćanja u zajednicu (Cummins, 2020). Javno-privatna strategija upravljanja rizikom usmerena na uštede u javnim uslugama čini suštinu neoliberalnih kaznenih reformi – *“jedine kaznene reforme vredne realizacije su one koje štede novac i smanjuju recidivizam”* (Gottschalk, 2015: 79). Upravo zbog tog insistiranja na kontroli pojedinca, savremeni krivičnopravni sistem se odlikuje istovremenim prisustvom sve češćeg kažnjavanja, ali i sve intenzivnije prevencije (Ilijić, 2022: 74).

Premda uticaj neoliberalizma na penalnu politiku, u ovom radu, posmatramo pretežno kroz kritičku analizu američke kaznene prakse, svakako, ne gubimo iz vida njegove različite, kako lokalne, tako i internacionalne varijetete. Imajući u vidu intenciju neoliberalizma da se identifikuje sa budućnošću u kojoj su nacionalne i kulturne granice u velikoj meri izbrisane, u kojoj su svi odnosi, vezanosti i nastojanja podvrgnuti monetarnoj mreži okrenutoj ka globalnom poretku univerzalne tržišne racionalnosti (Brown, 2006), u našim razmatranjima se pozivamo na primer i iskustva društava u kojima je taj uticaj dominantan, a to su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija. Međutim, marljiv i ratoboran „*zakon i red*” se pojavljuju kao ispravna i otresita reakcija neoliberalno ocrtanih politika (širenje i jačanje sudske i izvršne vlasti, kao i pooštrevanja kaznene politike), kako u razvijenim, tako i u

posttranzicionim društvima, poput Srbije (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021: 112).

Reprodukcija socijalne nesigurnosti i transformacija krivičnog pravosuđa i kaznene politike u pravcu sve učestalijeg izricanja kazne zatvora, predstavljaju pojave koje se vezuju za neoliberalni ekonomski redukcionizam (Lloyd, Whitehead, 2018). Iako je teško uspostaviti besprekornu trijadnu vezu između ukidanja kenzijske socijaldemokratije, tranzicije ka neoliberalizmu koji je proizveo „urbane otpadnike” i odluke političke klase da poštri krivičnopravnu reakciju – može se zaključiti da su to pravi efekti političkih promena i intervencija koje su se akumulirale poslednjih decenija (Cummins, 2020). Uticaj neoliberalnih ideja na porast stope zatvaranja (masovno zatvaranje) razmatran je u okviru različitih teorijskih pristupa (Wacquant, 2009; Alexander, 2010; Tonry, 2011, Cavadino and Dignan, 2006; De Giorgi, 2017, Brown, 2006 i dr.). Taj uticaj nije deterministički i jednolinijski, on ima različite ishode, kao i različite lokalne, političke i kulturne osobenosti (videti Cummins, 2020).

Uslovi koje su stvorile neoliberalne politike i njihove kulturne osnove, odrazili su se posredno i neposredno, kako na pravosudni i kazneni sistem i prakse rehabilitacije i kažnjavanja (Teague, 2016), tako i na kriminalitet. Patologizacija, stigmatizacija i kriminalizacija socijalno ugroženih se odvijala u skladu sa široko prihvaćenim sistemom vrednosti koji materijalni neuspeh vide kao rezultat individualnih promašaja, a ne kao rezultat strukturalnih nejednakosti i nedostatka životnih šansi. Poput odbacivanja ideja rehabilitacije i popravljavanja prestupnika koje je u retributivnom penalnom zaokretu tretirano kao „negovanje slabosti”, tako su i moralne kategorije solidarnosti, socijalne

pravde i socijalne podrške odbačene u neoliberalnoj reformi kao „*negovanje zavisnosti*“.

Prouzrokujući socijalnu nesigurnost i shodnu socijalnu bespomoćnost, neoliberalno disciplinovanje ih istovremeno razrešava, „*prevodeći socijalne konflikte u kriminalna kršenja vladajuće normativnosti*“ (Pavićević, Ilijić, Stepanović, 2021). Na ovom mestu, međutim, treba ukazati na činjenicu da davanje prednosti retributivističkom pristupu u krivičnom pravu ipak nije toliko često, te da sukob između pristalica retributivizma i utilitarizma danas opstaje samo u filozofiji opravdanja kazne (Stojanović, 2011a: 29). Ali, iako se smatra da shvatanje prema kojem kažnjavanje samo sebe opravdava danas nije prihvaćeno u nauci krivičnog prava, uočava se da u poslednje vreme određene retributivističke ideje nailaze na izvesno razumevanje, pa čak i prihvatanje u krivičnom pravu (Stojanović, 2011a: 29). One dobijaju na težini i kada se postavi pitanje legitimnosti generalne prevencije koja se sastoji u zastrašivanju, budući da je ključni prigovor retributivista upućen pristalicama prevetivnog pristupa zapravo sadržan u stanovištu da niko ne može služiti kao sredstvo za zastrašivanje drugih, odnosno da se čovek i njegova dobra ne mogu iskoristiti i žrtvovati zarad postizanje bilo kakve društvene koristi (Stojanović, 2011b: 9). Zapravo, ispravnije bi bilo zaključiti da se retributivističke ideje odražavaju na vođenje određene kriminalne politike, kao i na zakonodavca u smislu zaoštavanja krivičnopravne represije (Stojanović, 2011a: 29).

Naime, stalno proširivanje i pooštavanje krivičnopravne represije može se uočiti u većini zemalja, te se sa pravom može konstatovati da ono što se ranije poimalo kao „*eksces zakonodavca*“ na početku 21. veka postaje

osnovna odlika krivičnog prava (Stojanović, 2011a: 28). U pitanju je takozvana hiperkriminalizacija, koja podrazumeva proširenje zone kažnjivosti predviđanjem kao krivičnih dela različitih ponašanja svojstvenih modernom vremenu pored takozvanih klasičnih krivičnih dela (Jovašević, 2011: 113). Ova orijentacija u savremenom krivičnom pravu, koja se postepeno pretvara u jedan zaokruženi kriminalnopolitički kocept, počiva na stanovištu „*što više krivičnog prava*“, te se upravo zbog toga i naziva krivičnopravni ekspanzionizam (Stojanović, 2011a: 28). Premda se ne može reći da odustaje od načela prevencije, može se reći da ekspanzionističko krivično pravo prestaje da se rukovodi preventivnim dejstvom krivičnog prava u uobičajenom smislu (Stojanović, 2011b: 15). Naime, ono sve više zalazi u polje bezbednosne politike, u smislu da njegov cilj više nije samo odvrćanje učinioca krivičnog dela pretnjom kazne, već sprečavanje vršenja onih ponašanja koja imaju samo potencijalno kriminalni karakter, odnosno, koja samo mogu voditi činjenju krivičnih dela (Stojanović, 2011b: 15). Ovakvo pretvaranje krivičnog prava u bezbednosnu politiku, koje se sasvim opravdano smatra neprihvatljivim, dovodi do stvaranja guste mreže mehanizama formalne socijalne kontrole, čime se sve više ograničava prostor za slobodno delovanje svakog pojedinca i narušava njegova privatnost (Stojanović, 2011b: 15).

Ma koliko ideja o potpunom ukidanju krivičnog prava bila sporna, čini se da bi krivičnopravni ekspanzionizam, kao njena suprotnost, mogao biti znatno štetniji po samo krivično pravo nego što bi to bilo njegovo nepostojanje (Stojanović, 2011a: 29). Pre svega, nesporno je da zalaganje za preoštru i preširoko postavljenu krivičnopravnu represiju dovodi do ozbiljnih štetnih posledica, koje pogađaju kako pojedince, tako i društvo u celosti (Stojanović,

2011b: 3). Kao jedan od argumenata u prilog ovoj tvrdnji navodi se stalni porast broja osuđenih lica koja se nalaze na izvršenju kazne zatvora, kako u našoj zemlji tako i u svetu, što je upravo posledica opšte retributivne kaznene politike koja veruje u zatvaranje kao najbitniju, a prećutno, i kao jedinu meru za suzbijanje kriminaliteta (Ignjatović, 2010: 197).

Paralelno sa jačanjem represije i isključivanja, javlja se i određeni broj teoretičara i praktičara koji odgovor na postojeće izazove vide u promeni pristupa prema resocijalizaciji (Stevanović, 2014: 111). U skladu sa tim, veliki broj stručnjaka zastupa i stanovište da bi prema osuđenim licima češće trebalo primenjivati vanzavodske oblike tretmana i to od strane posebnih službi za rehabilitaciju (Stevanović, 2014: 111). Zato se može uočiti da sve prisutnije strože kažnjavanje prati paralelno uvođenje široke lepeze alternativnih mera vaninstitucionalnog karaktera, kao i takozvana „*produžena formalna kontrola*“ (Stevanović, Ilijić, 2019: 424 navedeno prema: Ilijić, 2022: 74-75). Štaviše, čini se da su u poslednje vreme ojačali naponi kako u teoriji tako i u zakonodavstvima savremenih krivičnopravnih sistema, da se pored ili umesto kazni zatvora (naročito kratkih) uvedu raznovrsne parapenalne mere (Jovašević, 2011: 636).

Supstituti, odnosno alternative kazni zatvora, koje se nazivaju još i parapenalnim sankcijama i alternativnim kažnjavanjem, zapravo predstavljaju skup različitih mera i postupaka kojima se izbegava vođenje krivičnog postupka ili kažnjavanje zbog lakšeg krivičnog dela, ili se sa ciljem resocijalizacije osuđenom umesto izricanja kazne zatvora određuje ispunjenje nekih drugih obaveza (Jovašević, 2011: 636). U teoriji postoje određene nedoslednosti kada je u pitanju određivanje pojma alternativnih sankcija, te je stoga potrebno na

ovom mestu istaći da se pod tim pojmom podrazumevaju *zakonom predviđene represivne mere koje se primenjuju kao zamene kazni zatvora, sa ciljem suzbijanja kriminaliteta, prema učiniocu protivpravnog dela koje je u zakonu predviđeno kao krivično delo, na osnovu odluke suda donete nakon sprovedenog krivičnog postupka, a prilikom čijeg izvršenja je neophodno vršenje nadzora od strane za to nadležnog organa* (Tešović, 2020: 3).

Alternativne krivične sankcije suštinski teže resocijalizaciji učinilaca krivičnih dela, pa iz tih razloga kod njih element represivnosti nije u prvom planu (Tešović, 2020: 4). U svojoj biti, alternativne sankcije usmerene su pre svega na pružanje pomoći učiniocu krivičnog dela putem psiholoških, pedagoških i socijalnih tretmana koji mu olakšavaju ponovno uključivanje u zajednicu, a ne na kažnjavanje učinioca u smislu odmazde (Jovašević, 2011: 637).

Ali, uprkos primarnoj fokusiranosti na resocijalizaciju, alternativne sankcije u sebi ipak sadrže i primeše represije, budući da ne teže isključivo prevenciji, te i one predstavljaju „*retributivan odgovor društva na izvršenje krivičnog dela*“ (Tešović, 2020: 4). To znači da i alternativne sankcije u sebi sadrže crtu odmazde za učinjeno krivično delo, premda je kod njih retributivno obeležje znatno slabije izraženo u odnosu na ostale kazne, a posebno u odnosu na kaznu lišenja slobode (Tešović, 2020: 4). Alternativne sankcije svakako podrazumevaju određeno ispaštanje osuđenog lica, ali se nepovoljni efekti tog ispaštanja otklanjaju ili makar ublažavaju najviše kroz uspostavljanje saradnje sa osuđenim licem i to na dobrovoljnoj osnovi, kako tokom odmeravanja tako i tokom izvršenja alternativne sankcije (Jovašević, 2011: 637).

Fotografija 17: Biblioteka, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U prilog opravdanosti primene alternativnog kažnjavanja, kada je to moguće i prikladno, govori nekoliko argumenata. Primena alternativnih sankcija ima za cilj da zaštiti društvo od kriminaliteta, ali uz nastojanje da se izbegnu nepovoljni i štetni uticaji fizičke izolacije učinilaca krivičnih dela koja je svostvena kazni zatvora, kao i da se spreči njihova stigmatizacija, a obezbedi ne samo poštovanje njihovog ljudskog dostojanstva već i potpuna socijalna reintegracija nakon izdržane kazne (Jovašević, 2011: 636). Zagovornici uvođenja i primene alternativnih sankcija ističu da takav pristup može povoljno da deluje na uspešnost samog procesa resocijalizacije i popravljanja učinioaca krivičnog dela (Jovašević, 2011: 636). Osim toga, pozitivni aspekt alternativnih sankcija sadržan je i u činjenici da se one ne sastoje u ograničenju ili oduzimanju ljudskih prava, budući da njihova priroda, sadržaji i metodi ne

narušavaju privatnost, dostojanstvo, samopoštovanje, porodične odnose, veze sa zajednicom i mogućnost ostvarivanja socijalnih uloga osuđenih lica (Jovašević, 2011: 636). Posebno važan element alternativnih sankcija jeste aktivna uloga učinioca krivičnog dela u procesu njihovog izvršenja, koja se, što je naročito važno naglasiti, često ostvaruje uz pomoć i podršku šire društvene zajednice (Jovašević, 2011: 637).

Navedene odlike alternativnih sankcija, a naročito podrška zajednice učiniocu krivičnog dela tokom njihovog izvršenja, povezuju ih sa već odavno afirmisanim i širom sveta primenjivanim konceptom restorativne pravde. Restorativna pravda počiva na osobenom pristupu razrešavanju konflikata, koji kao polazište ima potrebe žrtve, ali i učinioca krivičnog dela i čitave zajednice, okupljajući sve zainteresovane kako bi im se pomoglo da zajedno, na miran način i kroz dijalog reše svoje sukobe i postignu sporazum o nadoknadi štete, odnosno uklanjanju posledica krivičnog dela (Kostić, 2007: 6; Ćopić, Nikolić-Ristanović, 2018: 386 navedeno prema: Batrićević, Kovačević, 2021: 28). Suštinu restorativne pravde čine: komunikacija, dijalog, odnosno sam restorativni proces, i to mnogo više nego njegov krajnji ishod (Ćopić, 2007: 29 navedeno prema Kovačević, Batrićević, 2021: 28).

Upravo su rani teoretičari restorativne pravde definisali restorativnu pravdu kao antipod retributivnoj pravdi, ističući da restorativna pravda predstavlja naprednu „*alternativu retributivnim krivičnopravnim institutima*“ (Pavlich, 2002: 1 navedeno prema: Ćopić, 2015: 26), odnosno da je ona izraz nastojanja da se prekinu veze sa tradicionalnim krivičnopravnim sistemom i klasičnim načinom primene krivičnog prava (Ćopić, 2015: 26). Kako je, dakle, retributivna pravda imala značajnu ulogu u određivanju i definisanju principa

restorativne pravde, može se konstatovati da je upravo njihova dihotomija postala standardni pristup definisanju restorativne pravde (Roche, 2007: 75-77 navedeno prema: Ćopić, 2015: 27).

Fotografija 18: Ikona, rad osuđenog lica, Kazнено-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Ono što restorativnu pravdu čini posebno vrednom pažnje u vremenu zagovaranja vraćanja na retributivizam, jeste njena težnja da zameni postojeće retributivno odnosno punitivno shvatanje savremene društvene reakcije na kriminalitet aktivnostima zasnovanim na popravljanju pričinjene štete (Johnstone, Van Ness, 2007: 5 navedeno prema: Ćopić, 2015: 27).

U mnoštvu pristupa definisanju pojma restorativne pravde, kao najkorektnija bi se mogla izdvojiti definicija restorativne pravde koja je

sadržana u Osnovnim principima UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima (2002)². Prema toj definiciji, u programe restorativne pravde spadaju svi programi koji su zasnovani na restorativnom procesu i koji teže restorativnim ciljevima (Ćopić, 2015: 33). Ovako široko postavljena definicija programa restorativne pravde ostavlja dovoljno prostora da se restorativna pravda shvati šire od „*pukog*“ zaobilaženja krivičnog postupka. Ona se više ne određuje kao alternativa krivičnopravnom sistemu, već kao njegov sastavni deo (Ćopić, 2015: 34). Takva definicija restorativne pravde dopušta da se određeni restorativni elementi uključe i u programe rada sa osuđenim licima tokom izvršenja kazne zatvora (više o tome: Batrićević, Kovačević, 2021; Kovačević, Batrićević, 2021). Ona podrazumeva takozvani maksimalistički koncept restorativne pravde uz istovremenu što češću primenu diverziono-komunitarističkog pristupa, što znači da primarno treba nastojati da se restorativni ciljevi ostvare kroz restorativni proces, ali da ne treba odbacivati mogućnost ispunjenja restorativnog ishoda i u krivičnom postupku (Ćopić, 2015: 33-34).

Kao primeri uključivanja elemenata restorativne pravde u izvršenje kazne zatvora mogu se navesti: različiti programi rada sa osuđenim licima, kojima se doprinosi podizanju njihove svesti ne samo o pravima već i o osećanjima žrtava kroz susrete osuđenih lica sa žrtvama krivičnih dela (Ćopić, 2011: 193), programi kroz koje se osuđenim licima omogućava da posredstvom umetničkog izražavanja ostvare svojevrsnu komunikaciju i simbolično pomirenje sa zajednicom (više o tome: Batrićević, Kovačević, 2021;

---

² UN Economic and Social Council (ECOSOC), UN Economic and Social Council Resolution 2002/12: Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, 24 July 2002, E/RES/2002/12, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/46c455820.html>, stranici pristupljeno 10.08.2023.

Kovačević, Batrićević, 2021), programi koji podrazumevaju da osuđena lica učine nešto korisno za lokalnu zajednicu i/ili životnu sredinu (više o tome: Pavićević, Ilijić, Batrićević: 2020) i drugi slični programi usmereni na razvoj i jačanje saosećajnosti kod osuđenih lica i njihove odgovornosti za sopstvene postupke kroz, na primer, rad sa životinjama (više o tome: Batrićević, 2021; Batrićević, 2019).

Pomenuti primeri upliva restorativnih elemenata u izvršenje kazne zatvora, koja nesumnjivo ima i retributivni karakter, govore u prilog tome da ove dve suprotnosti mogu postojati istovremeno, te da je moguće da restorativni momenti donekle ublažavaju i humanizuju retributivne.

8. OSVRT NA NEOLIBERALNU TRANSFORMACIJU (KAZNE) ZATVORA I KAZNENI POPULIZAM

Širom zapadnog sveta tokom poslednjih pet decenija, mnoge države su se suočile sa drastičnim porastom zatvorske populacije i povećanom stopom izrečenih zatvorskih kazni. Paralelni uspon neoliberalne ideologije i politike podstakao je talas istraživanja koja imaju za cilj da interpretiraju očiglednu vezu između neoliberalizma i njegovog uticaja na zatvor i zatvaranje³. Neoliberalizam je počeo da se tumači kao doktrina upravljanja u kojoj su principi slobodnog tržišta prevashodni (uz pritisak ka profitabilnosti, fokusiranje na proizvodnju i sl.), privatno preduzetništvo privilegovano, a državne intervencije u domenu socijalne zaštite, svedene na minimum (Xenakis & Cheliotis, 2018).

---

³ Pod kojim podrazumevamo u najširem smislu kaznenu politiku.

Ipak, neoliberalna paradigma nije svuda podjednako ili ravnomerno napredovala u različitim zemljama, pa se neoliberalno kreiranje politike pokazalo kao izraz različitih stavova o putu koji je potreban za postizanje nesputanog tržišta, uključujući, u tom cilju, odgovarajuću veličinu i ulogu države u društvenim i ekonomskim oblastima (Gamble, 2009).

Veliki broj penologa zastupa stav da neoliberalizam ima štetnu ulogu na kaznenu politiku (Xenakis & Cheliotis, 2018). Međutim, ne postoji opšti konsenzus o tome šta ova uloga tačno podrazumeva ili koliko je ona zapravo značajna. Za neke autore, kao što su Garland (2001) i Simon (2007), neoliberalizam je bio ključna pozadina rastućeg kaznenog populizma, prvo u SAD, a onda i u ostalom zemljama, ali ne i njegov uzrok. Za druge, kao što je Lacey (2008), neoliberalizam je bio njegova pokretačka snaga, doduše ona koja je posredovala raznim institucionalnim snagama. Treće, tu su i naučnici koji su izneli ono što je postalo poznato kao „teza neoliberalne kazne“. Ovde se uspon neoliberalizma izdvaja kao primarni pokretač pojačanog kažnjavanja od strane države, u sadejstvu sa još nekim faktorima koji utiču na kažnjavanje, ali se na kraju tretiraju kao manje važni.

U skladu sa dugom tradicijom istraživanja međusobnih odnosa između sistema proizvodnje sa jedne strane i upotrebe kazne i sistema kažnjavanja sa druge, teza neoliberalne kazne polazi od premise da stepen i oblik kažnjavanja u društvu, u najvećoj meri ipak nije određen trendovima u sferi kriminala, već ekonomskim i fiskalnim silama. Istovremeno, zagovornici teze neoliberalne kazne insistiraju na posebnosti kazne u eri neoliberalizma (u odnosu na kapitalizam), tipično izazivajući trendove pojačanog zatvaranja, kako bi se tvrdilo da je kažnjavanje države intenzivnije i da nastavlja da bude najakutnije

u državama u kojima je neoliberalizam najbrže i najdalje napredovao (Xenakis & Cheliotis, 2018).

Čini se da se teza o neoliberalnoj kazni može potvrditi i činjenicom da je stopa kažnjavanja rasla znatno brže od samog kriminaliteta, poslednjih decenija. Kako primećuje Western (2006), trendovi u kriminalu nisu uzrok, već kontekst proširene upotrebe zatvorske kazne u jednoj zemlji, jer su doprineli osećaju ugroženosti stanovništva, što je dalje podstaklo promene u kriminalnoj politici/politici suzbijanja kriminaliteta, koja je na kraju dovela do povećanja stope zatvaranja (Cheliotis, 2013).

Na planu kaznene politike, neoliberalno upravljanje ispoljilo se u više različitih domena, kao što je kazneni populizam koji je doveo do značajnog povećanja zatvorske populacije (na globalnom nivou) (Peacock, Turner, & Varey, 2018), privatizacije zatvora (Clark, 2016) i javnih službi, pod izgovorom „*uštede novca poreskih obveznika*“ (Xenakis & Cheliotis, 2018). Dalje, u eri neoliberalnog upravljanja, kriminologiju društvenih uzroka zamenila je kriminologija kontrole, koja ima za cilj da preispita okolnosti u kojima nastaje zločin i za koje je potrebno razviti odgovarajuće mehanizme kontrole. Takođe, kaznena politika je privatizovana po modelu ugovaranja. Štaviše, došlo je do proliferacije privatnih bezbednosnih agencija i velikih zatvora kojima se upravlja privatno (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023 prema: Petković, 2010). Napuštanje „*kaznenog blagostanja*“ manifestovalo se u različitim pravcima: suočavanje i kontrola, isključenje, skladištenje, upravljanje otpadom, stvaranje novih zatvorskih institucija kao što su super-maks zatvori, prostorno isključenje ili proterivanje, elektronski nadzor, preusmeravanje starijih institucija uključujući masovne zatvore i upravljanje probacijom i upravljanje rizikom

(Simon, 2013). Teorijska objašnjenja neoliberalne zatvorske kazne iznedrila su razne uzroke i namere koji su motivisali novu kaznenu politiku. Smanjenje državnih socijalnih usluga kao osnovna tendencija ove reforme objašnjava se disciplinskim regulisanjem siromašnih radnika koji su zamenjeni „rehabilitovanim“ osuđennicima spremnim da se zaposle na najslabije plaćenim poslovima (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023 prema: De Giorgi, 2012). Promena društvene strukture koju karakteriše poštovanje društvene nejednakosti preokrenula je neoliberalnu kaznenu politiku u političko regulisanje društvenih sukoba kroz kriminalizaciju klasnih i rasno depriviranih društvenih grupa, posebno u urbanim sredinama (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023 prema: Vackuant 2009; Cavadino & Dignan 2006).

U neoliberalnom kontekstu, privatizacija zatvora podrazumeva mešanje državne vlasti sa privatnim agencijama. Lišavanje slobode, prvenstveno priznato kao elementarna državna funkcija, modelirano je u praksi kroz zahteve koji proizilaze iz ugovornih aranžmana koje vrše privatni pružaoci usluga (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023 navedeno prema: Metzger 2003; Freeman, 2001). Sa neoliberalnim upravljanjem i njegovom suštinskom tržišnom logikom, javne usluge su obnovljene u skladu sa verom u superiornost tržišnih rešenja i tehnika upravljanja privatnim sektorom (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023 navedeno prema: Crewe, Liebling & Hulley 2015).

Cilj ovakve politike je bio kažnjavati sve više pojedinaca i strože ih kazniti (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Kelly, 2018). Ne samo da je došlo do velikih kapitalnih investicija u pogledu proširenja postojećih zatvorskih kapaciteta i izgradnje novih zatvorskih kompleksa najvećeg nivoa bezbednosti (*supermax*

prison), već su i zakoni o izricanju kazni postali radikalniji, uključujući primenu obaveznih kazni i pooštavanje zakonskog minimuma. Pored toga, krivično pravo je prošireno, dramatično povećavajući broj ponašanja za koje postoji krivična odgovornost, čime se širila i mreža pravosudnog sistema. Rat protiv droge je takođe imao ključnu ulogu u širenju američkog pristupa krivičnoj pravdi i kaznenoj politici uopšte. Opšta usmerenost ka strožem kažnjavanju delovala je, na prvi pogled kao razumno rešenje za rastuću stopu kriminala, međutim, ciljevi koje je ovakva kaznena politika postigla su vrlo diskutabilni. Retributivnim pristupom - onesposobljavanja⁴ učinioca da vrši krivična dela, time što će on biti "sklonjen" u zatvor ili zastrašivanjem – da će kažnjavanje odvratiti učinioca od ponovnog činjenja prestupa – činilo se kao savršeno razumno opravdanje za povećano izricanje zatvorskih kazni. Međutim, sem emocionalnog zadovoljstva šire javnosti, takva javna kaznena politika nije dala očekivane rezultate (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Kelly, 2018).

Iako u pojedinim zemljama dolazi do ekspanzije krivičnog prava i to ne samo na normativnom planu, nego i u primeni (primer za to su SAD), pa iako se sa osnovom moglo očekivati da će to imati određene rezultate u smanjenju stope kriminaliteta, dogodilo se upravo obrnuto (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Stojanović, 2011: 14). Pri stalnom povećanju stope osuđenih lica, stopa kriminaliteta ostaje stabilna, pa čak i raste. To što nije došlo do opadanja stope kriminaliteta i pored izrazitog zaoštavanja u pogledu primene kazne (broja osuđenih i visine izricanih kazni) ukazuje na paradoks kažnjavanja. Bez obzira

---

⁴ Iako je onesposobljavanje učinioca (bar za vreme provedeno u zatvoru) izgledalo kao ispravno obrazloženje retributivnog pristupa, barem iz teorijske perspektive, logika se ruši kada shvatimo da zatvaranje ne mora nužno eliminisati i zločin. Ako uzmemo, na primer, krivična dela vezana za drogu - pritvor ili izricanje zatvorske kazne dileru, ne znači da je društvo (na određeno vreme) "uklonilo" učinioce ovih dela, već jednostavno-da su se otvorila nova radna mesta za koja ima mnogo željnih kandidata (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Kelly, 2018).

na moguća objašnjenja, konstatuje se da to što nije došlo do smanjenja stope kriminaliteta za vreme dok je broj osuđenih lica na kaznu lišenja slobode rapidno i konstantno rastao, ukazuje na to da je kažnjavanje bilo neefektivno, irelevantno ili čak i provokativno u odnosu na kriminalitet (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Fagan, Meares, 2008: 177; Stojanović, 2011).

Čini se da su teretičari i analitičari ipak saglasni oko jednog stava, a to je da je neoliberalni kontekst promenio tok i ciljeve (globalne) kaznene politike. Kao što navodi Soković (2011) iskustvo od nekoliko decenija (tačnije, od osamdesetih godina dvadesetog veka), ukazuje na formiranje jednog potpuno novog modela u okviru krivičnog prava i pravosudnih sistema, koji se ogleda u gubljenju ideje rehabilitacije prestupnika, koji podrazumeva da u osnovi formalne reakcije na kriminalitet, umesto racionalno shvaćene humanosti i rehabilitacije učinilaca krivičnih dela, primat sve više zauzimaju emocionalno obojena stanja straha i nesigurnosti.

Takođe, jačaju zahtevi za efikasnijom primenom zakona i strožim kažnjavanjem, povratak verovanja u opravdanost i svrsishodnost zatvaranja prestupnika, pridavanje većeg značaja javnoj bezbednosti, ali i izvesna transformacija kriminoloških shvatanja o kriminalitetu kao normalnoj pojavi savremenog društva koju sada treba kontrolisati, a ne suzbijati. U takvom kontekstu, jačaju ideje prevencije, politizacije zločina i novi populizam (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Garland, 1996), ali i potreba uključivanja civilnog društva u kontrolu kriminala, afirmacija prava žrtve, uz akcenat na bezbednosti zajednice uz stalno osećanje krize (Zedner, 2002).

Fotografija 19: Kazнено-popravni zavod u Nišu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Savremeni krivičnopravni sistem karakteriše i više kažnjavanja i više prevencije istovremeno. Sve prisutnije strože kažnjavanje, prati istovremeno uvođenje većeg broja mera neinstitucionalnog, alternativnog karaktera, kao i tzv. „*produžena formalna kontrola*”. Pooštavanje kaznene politike jeste rezultat zvanične političke retorike koja strogim kaznama (na primer, „*three strikes and you are out*”) i kažnjavanjem i za najsitnije prestupe („*nulta tolerancija*” kriminala), u vremenu opšte nesigurnosti zadobija naklonost javnosti i zadovoljava neokonzervativnu nostalgiju za klasičnim retributivizmom izraženu pre svega kod bogatijih i samim tim i uticajnijih društvenih grupa (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Soković, 2011).

9. PAD REHABILITACIONOG IDEALA I NOVA PENOLOGIJA

Iako se razlikuju ocene o tome, koliko je tačno podrška rehabilitacionim teorijama kaznenog tretmana erodirala 1970-ih godina prošlog veka, pad rehabilitacionog ideala je očigledno značajan i vrlo vidljiv.

Pojedini autori podržavaju ovaj pad iz frustracije zbog rasprostranjenosti kriminala i želje da se kazne i onesposobe prestupnici. Međutim, kako to primećuje Alen (1981) odgovorniji i racionalniji napadi na rehabilitacioni model, počivaju u suštini, na tri glavne postavke:

- 1) Rehabilitacioni ideal predstavlja pretnju političkim vrednostima slobodnih društava;
- 2) Rehabilitacioni ideal se u praksi pokazao kao ranjiv na ponižavanje i služenje nenamernim i neizraženim društvenim ciljevima; i
- 3) Tehnike rehabilitacije su manjkave, bilo zbog naučnog neznanja ili institucionalnih nesposobnosti.

Ipak, opadanje rehabilitacionog ideala ne može se u potpunosti objasniti kao posledica racionalnih razloga koji su mogu navesti protiv njega. Raznolikost kritika upućenih na račun rehabilitacionog ideala, suprotstavljene pretpostavke i kao i iznenadnost pada, ipak sugerišu da su u pitanju širi, globalni društveni, ekonomski i kulturni uticaji.

Kao što dobro zapaža Alen, da bi rehabilitacioni ideal funkcionisao, društvo mora da nosi veru u fleksibilnost ljudske prirode, u popravljivost ljudskog ponašanja i karaktera, ali i da postoji dovoljan konsenzus vrednosti koji će pružiti opšte poimanje toga šta uopšte znači „*biti rehabilitovan*“.

Rehabilitacioni ideal dalje, pretpostavlja postojanje opšteg društvenog interesa da se učini više od puke osвете prestupnicima (Alen, 1981). Umesto toga, društvo počinje da zastupa stav da *„se osuđeni ne smeju maziti, i da zatvorima ne treba upravljati kao hotelom“*. U meri u kojoj su zatvorski uslovi restriktivni i oštri, utoliko su deo kazne koju prestupnici moraju da plate za svoje prestupe. Odmazda se služi prestupniku, bez obzira koliko kazna bila neefikasna. U takvom kontekstu, rehabilitacioni ideal postaje irelevantan za preovlađavajuću osvetničku svrhu. Takođe, za razliku od vere u savitljivost i promenljivost ljudskog ponašanja, koja vodi rehabilitacionoj orijentaciji, izricanje oštre kazne ne služi prvenstveno društvenom interesu usmerenom ka odvrćanju pojedinca od kriminala. Umesto toga, oštre kazne, zadovoljavaju samo društvenu žeđ za moralnim odgovorom (Jacobs, 1982).

Čini se da su predviđanja Alena (1981) od prije više od četiri decenije dobro oslikala prirodu savremenog (neoliberalnog) društva: *„društvena klima, posebno institucije, pokazuje smanjenu veru u pozitivne promene ponašanja. Cinizam i kontroverze okružuju vrednosti i kompetencije svih institucija na koje se tradicionalno gleda kao na nosioce konsenzusa moralnih vrednosti u jednom društvu. Iako će ostaci kaznene rehabilitacije ostati u preostalim godinama XX veka, oni će verovatno biti periferni, a ne centralni u sprovođenju krivičnog prava“* (Alen, 1981).

Frustracija zbog neuspeha rehabilitacije, sve jači dokazi o nejednakostima u izricanju kazni i rastuća stopa kriminaliteta dovele su do javnog zalaganja za oštrije zakone o kažnjavanju (Travis & Lavrence, 2002). Rezultat je bio primetan pomak sa rehabilitacije na odmazdu i onesposobljavanje (Auerhahn, 1999) i formiranje *„nove penologije“*.

Stara penologija je, čini se, izgubila na snazi zbog slabljenja izvornih društvenih ciljeva koji se tradicionalno pripisuju kazni, a posebno zbog široko rasprostranjenog „razočaranja“ tretmanom (Pratt, 2001: 107) odnosno resocijalizacijom prestupnika. Tradicionalnim sloganom „savetuj, pomaži i prijatelji se“ na kojem se nekada bazirao odnos stručnog lica i osuđenih lica, oslanjalo se na sticanje poverenja koje je ključno za strategiju terapije, njeno vođenje i dalju rehabilitaciju (Vanstone, 2004: prema Fitzgibbon, 2009). Učinitelj je viđen kao lice kome je potrebna pomoć, a razumevanje biografije, kao i društvenih okolnosti koje su dovele do kriminaliteta, polazna tačka za strategiju koja će omogućiti da počinitelj reorganizuje svoje kriminogeno ponašanje i usvoji prosocijalne norme ponašanja (Ilijić, 2013).

U novoj penologiji, cilj kazne više nije ispravljanje zločinca, već upravljanje rizikom koji zločin predstavlja za društvo (Feeley & Simon, 2003: 79; Vacheret, Dozois & Lemire, 1998: 43). Cilj kaznenog sistema više nije „smanjenje jaza između marginalizovanog pojedinca i ambijentalne norme, već klasifikovanje pojedinaca ili grupa u odnosu na ove normativne praznine, bez stvarne brige za pojedinačnu transformaciju“ (Quirion, 2006: 146; Slingeneyer, 2007). Takođe, novu penologiju karakteriše sve manje težine koja se daje njenim suštinskim – društvenim ciljevima kažnjavanja koji se fokusiraju na učinioca (*oni se svode na nadzor i kontrolu*), sa posebnim fokusom na endogeni cilj, odnosno funkcionisanje samog kaznenog sistema. Kaznena akcija se više ne stavlja u službu konačnog cilja, već pre svega, upravljanje kaznenim sistemom postaje cilj samo po sebi (Freitag, 1996: 181; Simon & Feeley, 2003: 79) uz fokus na pitanje „kako kazniti“, ostavljajući po strani pitanje „zašto kazniti“ (Kaminski, 2002: 96). Ova „*internalizacija ciljeva*“ je vrsta

tehnokratskog ili menadžerskog odgovora, čija je funkcija u suštini da zaštiti kaznenu pravdu od kritike, predstavljajući je kao racionalan sistem nezavisan od moralnih vrednosti (Slingeneyer, 2007).

Nova penologija, kao skup politika krivičnog pravosuđa, koje se fokusiraju na upravljanje rizikom i kontrolu prestupnika, primetna je kao strategija još od početka devedestih godina prošlog veka (Ackerman, Sacks, & Furman, 2014). U stručnoj, naučnoj literaturi, ustalio se navedeni termin kojim se u suštini, označava zaokret s tradicionalno shvaćene ideje rehabilitacije ka novom pristupu kriminalu i ciljevima kažnjavanja.

Cilj nove penološke strategije, u kontekstu novih socijalnih, ekonomskih i tržišnih konstrukcija, nije više u tome da eliminiše kriminal, već da ga učini podnošljivim kroz sistemsku koordinaciju (Feeley, Simon, 1992: 455).

Jedan od značajnih indikatora promene ciljeva kaznene politike je promena u značaju stope recidivizma, kao nekadašnjeg ultimativnog kriterijuma u oceni uspešnosti kaznene politike i zatvorskog tretmana. Kriminal je oslobođen svojih moralnih konotacija bliskih Dirkemovskoj viziji kriminaliteta, on se doživljava kao neizbežna i prihvaćena pojava. Delinkvencija i kriminal uopšte, smatraju se normalnim rizikom, iste vrste, kao i drugi rizici u okviru socijalne sigurnosti, poput bolesti ili nezaposlenosti (Pavićević, Ilijić & Milićević, 2023: 601 prema: Feeley & Simon, 1994: 173; Slingeneyer, 2007). Drugim rečima, kriminal više nije aberacija ili neočekivani, abnormalni događaj. Umesto toga, pretnja kriminalom postala je rutinski deo savremene svesti, svakodnevni rizik koji treba da se proceni i da se njime upravlja – još jedna moderna opasnost koja je rutinski „*normalizovana*” tokom vremena. Visoke stope kriminala postepeno su postale standardna karakteristika savremenog

života – uzeta kao zdravo za gotovo i kao sastavni element postmodernog društva (Stevanović & Ilijić, 2019 prema: Garland, 1996: 446). U tom kontekstu, kriminal kao normalna pojava se mora što tačnije predvideti, a njegovi negativni uticaji minimizovati (Slingeneyer, 2007), sa stanovišta njegove „tehničke prirode“. Ni individualni, ni društveni faktori nisu presudni za novu penologiju, ona se fokusira na počinjeno krivično delo bez pozivanja na spoljni kontekst, a delo se ne posmatra kao ishod individualnog ponašanja, već kao deo upravljanja grupama – kao statistički fenomen (Simon & Feeley, 2003: 102).

Nova penologija, između ostalog, skrenula je fokus sa klasičnih pitanja nauke krivičnog prava i kriminologije, koje su usredsređene na pojedinca, i preusmerila ga u aktuarsko razmatranje grupa prestupnika. Ovaj pomak u krivičnopravnoj i penološkoj oblasti, svakako, ima nekoliko važnih implikacija – pre svega, olakšao je razvoj vizije ili modela nove vrste krivičnog postupka koji uključuje veće oslanjanje na zatvorsku kaznu i koji spaja zabrinutosti za nadzor i pritvor, ali takođe, prebacuje fokus sa brige za kažnjavanje pojedinaca na upravljanje grupama opasnih prestupnika, što je u krajnjoj liniji, uticalo i na konkretnu praksu zatvorskih službenika (Feeley & Simon, 1992).

Kako navode Feeley i Simon (1992) upravljanje opasnostima je deo nove penološke prakse. Neuspele prakse 1960-ih i 1970-ih godina prošlog veka bile su fokusirane na pojedinca, ali je sadašnja reakcija usmerila promene fokusa na predviđanja opasnosti, korišćenjem metoda nadzora i kontrole. Rezultat ove promene je upotreba statističkih proseka i agregacija za određivanje fiksnih kazni zatvora. Mnoge šeme izricanja kazni su sada zasnovane na smernicama koje koriste težinu krivičnog dela i prethodnu

krivičnu istoriju za odlučivanje o rasponu kazni (Ilijić & Pavićević, 2020 prema: Feeley & Simon, 1992).

Fotografija 20: Kazнено-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Feeley i Simon (1992) opisuju tri velike transformacije koje su pratile prelazak sa stare penologije na novu penologiju: 1) nekadašnji jezik kliničke dijagnoze sada je zamenjen jezikom verovatnoće i rizika; 2) cilj smanjenja recidivizma je napušten i zamenjen sistemom kontrole i upravljanja, 3) strategija ciljanja / fokusiranja na pojedinca je zamenjena fokusom na agregatne populacije prestupnika (grupe prestupnika).

U skladu sa novom praksom, i tehnike koje koriste praktičari su se promenile da bi se prilagodile ovim novim ciljevima. Tačnije, onesposobljavanje se koristi kao najisplativija tehnika kontrole. Prema Auerhahnu (1999), onesposobljavanje je izuzetno kompatibilno sa upravljanjem rizikom, pošto se oba ova cilja mogu postići upotrebom drugog. Politike selektivnog onesposobljavanja se fokusiraju na razlikovanje između visokorizičnih i niskorizičnih prestupnika i prema Simon-u i Feeley-u (1992), ove politike su jak dokaz prelaska na novu penologiju.

Dalje, ekspanzija korektivnih mera koje se sprovode u zajednici su metod za vršenje dugoročne kontrole nad opasnom populacijom. Recidivizam koji se nekada tretirao kao neuspeh, sada se više ne posmatra tako – u sadašnjem penološkom okruženju, recidiv ili opoziv uslovnog otpusta znači da su organi za sprovođenje zakona uspešno identifikovali postojeći rizik i da se njime se može upravljati na duži vremenski rok (Ackerman, Sacks, & Furman, 2014).

Brojni autori navode i druge primere novih penoloških praksi, koje uključuju i povećano oslanjanje na elektronski nadzor. Oni sugerišu da se dokazi o *novoj penologiji* mogu uočiti u svim aspektima sistema krivičnog pravosuđa, ali neki naučnici osporavaju da li postoji nešto suštinsko u *novoj penologiji*, ukazujući da su aktuarizam i predviđanje rizika davno uspostavljene prakse u sistemu krivičnog pravosuđa (Garland, 1995; Cheliotis, 2006).

Dok neki raspravljaju o prednostima *nove penologije*, druge studije su otkrile da tradicionalne kaznene prakse nisu zamenjene novim penološkim praksama. Na primer, Lynch (1998) je zaključio da službenici za uslovni otpust ne postaju „*upravljači otpadom*“, već se pridržavaju individualističkog pristupa,

dok je Inderbitzin (2007) utvrdio da su napori koji se ulažu u cilju rehabilitacije i resocijalizacije u popravnim domovima za maloletnike ostali nepromenjeni. Međutim, sve veći broj istraživanja, uključujući studije o uslovnom otpustu (Simon, 1993), seksualnim prestupnicima (Simon, 1998; Lacombe, 2008) i sistemu maloletničkog pravosuđa (Kempf-Leonard & Peterson, 2000), pronašao je dokaze o novim penološkim praksama i dokumentovao populacije u koje je prodrila *nova penologija* (Ackerman, Sacks, & Furman, 2014).

10. NOVA PENOLOGIJA U KONTEKSTU ZATVORSKOG SISTEMA

Upravljanje grupama osuđenih lica, razvrstanim prema jasnim kriterijumima, njihov nadzor i kontrola, samo su neke od aspekata nove penologije koja se reflektovala na zatvorski sistem (Feeley & Simon, 1992). Ova nova orijentacija podrazumeva, kao što je već pomenuto, prelazak na drugačije, nove metodologije rada koje su usmerene prvenstveno ka proceni rizika za buduće kriminalno ponašanje i potrebe osuđenih lica.

Osim gore navedenog, praktične implikacije novog pristupa u zatvorskoj praksi se ogledaju i kroz drugačiji pristup upravljanju zatvorima, višestrukoj klasifikaciji unutar zavoda, kao i programima postupanja koji su ciljano usmereni ka kategoriji osuđenih lica sa određenim stepenom rizika (Ilijić, Pavićević, 2020: 53 prema: Ilijić, 2017; Ilijić, 2013). Kao što je pomenuto, drugačiji pristup u upravljanju zatvorima podrazumeva usmerenost prvenstveno ka menadžerskom pristupu organizaciji rada i upravljanja zatvorima.

Praktičan menadžerski pristup u procesu izvršenja zatvorske kazne usmeren je na prikupljanje što većeg broja informacija koje omogućavaju donošenje odluka u procesu izvršenja kazne. Te informacije moraju biti standardizovane i birokratski uređene, kako bi mogle da se koriste i razmenjuju unutar kazneno-popravnog sistema, što i jeste krajnji ideal menadžerskog pristupa u izvršenju zatvorske kazne (Stevanović, 2009).

Ovakav pristup upravljanju zatvorom u potpunosti zanemaruje etičku stranu društvenih odnosa u koje stupa osuđeno lice dolaskom u zatvor. Upravljanje se bazira na naučnim shvatanjima savremenog menadžmenta i zahteva znanje i veštinu u procesu upravljanja. Uloga stručnjaka postaje ključno pitanje uspešnog funkcionisanja zatvorskih ustanova, a pitanje svrhe kažnjavanja više nije značajno i njime se ne treba posebno baviti. Zastupnici ove koncepcije u modernoj penologiji tvrde da je menadžment, sam po sebi, bez obzira na prirodu institucije, neutralan u odnosu na ciljeve sistema kojim upravlja. Upravo zbog tih karakteristika moguće je da se praksa upravljanja zatvorom oslobodi etičkih dilema i da se usmeri u najvećoj mogućoj meri ka „*primerima dobre prakse*”, kako bi se moglo govoriti o njegovom uspehu (Stevanović, 2009).

Razmatrajući osnovu na kojoj počiva savremeni pristup u upravljanju zatvorima, jasno uočavamo da on zahteva jasno i precizno definisane ciljeve delovanja, predvidljive rezultate preduzetih aktivnosti u okvirima postavljenih rokova za realizaciju. U zavisnosti od stepena ostvarenih ciljeva, dopušteno je da se tehnike, metodi i rokovi, uz stalnu kontrolu realizacije ciljeva, revidiraju i primenjuju samo oni koji daju najbolje rezultate, jer je procena rezultata jedino merilo uspešnosti upravljanja.

Svakako, treba imati u vidu da ovakav pristup upravljanju zatvorima ne isključuje u potpunosti korektivne, kao ni kažnjavajuće elemente unutar koncepcije upravljanja rizikom, jer neki od njih naglašavaju elemente resocijalizacije, ali ona nije više primarni cilj kojem su sve aktivnosti podređene, kao što je to bio slučaj kod prethodnih koncepata resocijalizacije i korekcije (Ilijić & Pavićević, 2020: 53).

Naredna karakteristika novih tendencija u kontekstu zatvorskih sistema, odnosi se na višestruku klasifikaciju unutar zavoda i podrazumeva klasifikaciju po više kriterijuma (polu, starosti, vrsti krivičnog dela, zdravstvenom stanju, očuvanim kapacitetima osuđenih lica itd.), ali i na osnovu utvrđenog nivoa rizika za recidivizam, potreba i kapaciteta koje treba jačati kod osuđenog (Ilijić, 2016).

Aktuarske tehnike određuju profil rizika (kao i profil potreba) učinioca i, kao rezultat, izgledaju podložne adekvatnoj distribuciji raspoloživih kaznenih resursa. Adekvatno zato što, kategorizacijom pojedinaca u različite podpopulacije, na naučni način na osnovu njihovog nivoa rizika za budući zločin, aktuarske tehnike izgleda štite društvo na najracionalniji mogući način (Simon, 1988: 779-780; Brion, 2001: 423). Aktuarske tehnike u isto vreme predstavljaju, način vršenja moći i metod uređenja (zatvorskog) društvenog života (Simon, 1988: 772; Slingeneyer, 2007). U praktičnom smislu, aktuarska logika se sastoji u prikupljanju informacija u vezi sa prestupnicima u skup unapred odabranih kategorija (prediktora), uvažavanjem različitih odgovora, koristeći model višestruke regresije, da bi se na kraju pripisao rezultat prestupnicima, čime se omogućava da se klasifikuju u podgrupe kojoj je pridružen nivo rizika (sa odgovarajućim kaznenim resursom). Prediktori koji se

koriste u jednačini regresije su izvedeni iz posmatranja ponašanja ranijih prestupnika i ovi prediktori su često elementi ponašanja (Feeley & Simon, 1994: 183).

Klasifikacija i tretman osuđenih u odnosu na rizik i potrebe danas je dominantan aspekt rada sa osuđenim licima u penološkoj praksi (Ilijić & Pavićević, 2020 prema: Mair, Burke, & Taylor, 2006), a u zatvorskim sistemima razvijenih zemalja danas je u upotrebi treća generacija instrumenata za procenu rizika koji se baziraju na otkrivanju dinamičkih (promenljivih) i statičkih (nepromenljivih) kriminogenih faktora (Mears, Winterfield, Hunsaker, Moore, & White, 2003).

Na kraju, možemo da zaključimo da se nova penologija, iako ustaljena među praktičarima krivičnog pravosuđa i istraživačkom zajednicom poslednjih decenija, ipak nije pojavila kao potpuno nova, hegemonistička strategija za kriminalitet i politiku suzbijanja kriminaliteta, već kao novi pristup u rešavanju starih problema u borbi sa kriminalitetom. Za razliku od prilično idealističnih ciljeva prethodnih koncepcija i pristupa u penološkom i krivičnompravnom segmentu, nova penologija postavlja manje aspirativne ciljeve, ali zahteva jasne rezultate u procesu kontrole kriminaliteta i nadzora rizičnih prestupnika. Ona se znatno manje bavi odgovornošću, greškama, moralnim senzibilitetom, dijagnozom ili intervencijom i postupanjem prema pojedincu. Umesto toga, ona se bavi tehnikama za identifikovanje, instrumentima za klasifikovanje i upravljanje prestupnicima grupisanim po stepenu opasnosti. Njen menadžerski i upravljački, a ne transformativni zadatak povukao je promene i u ostalim domenima zatvorskog sistema, od načina upravljanja zatvorom do novih uloga stručnih radnika.

11. KA IZUČAVANJU ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME

Neizbežno pitanje, da li je zatvorski sistem sredstvo kažnjavanja ili resurs za resocijalizaciju, svakako je, sa jedne strane, pitanje javnih politika i zakonodavstva (Park, 2018) svake pojedinačne države, dok je, s druge strane, determinisano savremenim globalnim tendencijama u sferi kriminalne politike. Neoliberalni poredak, kao što je napomenuto u prethodnim poglavljima, proniknuo je i u sferu organizovanja zatvorskog života, zamenjujući autoritarni nadzor mekom, indirektnom i pregovaračkom regulacijom koja zahteva „dinamičku bezbednost“ i „pristojne i stabilne“ režime unutar zatvorskih zajednica (Libeling, 2004; Peacock, Turner, Varey, 2018). To prestrukturiranje je dovelo do (manje istraživanih) izmena na planu rada zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, života osuđenih lica, ali i njihovog međusobnog odnosa.

U tom smislu, treba imati u vidu da su globalne promene izmenile prirodu odnosa u zatvorskim zajednicama, i kao najvažnije, izmenile su prirodu moći i disciplinskog diskursa. „Rekonstrukciju moći“ u zatvorima prati prelazak iz „tvrde“ u „meku“ moć (Crewe, 2009). Promene u radnoj praksi zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija koje se odvijaju na liniji „*spoljnih ugovora*“ (*contracting-out*), straha od gubitka posla, intenziviranja rada i tehnoloških prodora (McElligott, 2007: 93) praćene su istovremenim usložnjavanjem njihove profesionalne funkcije i prakse (Crewe, Liebling, Hulley, 2015). Tu složenost prouzrokuju novi zahtevi koji su zasnovani na posredovanju u odnosima između države i osuđenih lica i nju čine: važnost veština u interakciji sa grupom klijenata (osuđenim licima), centralnost „*zanata*“ kao sposobnosti prilagođavanja dinamici života u zatvorima i

njihovim svakodnevnim praksama i važnost „lične prisutnosti“, iskrenosti, doslednosti u primeni formalnih i neformalnih sankcija u održavanju svakodnovnog reda i kontrole (McElligott, 2007: 91).

Nove studije o zatvorima ukazuju na značaj posvećenosti praksi zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, naglašavajući važnost očuvanja mira i diskrecije u kojima se oni pojavljuju kao „*stručnjaci za posredovanje i arbitražu*“ (Liebling, 2000: 347). Njihova uloga se sastoji u interpretaciji ili prevođenju „*pravila u delo*“ ili primeni opštih pravila na „*posebne*“ situacije (Liebling, 2000: 344). Način na koji zaposleni u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija primenjuju svoja ovlašćenja ima snažan uticaj na iskustvo osuđenih lica, uključujući nivo uspostavljenog reda, bezbednosti, učestalost nevolja i samoubistva, a na širem planu, on kreira ukupni moralni kvalitet ili legitimitet kazneno popravnih institucija (Liebling, 2004).

Kada se govori o efektima kazne zatvora i najdelotvornijim mehanizmima za borbu protiv rastuće stope kriminaliteta i recidivizma, u literaturi ne postoji jedinstveno gledište. Odvraćanje, odmazda, pooštavanje kazni ili pak rehabilitacija, samo su neki od ciljeva kojima su usmerene kaznene politike i koji se, neretko i prepliću. Međutim, iako se mišljenja i politike o navedenoj temi znatno razlikuju, ipak treba imati u vidu sledeće bitne činjenice, koje su međusobno povezane:

1. Empirijski rezultati naučnih istraživanja i dalje dokazuju da je preusmeravanje i korekcija devijantnog ponašanja mnogo efikasniji način za smanjenje stope kriminaliteta, u poređenju sa strogim kaznama. Ulaganje napora u reedukaciju, rehabilitaciju i resocijalizaciju pojedinaca je rešenje koje je, ne samo finansijski efikasnije od masovnog lišavanja slobode (i ulaganja u

izgradnju zatvora), već i delotvornije u pogledu smanjenja recidivizma i eliminisanja obrazaca asocijalnog i antisocijalnog ponašanja (Griffith, Hiller, Knight, Simpson, 1999).

2. Na razvoj „*kriminalne karijere*” u velikoj meri utiču socijalni faktori, što znači da je životni put pojedinca ključan za učenje ponašanja u skladu sa društvenim očekivanjima i u okviru društveno prihvaćenih normi, ali što takođe objašnjava šta je moglo „*poći po zlu*” i zašto je pojedinac razvio kriminalno ili devijantno ponašanje (Park, 2018). Stoga, socijalni faktori, adekvatne društvene veze i neformalni oblici društvene kontrole, mogu ne samo da objasne puteve koji vode ka kriminalu, već i puteve koji vode do procesa odustajanja od njega (Sampson & Laub, 1993; Laub, Nagin & Sampson 1998; Pavićević, Bulatović & Ilijić, 2019). S obzirom na uticaj koji socijalni faktori ostvaruju na razvoj kriminalnih obrazaca ponašanja, kao i njihov doprinos u uspostavljanju i održavanju procesa odustajanja od kriminala, važno je naglasiti, da sa istog aspekta treba razmatrati i okolnost da socijalna klima u zatvoru takođe ostvaruje značajan uticaj na ponašanje osuđenih lica.

3. Kada se procenjuje delotvornost kazne zatvora, moraju se uzeti u obzir okolnosti i uslovi pod kojima se ona izvršava.

U Evropi se rehabilitacija posmatra u jednom širem kontekstu i uokvirena je preporukama Saveta Evrope (2006) koje naglašavaju da „*primena zatvorskih kazni i postupanje sa zatvorenicima zahtevaju (...) zatvorske uslove koji ne krše ljudsko dostojanstvo i koji zatvorenicima nude značajne profesionalne aktivnosti, programe tretmana i lečenja, pripremajući ih za reintegraciju u društvo*”. Suprotno tome, u SAD se efekat odvracanja vrši preko strogih zatvorskih uslova (koji se obično naziva specijalno odvracanje) i

obaveznih zatvorskih kazni, pod sloganom da se „*zločin ne isplati*“. Nažalost, debata između zagovornika rehabilitacije i pristalica specifičnog odvrtačanja često se odvija u empirijskom vakuumu – pa se relativno malo zna o efektima lišenja slobode i uslovima u kojima se izvršava zatvorska kazna, na recidivizam (Mastrobuoni & Terlizzese, 2014). Slično zaključuju i Nagin i saradnici, koji ističu da su „*rigorozna istraživanja efekta lišenja slobode na ponovno izvršenje krivičnih dela nedovoljna*“ (Nagin, Cullen, & Jonson, 2009).

Kao što je već napomenuto, pojedini autori naglašavaju da prilikom proučavanja pokretača recidivizma, i uopšteno, kada se posmatra delotvornost kazne zatvora, treba detaljno pratiti odnosno meriti i uslove pod kojima se zatvorska kazna izdržava (Mastrobuoni & Terlizzese, 2014). Nagin i saradnici naglašavaju da je to upravo ono što nedostaje većini studija, koje se mahom fokusiraju na uticaj kazne ili tretmana na recidivizam, ili u nekoliko slučajeva, na analiziranje uticaja dužine zatvorske kazne, dok skoro niko ne uzima u obzir uslove pod kojima se kazna izdržava (Nagin, Cullen, & Jonson, 2009). Čini se da su dva zahteva sadržana u preporuci Saveta Evrope – poštovanje dostojanstva osuđenih lica i rehabilitacija usko povezani: uslovi u zatvorima koji poštuju dostojanstvo osuđenih lica pogoduju rehabilitaciji. S obzirom na široku primenu kazne zatvora i širenje zatvorskog sistema u većini zemalja, prepoznavanje „*onoga što funkcioniše*“ i što omogućava sprovođenje kaznene politike će pozitivno uticati (Mastrobuoni & Terlizzese, 2014) na ponašanje osuđenih lica, kako tokom boravka u zatvoru, tako i nakon puštanja na slobodu.

Stoga jedan od najvažnijih aspekata humanog zatvorskog iskustva predstavlja upravo održavanje sigurne i podsticajne zatvorske klime (Bosma,

van Ginnken, Sentse, & Palmen, 2020 prema: Ilijić, 2021). Verujući u mogućnosti resocijalizacije, veliki broj naučnika je poslednjih decenija usmerio pažnju na otkrivanje uslova i faktora koji doprinose postizanju uspeha u izvršenju zatvorske kazne.

Fotografija 21: Paraklis Vaskrsenja Hristovog – detalj, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Važni pomaci u proučavanju efekata zatvora predstavljaju uvid u to da je odustajanje od činjenja krivičnih dela proces koji uključuje promene u ponašanju, identitetu i naporima da se ponovo uspostavi mesto među ostalim članovima moralne i socijalne zajednice (Auty & Liebling, 2019; Ilijić, 2019; Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019), kao i opsežna istraživanja usmerena ka

proučavanju uticaja moralne i socijalne klime u zatvoru na efekte zatvaranja, u najširem smislu.

Kvalitet života u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija obično se povezuje sa rehabilitacijom u smislu da može dovesti do toga da osuđena lica bolje reaguju na tretman ako je njihovo lično zadovoljstvo na višem nivou. Ove postavke otvaraju niz drugih ključnih pitanja, a to su – šta percipiramo kao kvalitet života u zatvorskim uslovima; šta je to što određuje percepciju kvaliteta života u zatvoru; koji su entiteti ili agenti relevantni za to? I na kraju, koliki uticaj kvalitet života u zatvoru može imati na rehabilitaciju (Park, 2018)?

Mnogi autori su pokušali da razdvoje važnost kvaliteta života u zatvorima od krajnjeg cilja - resocijalizacije i smanjenja rizika od recidiva ili kriminaliteta, kao i faktora koji na to mogu uticati. Međutim, empirijska osnova koja potvrđuje postojanje povezanosti između kvaliteta zatvorskog života i odgovora na bilo koju vrstu rehabilitacionog tretmana je zapanjujuća (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2020; 2022; Park, 2018).

U literaturi se često nalazi podatak da početak interesovanja za zatvorsku klimu seže još od Clemmer-ove studije prilagođavanja zatvoru (Clemmer, 1940) i Sykes-ove studije o Zatvoreničkoj zajednici (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022; Sykes, 1958; van Ginneken, & Nieuwbeerta, 2020). U svojoj studiji o zatvorima sa maksimalnim stepenom obezbeđenja, Sykes je prvi opisao „*muke zatvaranja*“ (*pains of imprisonment*) tj. deprivacije koje predstavljaju teškoće, nanose psihičku bol, remete osećaj lične vrednosti i identiteta osuđenog lica (Sykes, 1958 prema: Ilijić, 2014). Zatvorska sredina i zatvor kao ustanova, sa svim svojim karakteristikama i ograničenjima, neminovno proizvodi određeni stepen depriviranosti osuđenih lica, što ima

negativan uticaj na njihovo ponašanje i efekte tretmana (Ilijić, 2014: 78; Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022).

Koncept zatvorske klime oličava ideju da „*bolovi zatočeništva*” mogu varirati u zavisnosti od uslova zatočeništva (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020). Vremenom razvijani su instrumenti za merenje različitih aspekata zatvorske klime (Liebling & Arnold, 2004; Liebling et al., 2011; Moos, 1975; Wright, 1985), ali i za utvrđivanje odnosa i uticaja između zatvorske klime i dobrobiti osuđenih lica, ponašanja osuđenih lica, kao i poštovanja discipline u zatvoru i pojave recidivizma.

Fotografija 22: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Polazeći od prvih studija Sykes-a i Clemmer-a, do danas, naučnici polazu temelje teorijskog modela zatvorske socijalne klime unapređujući ovaj

koncept novim teorijskim saznanjima i empirijskim rezultatima. Od ranih šezdesetih godina prošlog veka, tačnije od početaka istraživanja organizacionog okruženja, „*klima*“ je bila konceptualizovana na različite načine. Na primer, Zald (1960) je proučavao klimu „*međuljudskih odnosa*“ između osoblja, između osuđenih lica, i između zatvorskih službenika i osuđenih lica u kazneno-popravnim ustanovama za maloletnike. Street (1965) je ispitivao klimu „*depriviranosti i degradacije*“ u vaspitno popravnim ustanovama za maloletnike.

Aiken i Hage (1966) i Miller (1967) su procenjivali odnos između organizacione strukture i klime otuđenja. Moos (1975) je istraživao klimu „*odnosa*“, „*lični razvoj i rast*“, i „*održavanje sistema i sistem promena*“ u programima psihijatrijskog lečenja kazneno-popravnih ustanova za maloletnike i odrasle, kao i u nizu drugih sredina / ustanova. Uopšteno govoreći, još od prvih istraživanja, izdvajala su se dva pristupa merenju organizacionih svojstava, kao što je institucionalna klima, a to su „*subjektivni*“ pristup (koji se takođe naziva „*psihološki*“ ili „*procesni*“) u kojem se odgovori prikupljaju od pojedinih članova organizacije / ustanove, a zatim se agregiraju da bi se dobile mere odnosno procenila klima organizacije u celini, i „*objektivni*“ pristup (takođe poznat i kao „*organizacioni*“ ili „*strukturni*“) pri čemu se informacije na organizacionom nivou prikupljaju iz organizacionih zapisa (Pennings, 1973). Većina prvih istraživanja institucionalne klime su se bazirala ili na jednom ili na drugom pristupu i nisu obuhvatala istraživanja klime u zatvorskim sredinama (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022).

Prvi instrumenti razvijeni za procenu socijalne klime ustanova za izvršenje krivičnih sankcija bili su u suštini osmišljeni za primenu u programima

tretmana i lečenja maloletnika. Instrument koji je osmislio Moos (1975) za procenu socijalne klime ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, u stvari, proizlazi iz modifikacije instrumenta koji je razvio prvenstveno za upotrebu u psihijatrijskim ustanovama (*Ward Atmosphere Scale*). Njegov osnovni cilj je bio da stvori instrument koji bi se mogao primenjivati i na osuđena lica i na zaposlene u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, a koji bi obezbedio pouzdane informacije o širokom spektru dimenzija karakterističnih za te ustanove (Saylor, 1984).

Dimenzije (podskale) koje su Moos i njegove kolege razvili i adaptirali za različite tipove ustanova (npr. psihijatrijske bolnice, kazneno popravne zavode za maloletnike, kazneno popravne zavode za odrasle i sl.) bili su, empirijski izvedeni i proizveli su tri opšte kategorije ili dimenzije koje su korisne za opisivanje klime različitih ustanova zatvorenog tipa. Moos (1975) zaključuje da postoje dokazi koji ukazuju na to da se sva socijalna okruženja (različitih institucija) mogu prikladno kategorisati u tri šire dimenzije, a to su: 1) odnosi, 2) lični razvoj i 3) održavanje sistema i promena sistema.

U instrumentu koji je osmišljen za procenu socijalne klime zatvorske sredine, svaka od ove tri dimenzije se sastoji od zasebnog skupa od nekoliko podskala koje uključuju: uključenost, podršku, ekspresivnost / izražajnost, autonomiju, praktičnu orijentaciju, orijentaciju ka ličnim problemima, red i organizaciju, jasnoću i kontrolu od strane zaposlenih. CIES (*Correctional Institutions Environment Scale*) je bio osmišljen tako da maksimizira varijansu između institucija ili između različitih jedinica iste institucije, pod pretpostavkom da se institucije ili jedinice koje se porede razlikuju po filozofiji tretmana ili efikasnosti (Moos, 1975: 38). Međutim, Uprava za zatvore SAD i

Udruženje za standarde kazneno popravnih ustanova nisu ispoljavali zainteresovanost za širu primenu tog instrumenta, jer su smatrali da bi takva vrsta komparativne analize dovela do disfunkcionalne konkurencije među ustanovama koje bi bile orijentisane samo ka poboljšanju skora institucije na skali, bez ostvarivanja stvarnih, pratećih promena u okruženju (Saylor, 1984). S druge strane, pojedini autori navode da je psihometrijski kvalitet CIES-a upitan, posebno u pogledu pouzdanosti, unutrašnje konzistentnosti i predložene faktorske strukture (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022 prema: Tonkin, 2016).

Praktičan instrument za merenje zatvorske socijalne klime koristan je i kao kontrolni mehanizam odnosno, kao sredstvo diskontiranja već postojećih razlika u institucijama, i omogućava evaluaciju implementiranih programa ili politike upravljanja. Danas, postoji veliki broj instrumenata za procenu subjektivne (ili psihološke) zatvorske socijalne klime. U sistematskom pregledu Tonkin (2016) navodi da je razvijeno dvanaest upitnika koji su u široj upotrebi. Pregledom literature, uočavamo da su među najčešće primenjivanim skalama za procenu zatvorske socijalne klime prethodno pomenuti CIES (*Correctional Institutions Environment Scale*) (Moos, 1974), EssenCES (*Essen Climate Evaluation Schema*) (Schalast, Redies, Collins, Stacey & Howells, 2008) i MQPL (*Measuring the Quality of Prison Life*) (Liebling, 2004).

Upitnik za procenu klime u Esenu (EssenCES) je kratak upitnik, prvobitno razvijen za procenu suštinskih osobina socijalne i terapijske atmosfere na odeljenjima forenzičke psihijatrije, koja je posmatrana kao ključni faktor za zdravlje i dobrobit zaposlenih u ustanovama i pacijenata, kao i za ishod intervencija. Počevši od 1993. godine, u nizu studija, evaluirani su različiti setovi upitnika, sa ciljem da se identifikuju nezavisne osobine socijalne

klime koje su stabilne u različitim okruženjima, kao i njihovi uzroci. Upitnik je trebalo da bude kraći i ekonomičniji od prethodne, dobro poznate Ward Atmosphere Scale (Moos, 1974; 1997), sa jednostavnijom i stabilnijom strukturom osobina socijalne klime.

Kao ishod ovog procesa, konstruisan je instrument od 15 stavki, poznat kao Esenska šema / Upitnik za procenu klime (EssenCES), koja meri tri dimenzije: terapeutsku podršku / oslonac, koheziju i međusobnu podršku pacijenata i iskustvenu bezbednost (u odnosu na pretnju nasiljem i agresijom) (Schalast & Tonkin, 2016). Upitnik je modifikovan za upotrebu u kazneno popravnim zavodima, uz manju adaptaciju postojećih formulacija, a klimatske dimenzije, koje meri, označene su kao: podrška i oslonac, kohezija osuđenih lica i bezbednost u zatvoru (Schalast & Tonkin, 2016). Iako ne postoji složena teorijska pozadina dimenzionalne strukture upitnika, moglo se uočiti da tri identifikovane dimenzije poseduju značajnu „*validnost*“ odnosno relevantnost (Schalast & Tonkin, 2016). Pružanje dovoljnog nivoa terapeutske podrške i oslonca je suštinska karakteristika svakog terapijskog okruženja i odnosa. Iz perspektive pacijenta / osuđenog lica, osoblje treba da bude zainteresovano, otvorenog uma i da pruža podršku. Mnoge studije pružaju dokaze da je doživljavanje pozitivnog i podržavajućeg terapijskog odnosa jedan od najboljih prediktora ishoda lečenja pacijenata odnosno, tretmana u zatvoru (Schalast & Tonkin, 2016; Martin et al., 2000). Stepem kohezije i međusobne podrške pacijenata / osuđenih lica mogu da ukazuju na to da li postoje karakteristike „*terapijske zajednice*“ (Rapoport, 1960) na odeljenju / krilu ustanove. U grupnoj psihoterapiji, stepem kohezije pacijenata je u korelaciji sa ishodom

lečenja (Beech & Fordham, 1997), a grupna kohezivnost se smatra centralnim faktorom koji utiče na uspeh primenjenog tretmana.

Bezbednost predstavlja bazičnu ljudsku potrebu, a atmosfera napetosti uz postojanje pretnje nasiljem ne pogoduje efikasnom sprovođenju tretmana (Schalast & Tonkin, 2016). „*Terapeutsko institucionalno okruženje je ono u kome ima malo ili nimalo nasilja i agresije*“ (Collins & Munroe, 2004: 131). S druge strane, prisilni kolektivi – sastavljeni od rizičnih pojedinaca – predstavljaju kompleksne društvene sisteme, i stoga se bezbednost može smatrati ključnom dimenzijom koja karakteriše terapijsku klimu u opštoj i forenzičkoj psihijatriji, kao i rehabilitacionu klimu u zatvorskim uslovima. Navedeni instrument se fokusira na tri jednostavna, odvojena aspekta socijalne klime, koji obezbeđuju validnost i relevantnost. Ipak, ovaj pristup, pored prednosti ima i svoje nedostatke. Smatra se, da je dovoljno složen da prepozna da socijalna klima nije jedinstven, monodimenzionalni konstrukt, dok se sa druge strane, kao najveće ograničenje često navodi sužavanje dimenzionalnosti podataka o socijalnoj klimi na tri faktora (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022).

Alison Libling je jedan od utemeljivača savremenih istraživanja u oblasti kvaliteta života u zatvorima. Konceptualna i metodološka osnova za razumevanje zatvorskog života razvijena u okviru studije rađene na Kembridž Univerzitetu (*Cambridge University Prisons Research Centre* – istraživanje poznato pod nazivom MQPL) imala je za cilj da odgovori na pitanja o prirodi, kvalitetu, upravljanju i efektima zatvora merenjem kvaliteta života u zatvorima. Ova longitudinalna empirijska istraživanja (2001-2011) su merila kvalitet života u zatvorima i pokušala da dođu do rezultata istraživanjem

socijalnog okruženja u zatvorima, procenom doživljaja zatvora, identifikacijom sadržaja koji je važan za merenje, utvrđivanjem razlika koje postoje između zatvora, kao i uspostavljanjem konceptualnog okvira koji bi bio relevantan za merenje kvaliteta zatvora (Liebling, Hulley, Crewe, 2011 prema: Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022: 81).

MQPL se sastoji od niza empirijsko-konceptualnih dimenzija, kao što su „poštovanje“, „odnosi između osoblja i osuđenika“, „humanost“, „pravednost“, „profesionalizam osoblja“, organizacija i doslednost“, „bezbednost“, „lični razvoj“ i „blagostanje“, koji odražavaju aspekte zatvorskog života koji imaju značajne varijacije i koji su osuđenim licima najvažniji. Kako ističe Liebling (2014) najvažnije dimenzije, one koje najviše doprinose varijacijama u nivoima ličnog razvoja među osuđenim licima, su: „humanost“, „profesionalizam osoblja“, „pomoć i podrška“, „birokratski legitimitet“ i organizacija i doslednost. Postoje indicije da su bolji rezultati na ovim dimenzijama u značajnoj korelaciji sa boljim rezultatima nakon otpuštanja iz zatvora, u periodima praćenja od jedne i dve godine, nakon otpuštanja. Oni su svakako povezani sa većim blagostanjem ili nižim stopama samoubistava, i boljim ishodima drugih mera kao što su red i disciplina u zatvoru. Nalazi koje navodi Liebling su u skladu sa teorijskom literaturom o legitimnosti i doslednosti, blagostanju i dobrobiti osuđenih lica, dobrom strukturom i upravljanjem (Liebling, 2014 prema: Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022: 81). Analitički pristup primenjen u originalnoj studiji merenja kvaliteta života u zatvoru (Liebling assisted by Arnold, 2004) okrenut je tako da počinje od svakodnevnog života u zatvoru ispitujući ga na osnovu organizovanog posmatranja i dubinskih razgovora koji su vođeni u pet zatvora tokom jedne godine. Ovaj novi tip

istraživanja se bavi identifikacijom i odnosima složenih i važnih aspekata života osuđenih lica, identifikujući vrednosti koje za njih imaju složeni aspekti zatvorskog iskustva. Zatvorsko iskustvo se posmatra kao multidimenzionalna i prvenstveno relacijska kategorija. Metodološke i konceptualne teškoće u istraživanju kvaliteta života u zatvorskim zajednicama su prisutne i ne male, jer ono što je merljivo, često nije najvažnije za osuđena lica. Primarni zadatak istraživanja je bila identifikacija onoga što je osuđenima važno i zašto im je važno, i to je postignuto na dva načina. Prvi deo istraživanja je zasnovan na *appreciative inquiry* (AI), što je, ukratko, traganje za nečim što pokreće život, donosi dobrobit i nečim što se doživljava kao bolno kako bi se istraživanje izmestilo izvan „*postojećih opredmećenih diskurzivnih obrazaca*” (Ludema, Cooperrider, & Barrett, 2001: 189; Liebling, 2004). Reč je o induktivnom procesu koji započinje vežbama usmerenim na maštovit razgovor i nastavlja se labavo strukturiranim intervjuom. Metoda je kreativna i uglavnom kvalitativna. Razvijena je na bazi koncepta osetljivosti i „*živog iskustva*”, narativa i značenja (Liebling et al., 1999) .

Vežbe radne grupe su se odvijale u tesnoj saradnji uspostavljenoj između grupa zatvorskih službenika i osuđenih lica. Ovim procesom je postignuta identifikacija tema – osnova za izdvajanje niza dimenzija koje su ispitivane grupe istakle kao važne za pokušaj merenja. Prvi krug je kreirao listu važnih, ali teško merljivih konceptualnih dimenzija, poput „*poštovanja*”, „*humanosti*”, „*sigurnosti*”, „*poverenja*”, pri čemu je postojao visok stepen konsenzusa u identifikaciji relevantnih dimenzija. To je omogućilo prelazak na drugu fazu kvantitativnog „*merenja*”. Identifikovane ključne dimenzije su: poštovanje, humanost, odnosi između zatvorskih službenika i osuđenih lica,

podrška, poverenje, pravičnost, red, sigurnost, dobrobit, lični razvoj, porodični kontakti, moć, smisao i pristojnost. Poštovanje i humanost su se gotovo uvek pojavljivali kao najnaglašenije dimenzije.

Drugi deo istraživanja je bio deduktivan, zasnovan na detaljnoj anketi o kvalitetu života, koja je bila uspostavljena i dopunjena AI metodom i struktuirana oko dimenzija identifikovanih u prvom delu studije. Dimenzije kvaliteta zatvorskog života su predstavljale sociološki imaginativan i empirijski bogat, ali i precizno utvrđen metod za kvantitativno merenje utemeljeno na kvalitativnoj analizi. Dimenzije su bile i empirijski i teorijski konstrukti, pri čemu je kvantifikacija zadržavala značenje, dubinu i individualni kontakt u kvalitativnim intervjuima. Metod ovih istraživanja je organizovan sa ciljem da uspostavi principe od opšte primenljivosti u zatvorskim uslovima. Ishod ovakvog istraživanja je nazvan merom „*moralnog zatvorskog performansa*” (Liebling & Arnold, 2004). Reč je o proceni (od strane osuđenih lica) „*unutrašnjeg legitimiteta*” pojedinačnih zatvora (Sparks, 1994; Sparks & Bottoms, 2008). Istraživanje je razvijeno kroz primenu u kasnijim studijama u kojoj su bili izdvojeni posebni problemi, kao što su procena rizika od samoubistva ili inicijativa za prevenciju.

Naglasak je stavljan na merenje tegobe (*trouble*) i dobrobiti (*wellbeing*) i identifikaciju aspekata kvaliteta zatvorskog života koji bi mogao da objasni varijacije u nivoima dobrobiti i tegobe (Liebling et al., 2005). Nastavak terenskog rada je pokazao da napredovanje studije i njeno širenje prate, kako rast razumevanja za iskustva osuđenih lica, tako i stalne promene u širem i užem društvenom kontekstu zatvorskog života. Uočeno je da veći naglasak na „*odgovornosti*” osuđenih lica i iskustvo novih neodređenih kazni (IPP kazne)

dovodi do većeg pritiska na osuđena lica da lično upravljaju svojim napredovanjem kroz proces izvršenja kazne. Time je istaknuta pojačana potreba za pomoći od strane stručnog osoblja i njihov značaj u rukovođenju kretanjem i napredovanjem osuđenih lica kroz sistem (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022: 82 prema: Liebling, Hulley & Crewe, 2011). Shodno tome, psihološka nadmoć zatvorskih službenika potiče od mogućnosti donošenja odluka o pitanjima važnim za osuđena lica (testiranje na drogu, izveštaji koji utiču na kategorizaciju i prevremeno puštanje na slobodu). Ta novouspostavljena meka moć je bez lica i ne zahteva direktnu intervenciju zaposlenih, a takođe je, velikim delom, zasnovana na uspostavljanju samoregulacije ili samodisciplinovanja osuđenih lica kao nove komponente zatvoreničkog sopstva. Međutim, manjak prisile je ne čini manje čvrstom i efikasnom. „*Meka sila*“ je ključna komponenta „*neo-paternalizma*“ koji karakteriše zatvorski sistem Engleske i Velsa, a to je sfera moći koja čini nepotrebnom upotrebu direktne komande (prinude) ili joj prethodi (Crewe, 2009).

Preoblikovanje zatvoreničkog sopstva kroz aspekte tretmana i regulacije ostvaruje se kroz direktne odnose između zatvorskih službenika i osuđenih lica i indirektno kroz politike koje podstiču osuđena lica da regulišu svoje ponašanje. Odgovornost se premešta na osuđena lica koja upravljaju svojim ponašanjem i okreću se pozitivnom uključivanju u režim (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022 prema: Peacock, Turner & Varey, 2018). U jednom od svojih radova Liebling (2011) je navela da moralni kvalitet zatvorskog života oličavaju stavovi i ponašanje zatvorskih službenika i korišćenje sistema „*dobrih*“ i „*pravih*“ odnosa; „*tragične*“ i „*cinične*“ perspektive; „*uveravanje*“ i „*relaciona*

sigurnost”; i „dobro“ i „loše“ samopouzdanje, mogu predstavljati odlučujući način da se opiše moralna i socijalna klima u zatvoru. Ovi navodi potvrđeni su i sličnim istraživanjem u kojem je Liebling (2008) procenjivala uticaj savremene zatvorske politike u Engleskoj na kvalitet zatvorskog života. Rezultati su pokazali da su osuđena lica koja su osećala da su nepravredno tretirana više negodovala i izražavala direktan negativan efekat na percipirani kvalitet života, što sugeriše da određene vrste zatvorske politike mogu uticati na kvalitet života, a time i na stabilnost zatvora. Dakle, psihološko blagostanje osuđenih lica je takođe neophodan deo rehabilitacije, koja je delimično u rukama zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (Park, 2018).

Društveno naučno i idejno opredeljenje koje stoji u osnovi razvoja ovog istraživanja je jedno od njegovih najznačajnijih svojstava. Posvećenost istraživanju prirode pojava i njihovog dubinskog i kvalitativnog porekla mogu objasniti „validnost lica“ („osoblja i osuđenika“, „prepoznati rezultate“) i ostvariti razumne performanse na nivou objašnjenja (rezultati se mogu koristiti u statističkom objašnjenju razlika u stopama samoubistva, nivoima dobrobiti, iskustvima ličnog razvoja i rizika od poremećaja) (Liebling, 2012b: 4). Značajni pojmovi, pažljivo operacionalizovani iz temelja, verovatnije će dovesti do smislenog rezultata (zreli kvantitativni podaci) nego slučajne teorije života i kvaliteta zatvora koje pretežno interesuju kreatore politika. To je razlog što, „teško merljivi“ kvalitativni i moralni aspekti života u zatvorima nedostaju u postojećim podacima i performansima. Oni čine važne razlike između različitih zatvora, između i unutar javnog i privatnog sektora (Johnsen et al., 2011, prema: Liebling, 2012b: 4).

Na osnovu istraživanja u sedam zatvorskih ustanova i na osnovu ukupnog uzorka od 1147 osuđenih lica (Liebling & Arnold, 2004) izvršena je kombinacija konceptualnih i statističkih metoda kroz proces teorijskog promišljanja o faktorima koji se generišu na bazi terenskog iskustva i intervjua i konačno potvrđuju na bazi statističke provere. Konačni skup dimenzija je tematski grupisan u pet sveobuhvatnih kategorija odnosno dimenzija: dimenziju harmonije, dimenziju profesionalizma; dimenziju sigurnosti; dimenziju porodičnog kontakta i dimenziju blagostanja i razvoja, a sve one zajedno čine dimenziju moralnog kvaliteta života u zatvoru. Navedene i druge dimenzije koje su ispitivane u pomenutom istraživanju (Liebling & Arnold, 2004) predstavljaju pažljivo izbalansiran konceptualni okvir za razmišljanje o moralnom kvalitetu zatvora na bazi iskustva osuđenih lica. Kako navode autori, instrument predstavlja alat za razmišljanje i analizu, kao i za „*identifikaciju simptoma*” koji ukazuju na moralne propuste i stremljenje ka legitimitetu (Liebling et al., 2011 prema: Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022).

12. ŠTA JE ZATVORSKA SOCIJALNA KLIMA?

Iako je poslednje tri decenije uočljivo sve veće interesovanje naučnika za proučavanje zatvorske socijalne klime (Ilijić et al., 2020, prema: Milićević, 2017; Park, 2018), pregledom literature se može uočiti da su teorijske postavke na kojima počiva koncept zatvorske socijalne klime i dalje prilično nejasne, kao i da ne postoji usaglašenost oko njegovog definisanja (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020).

U najširem smislu, pojam zatvorske socijalne klime obuhvata ideju da je percepcija okruženja važna i, u tom kontekstu, ona se može definisati kao

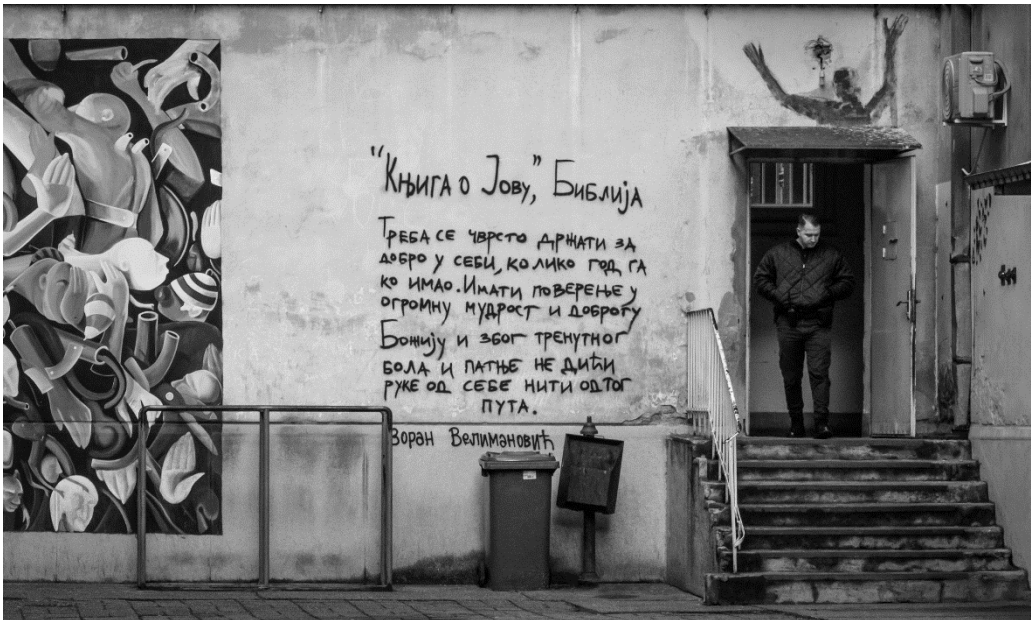
percipirani kvalitet uslova života u zatvoru, koji uključuje međuljudsku, odnosno socijalnu, materijalnu, kao i fizičku i organizacionu dimenziju života (Moos, 1997; Ross, Diamond, Liebling, & Saylor, 2008, Tonkin, 2016; van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020) i podrazumeva interakciju između navedenih faktora (Moos, 1989). Razlike u klimi u pojedinim zatvorima ili zatvorskim jedinicama smatraju se izuzetno značajnim, jer se pretpostavlja da je bolja zatvorska klima povezana s pozitivnijim ponašanjem osuđenih lica i višim stepenom njihovog blagostanja (Liebling, 2011a prema: Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022).

Dakle, socijalna klima, se kao multidimenzionalni konstrukt (Auty & Liebling, 2019) sastoji od različitih komponenti koje opisuju *kako* (na koji način) zatvorski službenici ili osuđena lica doživljavaju određenu (zatvorsku) jedinicu. Ove komponente sadrže niz karakteristika, koje uključuju (ali se ne ograničavaju samo na to) npr. koliko su osuđena lica i zatvorski službenici zaštićeni od pretnji agresijom i nasiljem (od strane drugih osuđenih lica), koliko je prisutna podržavajuća terapijska usmerenost, u kojoj meri su zadovoljene fizičke i psihološke potrebe osuđenih lica, i u kojoj meri se vidi da sredina (zatvorska) pruža priliku za učenje novih veština i usvajanje prosocijalnog ponašanja (Tonkin, 2015; Schalast et al., 2008; Ilijić et al., 2022).

U literaturi uočavamo veliki broj različitih terminoloških određenja (Ilijić, 2021) ovog pojma, a među najučestalijim su: institucionalna klima, atmosfera, percipirani kvalitet, terapijska klima, zatvorska (društvena) klima i (moralni) kvalitet zatvorskog života (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020). Brunt i Rask (2005) ispitivali su ono što su nazvali „*psihosocijalnom atmosferom*“ odeljenja, dok su Ross i saradnici (2008) proučavali „*zatvorsko*

okruženje“, povezujući ga sa nivoima zadovoljstva odnosom osuđenih lica i osoblja. Ostali izrazi koji se koriste u empirijskim istraživanjima, uključuju pojmove poput „socijalnog okruženja“ (Smith et al., 1997) i „klimatske percepcije“ (Parker et al., 2003).

Bez obzira na terminologiju, definišuća karakteristika zatvorske socijalne klime je da je ona sama po sebi subjektivna, odnosno, ona odražava ličnu percepciju okruženja. Kao takva, razlikuje se od objektivnih pokazatelja kvaliteta i uskraćenosti odnosno depriviranosti, kao što je npr. nivo gužve (prenaseljenosti), nivo bezbednosti ili kvaliteta i kvantiteta vremena provedenog van ćelija (van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020).

Fotografija 23: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Uslovi u zatvorima se razlikuju i na osnovu „manje opipljivih“ karakteristika koje uključuju atmosferu, tretman od strane zatvorskih

službenika, subjektivnu percepciju depriviranosti odnosno uskraćenosti, kvalitet odnosa sa drugim osuđenim licima.

Naučnici potvrđuju da su ova iskustva subjektivna, i da ona mogu varirati među pojedincima koji se nalaze u istom okruženju, ali da je veća verovatnoća da je ova varijacija veća za pojedince u različitim zatvorskim jedinicama, nego za pojedince unutar iste jedinice, što znači da postoji perceptivna saglasnost (Stevanović, Ilijić, & Vujičić, 2023 prema: Van Ginneken & Nieuwbeerta, 2020).

Termin „*klima*” je prvi put korišćen u kontekstu zatvorskih ustanova tek kasnih 1960-ih i ranih 1970-ih godina XX veka. Moos (1968: 177) „*društveno okruženje*” ili društvenu klimu opisuje kao karakter ili „*ličnost*” organizacije (Hoy, 1990). Po njegovom mišljenju, svako društveno okruženje ima jedinstvene karakteristike, što dato okruženje čini koherentnim. Takođe, institucije mogu biti restriktivne i kontrolišuće u različitom stepenu. Klima je ta koja određuje na koji način štićenik institucije treba da se ponaša (koji je to najpoželjniji način) u okviru dominantne kulture odeljenja, tako da njegovo ponašanje bude nagrađeno. Društvena klima utiče na stav, stanje duha, ponašanje, zdravstveni, socijalni, lični i intelektualni razvoj pojedinca (Moos, 1975: 8). Nekoliko godina kasnije, Moos je dao detaljniju definiciju društvene klime, opisujući je kao materijalne, socijalne i emocionalne uslove određenog odeljenja, podrazumevajući da postoji interakcija između navedenih faktora (Moos, 1989).

Prema Rajtu, klima se sastoji od niza svojstava koja izdvajaju jednu instituciju od drugih institucija, relativno je održiva, i utiče na ponašanje svih

članova institucije. Institucionalna klima je određena percepcijama članova institucije i podložna je promenama (Wright, 1993).

Schalast i saradnici (2008) navode, da se ključne karakteristike socijalne klime odnose na stepen: u kojem se klima doživljava kao podrška terapiji i terapijskim promenama; u kojem je prisutna međusobna podrška koja se vidi kao karakteristika terapijskih zajednica; stepen napetosti i percipirane pretnje agresijom i nasiljem koji postoji.

Ajduković definiše klimu kao „*skup svojstava ili uslova koji se odnose na klimu unutrašnjeg okruženja, njenu organizaciju, onako kako je percipiraju njeni članovi*“ (Ajduković, 1990: 422). Tonkin (2015) opisuje društvenu klimu kao višefaktorsku konstrukciju različitih faktora, u kojoj štićenici / osoblje opisuju kako doživljavaju određeno odeljenje odnosno ustanovu.

Schalast i Groenewald (2009) razmatraju ideju da ustanove imaju određene osobenosti. Prema navedenim autorima, ključna karakteristika društvene klime unutar bezbedne ustanove je stepen u kome se ova klima doživljava kao podrška lečenju i terapijskim promenama (Schalast & Groenewald 2009). Ross, Diamond, Liebling i Saylor posebno govore o „*zatvorskoj klimi*“ u kontekstu zatvorskih ustanova. Prema navedenim autorima, zatvorska klima se odnosi na socijalna, emocionalna, organizaciona i fizička svojstva kazneno-popravne ustanove, onako, kako ih doživljavaju osuđena lica i zatvorski službenici (Ross, Diamond, Liebling & Saylor, 2008: 477).

Auty i Liebling (2019) ističu neophodnost obogaćivanja navedenih definicija uključivanjem moralnog aspekta zatvorskog okruženja (Auty &

Liebling, 2019: 3), koji se definiše kao „*aspekt uglavnom ličnog i materijalnog tretmana osuđenih lica, koji zatvorsku kaznu čini manje ili više dehumanizujućom i / ili bolnom*“ (Liebling & Arnold, 2004: 473). Ove moralne i emocionalne dimenzije zatvorskog života uključuju pristojnost, pravičnost / korektnost, humanost, odnos sa osobljem i upotrebu autoriteta. Oni su važni, jer se njihovo odsustvo ili negativne manifestacije doživljavaju kao psihički bolne i mogu dovesti do depresije, samoubistva i / ili ljutnje, frustracije i nasilja (Ilijić, Milićević & Pavićević, 2020; Liebling, 2011a; Auty & Liebling, 2019).

Boone, Althoff i Koenraad (2016) definišu klimu kao one aspekte boravka u institucijama koji utiču na dobrobit i / ili ponašanje pojedinaca tokom boravka i nakon izlaska iz ustanove. Navedeni autori identifikuju šest primarnih domena zatvorske socijalne klime, koju čine: odnosi u zatvoru, bezbednost i red, kontakt sa spoljašnjim svetom, zatvorski objekti, postojanje smislenih / svrsishodnih aktivnosti i autonomija. Neki od ovih domena zatvorske socijalne klime povezani su, ne samo sa prirodom ljudskih odnosa u zatvoru, kako sa osobljem, tako i sa drugim osuđenim licima, već i sa sposobnošću održavanja odnosa i kontakata sa pojedincima i porodicom izvan zatvora.

Ostali domeni zatvorske socijalne klime povezani su sa konkretnim fizičkim uslovima života u zatvoru (pri čemu se prvenstveno misli na kvalitet i veličinu zatvorskih objekata, uslove smeštaja u ćelijama, kvalitet hrane i sl.) i aktivnostima dostupnim u zatvoru (kao što su sportske i rekreativne aktivnosti, dostupnost biblioteke i sl.), pravilima koja regulišu ponašanje i obimom do kojeg osuđena lica imaju određenu slobodu da samostalno donose odluke i kreću se po zatvoru (autonomija). Pored toga, arhitektonske karakteristike

zgrade, stručno osoblje i sastav zatvoreničke populacije smatraju se važnim faktorima koji stvaraju okolnosti neophodne za pozitivno životno okruženje (Ilijić, 2021 prema: Boone et al., 2016). Bez obzira na terminološku neujednačenost, postoji opšta saglasnost da zatvori imaju određeni „karakter” (Moos, 1975), koji utiče na dobrobit i ponašanje osuđenih lica tokom i nakon izvršenja kazne lišenja slobode (Boone, Althoff, & Koenraad, 2016).

13. O TEORIJSKIM OSNOVAMA NA KOJIMA POČIVAJU ISTRAŽIVANJA ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME

Zatvorska socijalna klima jedna je od centralnih kriminoloških i penoloških tema poslednjih decenija, a njeno izučavanje važno je ne samo za praktičare, već i za kreatore javnih politika (Ilijić et al., 2022; van Ginneken & Nieuwebeerta, 2020).

U literaturi se često nalazi podatak da početak interesovanja za zatvorsku klimu seže još od Clemmer-ove studije prilagođavanja zatvoru (Clemmer, 1940) i Sykes-ove studije o Zatvoreničkoj zajednici (Sykes, 1958; van Ginneken, & Nieuwebeerta, 2020). U svojoj studiji o zatvorima sa maksimalnim stepenom obezbeđenja, Sykes je prvi opisao „*muke zatvaranja*” (*pains of imprisonment*) tj. deprivacije koje predstavljaju teškoće, nanose psihičku bol, remete osećaj lične vrednosti i identiteta osuđenog lica (Sykes, 1958 prema Ilijić, 2014). Zatvorska sredina i zatvor kao ustanova, sa svim svojim karakteristikama i ograničenjima, neminovno proizvodi određeni stepen depriviranosti osuđenih lica, koja ima negativan uticaj na njihovo ponašanje i efekte tretmana (Ilijić, 2014: 78).

Istraživanje o zatvorskoj društvenoj klimi i njeno merenje datira iz 1970-ih godina XX veka (van der Helm, Stams, & van der Laan, 2011). Istraživači su uočili postojanje jasnih razlika među institucijama u pogledu organizacije rada, fizičkih uslova, postojećih programa i pretpostavili da će različiti uslovi uticati na razlike u percepciji klime od strane osuđenih lica i zatvorskih službenika. Percepcije klime od strane osuđenih lica i zatvorskih službenika utiču kako na ponašanje unutar ustanove tako i na ponašanje osuđenih lica nakon puštanja na slobodu (Day et al., 2011; Ross et al., 2008; Wright, 1985). Ove teorije definišu zatvorsku socijalnu klimu kao interventni faktor između varijabli na strukturnom nivou koje čine zatvorsko okruženje i ponašanja osuđenih lica i zatvorskih službenika na individualnom nivou. Zatvorsko okruženje na strukturnom nivou uključuje fizičke uslove koji proizlaze iz karakteristika dizajna, društvene organizacije između administrativnog, stručnog osoblja i osuđenih lica, i različitih nivoa ljubaznosti / grubosti. Na zatvorsku društvenu klimu direktno utiče strukturno okruženje, kao i postojeći stavovi, uverenja i vrednosti osuđenih lica i zatvorskih službenika. Takođe, zatvorska socijalna klima utiče na ponašanje osuđenih lica i zatvorskih službenika na individualnom nivou (Burek & Liederbach, 2021).

Liebling i saradnici, u istraživanjima zatvorske socijalne klime (Auty & Liebling, 2019:7) teorijski model baziraju na penološkim i sociološkim osnovama uz polazni stav da se nezavisnoj individui može pomoći, kroz uvid, savet i podršku, u cilju unapređenja samosavladvanja, samopoimanja i zamišljene budućnosti. Ovaj model se, sastoji od tri široke komponente koje odražavaju povezane koncepte moći, nade i dostojanstva, a to su: (1) teorija

legitimiteta i prkosa, (2) angažovanje i socijalizacija i (3) koncept ličnosti u nastajanju (Auty & Liebling, 2019:7).

Prva komponenta, teorija legitimiteta i prkosa, uspostavljena u kriminologiji, sugerira da pravičnost i pristojan međuljudski tretman podržavaju red ili usklađenost sa zakonom i dobrobit osuđenih lica (Liebling, Durie, Stiles & Tait, 2005). Nasuprot tome, zloupotreba moći, ravnodušnost, poniženje i ponižavajući tretman stvaraju frustraciju, prkos, uznemirenost i dezintegraciju sopstva (Stauffer, 2015). Sve veći broj studija, od kojih se mnoge posebno fokusiraju na procesnu pravdu, podržavaju ovaj osnovni model (Tyler, 1990; Tankebe & Liebling, 2013). Dalje, autorke sugeriraju da:

- 1) bezbednost, red i sigurnost čine i doprinose legitimnosti na iterativni način (Crewe, Liebling, & Hulley, 2015) tako da su „*regularnosti i pravila*“ (Bottoms, 2016) važni za osuđena lica kao i dobar međuljudski tretman;
- 2) nelegitimno ili nepravedno, nedosledno i nehumano postupanje dovodi do visokog nivoa besa i otuđenja, ali i do povećanog nasilja (Liebling et al., 2015).

Druga komponenta, angažovanje i socijalizacija, naglašava važnost pravljenja razlika između „*usklađenosti*“ i „*normativnog angažovanja*“, odnosno, predstavlja proširenje teorije legitimiteta koje sugerira da okruženja mogu podstaći rast „*vrlina*“ (Bottoms, 2016; Toch & Adams, 1989). Određeni faktori mogu „*vezati građanina za dati društveni poredak*“ ili za aktivnosti koje se nude u okviru tog društvenog poretka na način koji počinje da proizvodi, a zatim reprodukuje „*urednost*“ (Bottoms, 2002), „*dobre moralne / građanske*

navike“ i dispozicije (Bottoms, 2016; Jacobs, 2013) ili „*prosocijalni habitus*“ (Auty & Liebling, 2019: 8).

Treća komponenta, kako navode Auty i Liebling (2019) bazira se na Smit-ovom (2010) konceptu ličnosti u nastajanju, koji podrazumeva da osobe, koje su suštinski društveno konstituisane, mogu ili biti „*slomljene*“ u siromašnim sredinama ili mogu da ostvare svoje brojne potencijalne kapacitete. Ovaj proces – pri čemu se isti skup ljudskih kapaciteta može ili „*ostvariti*“ ili „*oštetiti*“ odvija se u društveno interaktivnom kontekstu. Dobre društvene strukture kao i dobre društvene interakcije neophodne su da bi se pojavila ovakva realizacija „*urođenog ljudskog dostojanstva*“: „Ljudska bića postoje u moralno orijentisanoj stvarnosti i osećaju „*duboke, složene i intenzivne emocije*“ (Auty & Liebling, 2019 prema: Smit, 2010: 46) u odnosu na tu stvarnost koja ima „*duboke posledice po njihove percepcije, motivaciju i ponašanje*“. Ovo je paradoksalno, ali i očigledno tačno za one koji krše zakon (Auty & Liebling, 2019).

Tri komponente u navedenom modelu – legitimnost, socijalizacija i „*moralno delovanje*“ deluju zajedno tako da postoje „*okviri društvenog poretka*“ (Auty & Liebling, 2019 prema: Bottoms, 2016) koji oblikuju individualno delovanje i osećanja ka pozitivnom ili negativnom. Složena priroda modela odražava realnost društvenog života, jer nijedna teorija neće objasniti sve ishode, niti će funkcionisati na mehanički način, ali postoje neke jasne empirijske tendencije koje se odnose na stvoreni normativni poredak koji vlada u zatvorima, a koje imaju teorijski smisao (Auty & Liebling, 2019).

Pregledom literature uočavamo da autori, svako na svojstven način, postavlja teorijsku osnovu na kojoj bazira istraživanje zatvorske socijalne klime.

Ipak, pojedini zaključci se mogu izvesti, kao univerzalne karakteristike zatvorske socijalne klime.

- 1) Zatvorska klima reflektuje subjektivni kvalitet zatvorskog života i bazira se na percepciji.
- 2) Ona je kompleksan, multidimezionalni konstrukt.
- 3) Zatvorska socijalna klima postoji na mezo / makro nivou. Drugim rečima, literatura implicitno pretpostavlja da postoji neka perceptivna saglasnost među pojedincima o zatvorskoj klimi.
- 4) Zatvorska klima utiče na dobrobit i blagostanje pojedinca, kao i na njegovo ponašanje, bez obzira na lične, individualne karakteristike (van Ginneken & Niueberta, 2020).

14. UTICAJ I ZNAČAJ ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME

(zatvorska klima kao faktor i uzrok ponašanja stručnog osoblja i osuđenih lica)

Značaj zatvorske socijalne klime naglašen je u brojnim studijama, koje su pružile empirijske dokaze o uticaju koji socijalna klima ima na krajnje rezultate primenjenih rehabilitacionih tretmana u kazneno-popravnim i psihijatrijskim ustanovama (Ortmann, 2000; Hall & Chong, 2018). Tako je na primer utvrđeno, da je pozitivna socijalna klima povezana sa višim stepenom zadovoljstva zaposlenih u zavodima i osuđenih lica, a to zadovoljstvo uključuje zadovoljstvo kvalitetom interakcije između zaposlenih u zavodima i osuđenih

lica, zadovoljstvo kvalitetom ponuđenih rehabilitacionih aktivnosti i tretmana i zadovoljstvo zbog toga što se ustanova doživljava kao sigurno mesto za život i rad (Bressington, Stewart, Beer, & MacInnes, 2011 prema: Ilijić, 2021).

Dalje, rezultati istraživanja, takođe, ukazuju na podatak da zatvorska klima može imati efekat na recidiv, bilo samostalno, bilo u interakciji sa merama rehabilitacije kao što su terapija, obuka i obrazovanje i oblikovanje odgovarajućih normi ponašanja od strane stručnog osoblja i drugih osuđenih lica (Ross et al., 2008: 2). Takođe, pojedini autori navode da institucionalno okruženje ili socijalna klima mogu uticati i na druge aspekte zatvorskog života (Day, Casey, Vess & Huisy 2011a), i determinisati ponašanje kako stručnog osoblja tako i osuđenih lica u zatvoru (Ilijić, 2021).

U literaturi nailazimo na rezultate istraživanja koji sugerišu da su percepcije zatvorskog osoblja o zatvorskoj klimi u značajnoj korelaciji sa spremnošću osoblja za upotrebu sile prema osuđenim licima. Istražujući prediktore upotrebe sile, Griffin (1999) je otkrio da određeni promenljivi aspekti zatvorske klime, kao što su na primer, percipirani autoritet za vršenje kontrole nad osuđenim licima, strah od viktimizacije od strane osuđenih lica, i kvalitet nadzora između zaposlenih u službi obezbeđenja i njihovih supervizora, imaju veliki uticaj na upotrebu sile prema osuđenim licima. Ukoliko zaposleni u službi obezbeđenja percipiraju sopstveni autoritet kao visok, utoliko su manje spremni da upotrebe silu prema osuđenim licima (Griffin, 1999 prema: Ilijić, 2021).

Zatvorska socijalna klima ima uticaj i na učestalost disciplinskih prestupa i nepoštovanja pravila reda i discipline. U sveobuhvatnom istraživanju koji su sprovedi Gadon, Johnston i Cooke (2006), utvrđeno je da učestalost

ispoljavanja nasilja među osuđenim licima zavisi od sledećih okolnosti – strukture zatvora (nivo nadzora i bezbednosti, veličina zatvora), karakteristika osoblja (dužina zaposlenja i broj godina iskustva), načina organizacije prostora i vremena u zatvoru, lokacije (rekreativne površine, spavaonice, ćelije) i uprave zatvora. Još jedan važan podatak koji je dobijen navedenim istraživanjem, odnosi se na to da što je veći procenat osuđenih lica koja su pohađala programe koji se odnose na obrazovanje, stručnu obuku i rad, utoliko su i niže stope fizičkih i verbalnih napada osuđenih lica na stručno osoblje (Day et al., 2011a). Drugim rečima, uključivanje osuđenih lica u programe kojima se unapređuju njihove radne i obrazovne sposobnosti utiče na poštovanje reda i discipline, i posledično dovodi do manjeg broja disciplinskih prestupa. Kao što navode Hall i Chong (2018) *„zadatak promene i unapređenja zatvorske socijalne klime više je povezan sa ciljevima rehabilitacije i reintegracije nego sa ciljevima odvratanja ili odmazde“*.

Istraživanja koja su u fokusu imala izučavanje efekata zatvorske socijalne klime navode da ona ostvaruje uticaj na prilagođavanje pojedinaca na zatvaranje (Long et al., 2011), učestalost fizičkog i verbalnog nasilja (Camp, Gaes, Langan, & Saylor, 2003; Bottoms, 1999; Long et al., 2011), probleme mentalnog zdravlja (Beijersbergen, Dirkzwager, Eichelsheim, Van der Laan, & Nieuwbeerta, 2014), i stope samoubistava (Liebling, 2011a). Takođe, postoje empirijski nalazi koji ukazuju da stimulativno zatvorsko okruženje može povećati spremnost i motivaciju osuđenih lica za angažovanje u programima tretmana i rehabilitacije (Day et al., 2011a; Long et al., 2011), i čak može dovesti do pozitivnijih ishoda nakon puštanja na slobodu (Beijersbergen et al., 2016; Tonkin, 2016; Schubert, Mulvey, Loughran, & Loyosa, 2012). U stvari, na

sličan način Day i saradnici (Day et al., 2011b) navode da je pozitivna društvena klima povezana sa višim nivoom morala stručnog osoblja i nižim nivoom stresa u radnom okruženju. I zaista, kako primećuju Hall i Chong (2018) ako stručno zatvorsko osoblje ima niži nivo stresa, prirodno je da će se to odraziti na kvalitet njihovog rada, a posebno na realizaciju i angažovanje rehabilitacionih tretmana. Istraživanja ukazuju da skladna, pozitivna zatvorska klima podstiče i jača: socijalnu koheziju i uzajmno podržavanje među osuđenim licima, održavanje međusobne podrške stručnih radnika i jača lična interesovanja za napore u cilju podsticanja pozitivnih promena u ponašanju kod osuđenih lica, iskustvenu sigurnost i spremnost osuđenih lica za aktivnije uključivanje u programe (Day et al., 2011b). Cooke (1992), na primer navodi podatke koji identifikuju četiri elementa socijalne klime kao najvažnije prediktore institucionalnih incidenata, a to su komunikacija između osoblja i osuđenih lica, stručnost osoblja, iskustvo osoblja i moral osoblja.

Važnost socijalne klime u oblikovanju ponašanja osoba u kazneno-popravnim ustanovama, pokazala je značajna studija iz ranih 1970-ih godina XX veka koja je postala poznata kao Stanfordski zatvorski eksperiment (*Stanford Prison Experiment*). U ovoj studiji, Zimbardo (1972;1973) i kolege sa Univerziteta Stanford odabrali su grupu muškaraca, studenata koji su testirani da bi se uverili da su psihološki zdravi, i nasumično su im dodeljene uloge čuvara ili osuđenih lica kako bi se procenili efekti zadatih uloga na ponašanje. Eksperiment je simulirao zatvorsko okruženje u jednoj od univerzitetskih zgrada i bio je osmišljen da traje dve nedelje, ali je morao da bude prekinut posle samo šest dana zbog eskalacije nivoa uznemiravanja i zlostavljanja koje su „stražari“ nanosili „osuđenicima“ i očiglednih štetnih posledica po one koji

su imali uloge osuđenih lica. Zbog prethodno procenjene psiho-fizičke normalnosti subjekata i nasumične raspodele uloga, Zimbardo je zaključio da su situacioni faktori, a ne faktori ličnosti, ti koji su stvorili negativnu i štetnu dinamiku u eksperimentalnom zatvorskom okruženju. Ovi situacioni faktori⁵ su rezultirali društvenom klimom koja je bila otvoreno patološka (Day, Casey, Vess & Huisy, 2011b).

Pregledom literature koja se bavi proučavanjem zatvorskih uslova, uočavamo da se istraživači često odlučuju na analizu iz perspektive osuđenih lica. Tako se ponašanje i iskustva osuđenih lica objašnjavaju, na primer, iz psihološke, (neuro-)biološke ili sociološke perspektive. Međutim, neki autori, kao što su Molleman i van der Broek (2014) sugerišu da je kod proučavanja institucionih uslova neophodno proširiti posmatranje i na druge druge aspekte, kao što su organizacione nauke i upravljanje ljudskim resursima. Obrazloženje za ovaj izbor leži u potrebi da se pronađu faktori koji utiču ne samo na percepciju osuđenih lica o uslovima u kojima žive, već i na faktore koje mogu uticati i na zatvorsku organizaciju. Polazna pretpostavka u njihovim istraživanjima je da zatvorsko osoblje utiče na percepciju zatvaranja osuđenih lica.

---

⁵ Ovi faktori su nedavno razmatrani u istrazi o zlostavljanju pritvorenika od strane američkih oružanih snaga u Iraku (Schlesinger et al. 2004 prema: Day et al., 2011b). Zimbardo, i drugi eksperti koji su dali iskaz u istrazi, tvrdili su da su uslovi životne sredine u sada zloglasnom zatvoru Abu Graib u Iraku prvenstveno odgovorni za stvaranje društvene klime u kojoj su se dešavala šokantna zlostavljanja zatvorenika. Faktori kao što su loša obuka, visok nivo ekološkog stresa, nedovoljno osoblja, neadekvatan nadzor, konfuzne linije ovlašćenja, evoluirajuća i nejasna politika i generalno loš kvalitet života navedeni su kao ključne karakteristike okruženja u Abu Graibu. Mnogi od ovih faktora su paralelni onima u Zatvorskom eksperimentu u Stanfordu pre 30 godina.

Fotografija 24: Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Nedavna studija je pokazala, da su stilovi tretmana koje koristi stručno osoblje direktno povezani sa percepcijom zatvorskih uslova od strane osuđenih lica (Molleman i van der Broek, 2014 prema: Molleman & Leeuv, 2012). Međutim, pomenuti autori navode da radna atmosfera / situacija stručnog osoblja nije direktno povezana sa konkretnim, percipiranim zatvorskim uslovima. Imajući u vidu navedene nalaze, autori ističu važnost daljeg ispitivanja korelacije između radne situacije, stilova tretmana i percipiranih zatvorskih uslova (Molleman i van der Broek, 2014).

Iako se ispoljavanje različitih oblika nasilja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija može delimično pripisati faktorima vezanim za ličnost osuđenih lica, kao što su određene mentalne bolesti / agresivnost i pripadnost

bandi i sl., ovi faktori predstavljaju samo jedan deo uzroka ovog negativnog i opasnog fenomena. Prema Spectru (2006), zatvorski uslovi i nasilje u zatvoru su usko povezani. Zastareli i nehigijenski objekti, nedostatak odgovarajuće zdravstvene zaštite ili svrsishodne aktivnosti mogu stvoriti okolnosti koje će podstaći devijantno i agresivno, nasilno ponašanje unutar zatvora.

Kada se razmatraju razlozi nediscipline u zatvoru, odnosno uzroci pobuna i nasilja, Boin i Rattrait (2004) ističu dva najčešća uslova. Prvi se odnosi na situacije u kojima dolazi do neusaglašenih mišljenja uprave i stručnog osoblja, što ugrožava sposobnost stručnih radnika da predvide, preveniraju i spreče nasilje. Drugi uslov odnosi se na postojanje nefunkcionalnih obrazaca komunikacije i interakcije osuđenih lica i stručnog osoblja, što može stvoriti pogodne okolnosti za uključivanje osuđenih lica u nasilje. Autori navode da čak i mali događaji – promene rutine kao što je promena menija ili neočekivano otkazivanje programa u poslednjem trenutku, mogu lako poremetiti ravnotežu koja postoji između osoblja i osuđenih lica i stvoriti mogućnost sukoba (Boin & Rattray, 2004).

Odnosi između stručnog osoblja u zatvoru i osuđenih lica zapravo predstavljaju srž zatvorskog života (Beijersbergen, 2014). Međuljudski odnosi su centralni aspekt ljudskog života uopšte i stoga su, takođe, suštinski deo života u zatvoru (Liebling, 2011b; Liebling & Price, 2001). Postoji široko rasprostranjeno priznanje važnosti odnosa između osoblja i osuđenih lica za očuvanje reda i discipline u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija (Bottoms, 1999; Sparks, Hay, & Bottoms, 1996).

Istraživanja ukazuju na značajan podatak da „*bezbednost zatvora*“ ne zavisi samo od „*pasivnog obezbeđenja*“, koje proizlazi iz fizičkih barijera -

rešetki, visokih zidova i elektronskih uređaja, već da zahteva i „*dinamičko obezbeđenje*“, koje se zasniva na pozitivnim interakcijama i konstruktivnim odnosima između zatvorskih službenika i osuđenih lica, uz postojanje uzajamnog poštovanja i poverenja (Snacken, 2005; Sparks et al., 1996). Istraživanja su, zaista, pokazala da osuđena lica ređe pribegavaju nedozvoljenim oblicima ponašanja kada se osoblje prema njima ponaša na human način i sa poštovanjem (Reisig & Mesko, 2009; Sparks & Bottoms, 1995). Primer kako zatvorska klima može doprineti bezbednom okruženju za osoblje i osuđena lica, čine odnosi između osuđenih lica i osoblja (Palmen, Sentse, Van Ginneken, & Bosma, 2022), u kojima je osoblje ključni element zatvorske klime (Garland, 1990). Ako su takvi odnosi podržavajući i profesionalni, što znači da ih karakteriše legitimna upotreba autoriteta i pošteno, dosledno sprovođenje pravila (Crewe et al., 2011; Liebling, 2000; Liebling & Kant, 2018), osoblje može da sprovodi pravila bez prekomerne upotrebe sile. Postoje brojni dokazi da su percepcije osuđenih lica o legitimnosti i procesnoj pravdi povezane sa poštovanjem propisa u zatvorima (Beijersbergen et al., 2015; Reisig & Mesko, 2009; Sparks et al., 1996; Steiner & Vooldredge, 2018 prema: Palmen, Sentse, Van Ginneken, & Bosma, 2022). Stoga, odnosi sa osobljem mogu biti instrumentalni i zaista neophodni za stvaranje bezbednog okruženja za sve koji žive i rade u zatvoru.

Drugim rečima, dobra zatvorska klima podržava bezbednost u odnosima (Liebling, 2000), što će verovatno doprineti subjektivnoj bezbednosti stručnih radnika.

Pored očuvanja zatvorskog reda i discipline, čini se da su odnosi između osoblja i osuđenih lica važni za dobrobit i blagostanje osuđenih lica. Nivoi

psihičkog stresa povezani su sa načinom na koji osuđena lica doživljavaju svoje interakcije i odnose sa zatvorskim osobljem (Liebling et al., 2005). Stoga se čini da su dobri odnosi koji se zasnivaju na odnosu podrške zatvorskih službenika i osuđenih lica od vitalnog značaja za život u zatvoru (Beijersbergen, Dirkzwager, van der Laan & Nieuwbeerta, 2016).

Svakako, treba imati na umu da brojni organizacioni postupci života i rada u zatvoru utiču na formiranje socijalne klime. Na primer, literatura o radu i organizacionoj psihologiji rada naglašava da su percepcije socijalne klime zaposlenih povezane sa njihovim radnim ishodima kao što su produktivnost, radni učinak i stres na poslu. Studije su pokazale da negativna percepcija osoblja o klimi na radnom mestu značajno korelira sa negativnim stavovima zaposlenih (npr. namera napuštanja posla), nivoom zadovoljstva poslom (Ulrich, O'Donnell, Taylor, Farrar, Danis, & Grady, 2007), psihološkim blagostanjem (Garrett & McDaniel, 2001), stresom i izgaranjem (Griffin, Hogan, Lambert, Tucker-Gail, & Baker, 20102010), te motivacijom i poslovnim performansama (Parker, Beltes, Young, Huff, & Altmann, 2003).

Negativna percepcija radnog okruženja npr. percipirana opasnost na radu, povezana je sa nižim radnim učinkom, učestalijim odsustvovanjima s posla i prisustvom namere da se napusti posao (Dowden & Tellier, 2004), dok je pozitivna percepcija radnog okruženja, poput podržavajuće psihosocijalne klime, proaktivnog stila upravljanja, konsenzusa zaposlenih u pogledu ciljeva, visokog stepena slobode prilikom odlučivanja i zadovoljstvo radnim učinkom, povezana sa produktivnijim radnim učinkom i nižim stopama odsustvovanja zaposlenih (Härenstam, Palm, & Theorell, 1988 prema: Ilijić, 2021).

Pored stilova rukovođenja zatvorom kao sistemom, na zatvorske uslove mogu uticati i drugi faktori koji potiču od strane stručnog osoblja u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija (Day et al., 2011). Stručno osoblje, ukoliko je nezadovoljno radnim zadacima i radnom situacijom uglavnom ne doprinosi ciljevima zatvorskog sistema (Cheeseman, Kim, Lambert, & Hogan, 2011 prema: Ilijić, 2021), odnosno, ne obezbeđuje vrednosti bezbednosti, dostojanstvenog postupanja sa osuđenim licima i adekvatnu rehabilitaciju. Stoga, interpersonalni kontakt i saradnja, kao i međusobna podrška u socijalno i psihološki teškim situacijama, moraju biti na zavidnom nivou kako bi se napravile pravilne procene i postigao pravi izbor aktivnosti tokom rada sa osuđenim licima. Kao što je već prethodno napomenuto, zatvorski sistemi koji nastoje da osiguraju bezbedne i humane uslove i postupanje koja ne ugrožava dostojanstvo osuđenih lica, postižu uspeh ne samo u resocijalizaciji osuđenih lica, već i pozitivne ishode u pogledu smanjivanja rizika od nasilja i postupaka kojima se ugrožava red i disciplina u zatvoru (Ilijić, 2021).

Jedan od načina da se poboljša zatvorska socijalna klima jeste traganje za faktorima koji su promenljivi (od strane uprave) i koji su povezani sa osuđeničkom percepcijom zatvorskih uslova, kao što je postupanje sa osuđenim licima. Da li to znači da bi osoblje trebalo da se koncentriše na životne uslove ili na kontrolu? Da li treba da imaju za cilj prvenstveno bezbednost ili tretman? U literaturi se navedena dilema postavlja u okviru dva suprotna sistema vrednosti: harmonije i vrednosti bezbednosti (Liebling & Arnold, 2004). Vrednosti harmonije uključuju poštovanje, poverenje i podršku konstruktivnim odnosima između osuđenih lica i stručnog osoblja, važnosti ličnog razvoja osuđenih lica i njihovog kontakta sa porodicom i bliskim

osobama. Vrednost bezbednosti se odnosi na primenu pravila i propisa, upotrebu autoritativnih akcija i prisile, upravljanje rizikom, rutinske aktivnosti i na predvidivost (Molleman, & van der Broek, 2014). Ukoliko je u zatvoru naglasak stavljen na red i sigurnost (što je posebno izraženo u zatvorima strogo zatvorenog tipa ili odeljenjima sa povišenim nivoom bezbednosti), vrednost kao što je harmonija teško da se može uspostaviti i održati. Čini se da odgovor na prethodnu dilemu leži u traganju ka ravnoteži koja sa jedne strane garantuje bezbednost, a sa druge, omogućava osuđenim licima dovoljno prostora da mogu da izraze i svoju odgovornost u procesu tretmana (Molleman, & van der Broek, 2014).

Zatvorska socijalna klima je multidimezionalna (Auty & Liebling, 2019; Ilijić et al., 2020: 86) i promenljiva kategorija koju oblikuju pojedinci u instituciji (Sparks, Bottom & Hay, 1996). Faktori socijalne okoline igraju važnu ulogu u oblikovanju ponašanja, a zatvorsko socijalno okruženje jedan je od centralnih faktora koji osigurava da se postignute pozitivne promene u ponašanju održavaju i generalizuju. Pored toga, poboljšana socijalna klima u institucijama može, u kontekstu osuđenih osigurati aktivnije uključivanje u tretmanske sadržaje i ostvarivanje većeg nivoa pozitivnih promena u ponašanju, dok sa aspekta stručnih radnika ona može povećati dobrobit osoblja i njihovu posvećenost poslu (Day et al., 2011) a time i učinke njihovog angažovanja.

Fotografija 25: Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

15. MERENJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA (MQPL) - DIMENZIJE INSTRUMENTA

Istraživanje kvaliteta zatvorskog života ili „*moralnog učinka*“ koje su razvili članovi Centra za istraživanje zatvora Univerziteta Kembridž (poznatog u engleskoj zatvorskoj službi kao MQPL – *Measuring Quality of Prison Life*), imalo je za cilj da pruži konceptualnu i metodološku osnovu za razumevanje zatvorskog života (Liebling, 2014; Ilijić, Milićević, & Pavićević, 2020), odnosno, da odgovori na pitanja o prirodi, kvalitetu, upravljanju i efektima zatvora merenjem *kvaliteta života u zatvorima*.

Termin „*moralni učinak*“ odražava ulogu istraživanja u opisivanju aspekata moralnog odnosa ustanove prema osuđenom licu. Takođe, naglašava da su sigurnost i bezbednost podjednako važni u iskustvu osuđenih lica, kao što je važno poštovanje i humanost. Na taj način se sugeriše da instrument odražava „*snažne ocene*“ osuđenih lica o tome kako izgleda i kako se percipira legitimni zatvor, što je mnogo više od površne preferencije u pogledu percepcije materijalnih dobara i uslova u zatvoru. Ova longitudinalna empirijska istraživanja (2001-2011) su merila kvalitet života u zatvorima i pokušala da dođu do rezultata istraživanjem socijalnog okruženja u zatvorima, procenom doživljaja zatvora, identifikovanjem sadržaja koji je važan za merenje, utvrđivanjem razlika koje postoje između zatvora, kao i uspostavljanjem konceptualnog okvira koji bi bio relevantan za merenje kvaliteta zatvora (Liebling, Hulley, & Crewe, 2011).

Kako navodi autorka istraživanja Alison Liebling, instrument ne pretenduje da postane „*fiksni alat*“ za merenje, već je zamišljen kao istraživačka metodologija za produblјivanje razumevanja „*teško merljivih*“ aspekata zatvorskog života. Deo njegove svrhe i evolucije bio je pokušaj da se preciznije konceptualizuju važne dimenzije koji se koriste u zvaničnoj zatvorskoj politici i praksi, kao što su npr. „*humanost*“, „*odnosi između osoblja i osuđenika*“, „*pravičnost*“ i „*bezbednost*“. Jedan od ciljeva o kojima se vodilo računa prilikom istraživanja i konstruisanja upitnika bio je i taj da se navedene dimenzije pažljivije utemelje u stvarnim zatvorskim praksama, tako da ne budu pogrešno shvaćene ili primenjene, ali i da se razvije nova terminologija za aspekte zatvorskog života koji su veoma važni, ali koje je teško opisati (Liebling, 2014). Drugim rečima, kada je zatvorskom stručnom osoblju jasno šta

znači pojam „*dobri odnosi*“ – ne opušteni, već „*ispravni*“ odnosi poštovanja, sa moći koja kroz njih teče – veća je verovatnoća da će zatvorsko stručno osoblje moći da isporuči te odnose.

Instrument za merenje kvaliteta zatvorskog života (MQPL) je upitnik koji je osmišljen i dorađen u okviru nekoliko istraživačkih projekata sa ciljem unapređenja percipiranja zatvorskog života i njegovih efekata. Za razliku od mnogih instrumenata koji se koriste za merenje kvaliteta zatvorskog života, on ima visoko standardizovan format, analitički je razvijen induktivno iz opsežnih, utemeljenih istraživanja sa stručnim osobljem i osuđenima o tome „*šta je važno u zatvoru*“ (Liebling, Arnold 2004). Ima osnovni konceptualni okvir koji uključuje pojmove legitimnosti, „*ispravnih odnosa*“ i „*ravnoteže vrednosti*“. U skorije vreme, koncepti odnosno dimenzije „*profesionalizma osoblja*“ i „*korišćenja autoriteta*“ su se pojavili kao ključne komponente ovog okvira (Liebling 2011; Crewe, Liebling, & Hulley, 2011).

Svi pokušaji merenja kvaliteta zatvorskog života imaju tendenciju da obuhvataju najmanje tri široke dimenzije koje su se izdvojile kao ključne za zatvorski život, a to su dimenzije „*odnosa*“, „*ličnog razvoja*“ i „*reda i organizacije*“. Navedene dimenzije su u velikoj meri povezane sa humanitarnim i rehabilitacionim ciljevima, ali i opštim ciljevima kažnjavanja (Liebling et al., 2011), ali se takođe i preklapaju.

Upitnik se sastoji od niza empirijsko-konceptualnih dimenzija, kao što su „*poštovanje*“, „*odnosi između osoblja i osuđenika*“, „*humanost*“, „*pravednost*“, „*profesionalizam osoblja*“, „*organizovanost i doslednost*“, „*bezbednost*“, „*lični razvoj*“ i „*blagostanje*“, koji odražavaju aspekte zatvorskog života koji se značajno razlikuju i koji su osuđenim licima izuzetno važni. Ovaj

proces identifikacije relevantnih dimenzija, i njihovo prevođenje u merljive stavke ili iskaze, nikada se ne smatra „završenim“. Najvažnije dimenzije, koje najviše doprinose varijacijama u nivoima ličnog razvoja među osuđenima, su „humanost“, „profesionalizam osoblja“, „podrška i pomoć“, „birokratski legitimitet“ i „organizacija i doslednost“. Kako navodi Liebling (2014) uočene su indikacije da su bolji rezultati na pomenutim dimenzijama u značajnoj korelaciji sa boljim rezultatima u pogledu recidivizma (u periodima praćenja od 1 i 2 godine). Takođe, povezani su sa većim nivoom blagostanja i nižim stopama samoubistava, kao i boljim ishodima na nekoliko drugih mera, uključujući red i bezbednost u zatvoru.

Jedna značajna osobina upitnika, kao što je napomenuto u jednom od prethodnih poglavlja, je da je zasnovan na korišćenju *Appreciative Inquiry* (AI). Ovo je metod koji je prvobitno razvijen da dovede do organizacionih i ekonomskih promena (Elliott, 1999 prema Liebling, 2014). Njegove vrednosti i efekti su snažni i rezultiraju pažljivom identifikacijom vrhunskih iskustava, ili onoga što se doživljava kao „najbolje“, kao i onoga što nedostaje – on je važan dodatak uobičajenoj društvenoj preokupaciji u istraživanjima koja se fokusiraju na „identifikovanje problema“. Ovaj metod daje informacije i saznanja o tome šta učesnicima istraživanja daje život i energiju, i često vodi do energičnih (inače prećutanih) narativa o tome kako izgleda „najbolja praksa“ ili „bolji dani ili iskustva u zatvoru“. Metodologija i dizajn ankete ima *Appreciative Inquiry* kao svoju osnovu, kako bi „uhvatio“ sve aspekte života ustanove koje imaju potencijal, koje se mogu unaprediti, odnosno, gde leži energija i kapacitet (Liebling, Elliot, & Price, 1999).

Moralni kvalitet zatvorskog života koji se ispituje Merenjem kvaliteta zatvorskog života (MQPL), tematski je grupisan u pet sveobuhvatnih kategorija odnosno dimenzija. To su: *dimenzija harmonije, dimenzija dobrobiti, blagostanja i razvoja, dimenzija bezbednosti, dimenzija profesionalizma, dimenzija uslova i porodičnog kontakta.*

1) *Dimenzija harmonije* se navodi kao jedna od značajnih dimenzija zatvorskog sistema. Ona uključuje nekoliko poddimenzija, kao što su dolazak u zatvor, poštovanje, odnos između stručnog osoblja i osuđenih lica, humanost, poverenje, briga za ranjive grupe i pomoć i podrška. Jedna od najuticajnih poddimenzija dimenzije harmonije – *odnosi između osoblja i osuđenika*, utiče na percepciju zatvora od strane osuđenih lica i bezbednosti u ustanovi, ali i na – kriminalno ponašanje nakon izlaska iz zatvora. U literaturi se faktor odnosno poddimenzija odnosa između osoblja i osuđenih lica naziva jezgrom životne sredine u ustanovama zatvorenog tipa (Boone, Althoff & Koenraad, 2016), odnosno, *“srcem zatvorskog sistema”* (Liebling & Price, 2001). Poštovanje i podrška su ključni koncepti koji se stalno pojavljuju u istraživanju uticaja odnosa između osoblja i osuđenih lica. Poštovanje se može razumeti na različite načine, ali iz ugla osuđenih lica znači da njihove potrebe treba saslušati i zadovoljiti (Boone et al., 2016).

Dimenzija harmonije predstavlja međuljudski i relacioni aspekt zatvorskog iskustva. Izraz *“poštovanje”* ima široko i delikatno značenje u zatvoru, podrazumevajući celokupni tretman i način na koji se zatvorsko osoblje odnosi prema osuđenicima, izražavanje uljudnih stavova i usaglašavanje sa potrebama osuđenih lica (Liebling & Price, 2001). Kako navode Boone i saradnici (Boone et al., 2016) ovo je u skladu sa

preferencijama koje osuđeni u svim vrstama ustanova imaju za stav podrške, umesto jednostavnog prinudnog stava. Stav podrške pojačava prihvatanje režima i pravila ponašanja koja važe u ustanovi, kao što je pokazano u različitim studijama, ali takođe i povećava motivaciju za uključivanje u tretmanske sadržaje (u meri u kojoj je to primenjivo, s obzirom na prirodu ustanove). Ovo je nalaz koji je u potpunosti u skladu sa teorijom procesne pravde.

Fotografija 26: Okružni zatvor u Beogradu - Biblioteka. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Dobar kontakt između osoblja i osuđenih lica, gde se može govoriti o otvorenosti i poverenju u izvesnoj meri (ma koliko to bilo nezgodno u ustanovi zatvorenog tipa), pozitivno utiče na doživljenu bezbednost. Uopšteno posmatrano, humanost karakteriše okruženje u kome preovlađuje ljubaznost i briga koja prepoznaje i uvažava vrednost pojedinca (Liebling & Price,

2001). Prema literaturi, održavanje režima i bezbednosti održavanjem dobrih odnosa sa osuđenima je poželjnije od održavanja bezbednosti vršenjem ovlašćenja ili upotrebom mera fizičkog obezbeđenja (Boone et al., 2016). Crewe (2009) je to nazvao terminom *meka moć* (o čemu je već bilo reči u jednom od prethodnih poglavlja). Novija istraživanja o prevenciji i deeskalaciji sukoba u zatvoru, pokazuju da je upotreba izolacije od strane osoblja veoma neprijatna. Osuđenici doživljavaju interakciju sa osobljem kao negativnu kada im nije dat nikakav prostor, kada su pravila primenjivana prestrogo ili na nepravedan način, kada im se ne poklanja dovoljno pažnje ili poverenja, kada se toleriše agresivno ponašanje ili kada pritužbe nisu shvaćene ozbiljno. S druge strane, osećaj straha među zaposlenima može dovesti do stvaranja previše krute ili menadžerske klime.

2) *Dimenzija dobrobiti, blagostanja i razvoja* sastoji se od nekoliko poddimenzija koje uključuju lični razvoj, autonomiju, blagostanje i patnju. *Autonomija* kao faktor ili poddimenzija privlači veliku pažnju u istraživanjima. Za ovaj faktor se takođe koristi nekoliko povezanih pojmova kao što su odgovornost, nezavisnost i samopouzdanje. Takođe postoji širok spektar definicija, od kojih je najjednostavnija stepen u kojem je osuđenom licu pružena mogućnost da samo odlučuje. Čini se da pozitivan uticaj davanja autonomije osuđenima na životnu sredinu ustanove ili ponašanje osuđenih lica, uglavnom zavisi od tumačenja samog prideva (Boone et al., 2016). U kojoj meri osuđeno lice zaista dobrovoljno može promeniti ili uticati na životnu sredinu (zatvorsku) i u kojoj meri je ta uticaj, zapravo, u skladu sa njegovim sopstvenim vrednostima ili interesima? Nedavna istraživanja potvrđuju da osuđenici zapravo imaju vrlo malo mogućnosti da odlučuju, čak i u ustanovama

u kojima se pokušava povećati samopouzdanje osuđenih lica. Istovremeno, istraživanje je pokazalo da davanje veće slobode i odgovornosti osuđenim licima značajno povećava samopouzdanje (De Jong, Villems & Van Burik, 2015). U teoriji odustajanja, sposobnost donošenja sopstvenih izbora i učenje identifikacije su važan preduslov za proces odustajanja od kriminalnih aktivnosti. Literatura ukazuje na podatak da povećanje autonomije osuđenih lica može imati pozitivan uticaj kako na percepciju zatvorskog života osuđenih lica tako i na bezbednost u ustanovi. Smeštaj u privatnoj ćeliji ili sobi, kontrola nad svetlima i temperaturom i privatni tuš – su faktori koji povećavaju percipiranu autonomiju kod osuđenih lica. To se svakako, odnosi i na mogućnost samostalnog pripremanja i kuvanja obroka. Stepem do kojeg osuđena lica doživljavaju autonomiju, takođe, u znatnoj meri zavisi od njihovog odnosa sa zaposlenima u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija (Boone et al., 2016).

Dublje analizirano, navedena dimenzija odražava percepciju osuđenih lica o sopstvenoj dobrobiti i sposobnosti da deluju samostalno, uz određene nivoe podrške na putu ka ostvarivanju ličnog razvoja i napretka. Ona oličava izgleda za budućnost zasnovane na ličnom razvoju ostvarenom u okruženju koje pomaže osuđenim licima da se izbore sa svojim kriminalnim ponašanjem, pripreme za otpust i razviju svoje pozitivne potencijale. Reč je poželjnoj promeni identiteta koja se kreće od identiteta preživljavanja ka identitetu rasta (Liebling, Arnold, 2004; Liebling, 2012a; Szifris, 2017). Osnovna i sveobuhvatna teza istraživanja mogućnosti transformacije identiteta u zatvorima počiva na pretpostavci da onespособljavajuće okruženje u zatvorskim zajednicama promoviše identitet preživljavanja, dok podsticajno okruženje promoviše

identitet rasta (Liebling, 2012a; Szifris, 2017). Na taj način, se strategija „*šta god funkcioniše*” i strategija smanjenja rizika zamenjuje strategijom odgovornog bavljenja prevencijom kriminalnog ponašanja. Ona se ostvaruje putem programa koji izazivaju i konfrontiraju se stavovima i ponašanjima značajnim sa stanovišta kriminalnih izbora i ponašanja. Dostupnost sprovođenja takvih programa i saradnja sa relevantnim službama se razlikuje između ustanova na osnovu mogućnosti za obezbeđivanje psihologa, broja akreditovanih kurseva, njihove ponude i obima, kao i mogućnosti za obrazovanje i profesionalno osposobljavanje. Zatvorski službenici predstavljaju prvi nivo pružanja informacija i izbora osuđenih lica radi njihovog uključivanja u adekvatne programe.

3) *Dimenzija bezbednosti* se odnosi na očuvanje reda i bezbednosti, sigurnost osuđenih lica, adaptaciju (prilagođavanje), prisustvo narkotika i iskorišćavanje. Za realizaciju ove dimenzije potrebno je postići ravnotežu između nametanja pravila i nedovoljne primene pravila kako bi se olakšao „*nesmetani tok*” zatvorskog života (Sykes, 1958; Liebling, 2000). Obezbeđivanje ravnoteže snage u svrhu sigurnosti osoblja i osuđenih lica postiže se nadgledanjem i regulisanjem ponašanja zasnovanim na legitimitetu vlasti.

Istraživanja ukazuju na podatak da mera u kojoj osuđena lica doživljavaju bezbednost zavisi od sledećih pet aspekata: kontakta sa drugim osuđenim licima, interakcije sa zaposlenima u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija, ličnog prostora, poverenja između zaposlenih i osuđenih lica i vrste mera koje se preduzimaju u cilju očuvanja bezbednosti (Boone et al., 2016).

– Osuđena lica se osećaju manje bezbedno ukoliko su smešteni sa većim brojem drugih osuđenih lica i taj strah je intenzivniji u toku noći, nego u toku

dana. S druge strane, ukoliko osuđena lica imaju bolji kontakt sa drugim osuđenim licima, utoliko se osećaju sigurnije i bezbednije.

– Isti zaključak se može izvesti i u pogledu uticaja koji odnos sa osobljem ima na osećaj bezbednosti osuđenih lica. Što osuđena lica pozitivnije doživljavaju svoj odnos sa osobljem, to se osećaju sigurnije. Nadzor od strane osoblja i način na koji se taj nadzor sprovodi takođe utiču na osećaj sigurnosti. Opet, stav podrške može povećati osećaj sigurnosti, dok neprijateljski stav povećava osećaj nesigurnosti.

– Nivo poverenja između osuđenih lica i osoblja ima značajan uticaj na osećaj sigurnosti osuđenih lica. Nedostatak poverenja i kultura nepoverenja su prema Liebling i Arnoldu (2004) povezani sa iskustvima nesigurnosti. Kao objašnjenje za pad poverenja u jedan od zatvora sa maksimalnim nivoom obezbeđenja u Engleskoj, utvrđeno je, da je rastuća društvena i kulturna distanca između osoblja i osuđenih lica, delom rezultat razlika u etničkoj pripadnosti i zatvorske kulture koja je više individualistička i manje solidarna, a delom proizvod intenzivnog naglaska na proceni rizika.

- Četvrti aspekt koji utiče na percepciju bezbednosti, vezan je za dostupnost i opremanje sopstvenog životnog prostora. I ovde postoji negativan odnos između broja osuđenih lica u ćelijama i mere u kojoj se osuđena lica osećaju bezbedno, što može imati za posledicu da se osuđena lica osećaju sigurnije utoliko više ukoliko mogu da budu van svoje ćelije. Literatura, takođe pokazuje, da postoji veza između rasporeda životnog prostora i mogućnosti za odvajanje od drugih osuđenih lica. Verovatnoća za negativne ishode postaje manja kada osuđena lica imaju više ličnog prostora na raspolaganju – tada je nivo komfora veći, a odeljenje organizovanije. Lični tuš, takođe, povećava

osećaj sigurnosti kod osuđenih lica, jer se područja bez nadzora, kao što su zajednički tuševi, generalno smatraju rizičnim i nebezbednim.

– Konačno, literatura o uticaju bezbednosti na životnu sredinu pokazuje paradoks da viši stepen mera usmerenih na održavanje bezbednosti ne dovodi do iskustva veće bezbednosti. Mere usmerene na očuvanje bezbednosti mogu imati negativan uticaj na životno okruženje i negativan uticaj na autonomiju osuđenih lica. Više mera fizičkog obezbeđenja u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija takođe ne garantuje veću bezbednost. Više transparentnosti može dovesti do veće bezbednosti, ali takođe utiče na dimenzije privatnosti (Boone et al., 2016).

4) *Dimenzija profesionalizma* za koju je ključan aspekt „*zanata*” stručnog osoblja u zatvorima, odnosi se na način na koji se sprovodi radna praksa, uključujući komunikaciju i druge socijalne veštine, opštu stručnost, znanje, pouzdanost i iskustvo - usvojene kao organizacione vrednosti.

Pažljivo građenje autoriteta (ne i izbegavanje) i poverenja ima veliki uticaj na iskustvo osuđenih lica i sprovođenje svakodnevne prakse postupanja sa osuđenim licima. Profesionalnost stručnog osoblja - poverenje i kompetentnost u upotrebi ovlašćenja podrazumeva veštinu i istančanost u svakodnevnoj primeni zatvorskih pravila i postupaka. Iako predstavlja aktivnost slabe vidljivosti, način na koji stručno osoblje pristupa, tumači, primenjuje ili izbegava „*pravila*” predstavlja jedan od faktora koji prave najznačajnije varijacije između zatvora. Birokratski legitimitet uključen je u dimenziju profesionalizma i ispoljava se kroz transparentnost i respozivnost zatvorskog sistema, ali i u moralnom prepoznavanju pojedinca. „*Birokratski legitimitet*” odražava „*novu penologiju*” (Feeley & Simon, 1992) u kojoj je tretman

osuđenog lica kao pojedinca deo agregatne strategije upravljanja rizikom. Ova strategija otežava kretanje – napredovanje u tretmanu osuđenih lica u toku izvršenja kazne zatvora, jer nije utemeljena na čvrstim zatvorskim pravilima „*tvrde moći*” (Crewe, 2009). Pravednost je deo dimenzije profesionalizma i predstavlja jedan od najvažnijih aspekata zatvorskog života. Nju čine elementi percipirane nepristrasnosti, proporcionalnosti, zakonitost kazne i procedure. Nedostatak pravičnosti je povezan sa nizom ozbiljnih poremećaja u engleskim zatvorima (Home Office, 1991; Sparks, Bottoms & Hay, 1996; Liebling, Arnold, 2004) kao i sa poštovanjem discipline, sa jedne strane i nasiljem između osuđenih lica, sa druge (Liebling, Durie, Stiles, & Tait, 2005). Koncept pravednosti se, pre svega, procenjuje sa aspekta proceduralne pravde, primenom zatvorskih pravila i postupaka na fleksibilan, ali vešt i nepristrasan način.

Treba naglasiti da se profesionalizam osoblja ne može poistovetiti sa pojmom kontakta između osoblja i osuđenih lica. Kontakt između osoblja i osuđenih lica predstavlja jedan faktor koji se može konstantno menjati, dok se sastav i profesionalizam stručnog osoblja posmatraju više kao statična odrednica kojom se, makar na određeni period, daje srž zatvorskoj životnoj sredini. Istraživanja, čini se, sugerišu da bi stručno osoblje trebalo da bude u stanju da održi određenu ravnotežu između uključenosti i odvojenosti. Drugim rečima, stručno osoblje mora biti blizu osuđenih lica, ali i da u isto vreme održava određenu profesionalnu distancu. Jedan od faktora koji omogućavaju ovakav odnos stručnog osoblja, proizilazi iz kvaliteta obučenosti stručnih radnika. Znanje, sposobnost i veštine stručnih radnika prikazuju sadržaj, a time

i konture stručnosti, za šta je potrebno adekvatno obrazovanje i kontinuirana edukacija i sticanje i održavanje socijalnih i profesionalnih veština.

5) *Dimenzija uslovi života i kontakt sa porodicom* sadrži dve poddimenzije koje se odnose na fizičke uslove života u zatvoru i mogućnosti koje pruža ustanova u cilju održavanja kontakata sa porodicom. Literatura otkriva snažnu korelaciju između percipiranog kvaliteta životne sredine i obima i načina na koji su osuđenici sposobni da održavaju odnose sa spoljnim svetom. *Odvajanje od porodice, predstavlja jedan od najboljih aspekata izvršenja kazne zatvora.* Ostvarivanje kontakta između osuđenih lica i članova njihovih porodica, bilo putem telefona, bilo prilikom poseta, je često strogo regulisano i nadgledano. Međutim, među ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija postoje razlike u pogledu pristupačnosti i prirode mogućnosti za kontakt osuđenih lica sa prijateljima i porodicom. Posete i drugi oblici kontakta mogu pružiti emocionalnu podršku i ublažiti bolove zatočeništva, odnosno zatvorske deprivacije. Dostupnost objekata za porodične posete u okviru zatvorske jedinice, takođe, može uticati na kvalitet zatvorskog života. Naime, poznato je da zatvor negativno utiče ne samo na osuđena lica, već da može imati štetne emocionalne i finansijske efekte na njihovu porodicu i prijatelje. Kvalitet zatvorskog života, dakle, nije važan samo za osuđena lica, već ima određen posredan značaj i uticaj i na članove njihovih porodica (van Ginneken, Palmen, Bosma, Nieuwbeerta, & Berghuis, 2018: 10). Čini se, da prijem poseta ima pozitivan uticaj kako na ponašanje osuđenih lica tokom boravka u zatvoru, tako i na njihovu motivaciju da rade na sopstvenoj socijalnoj reintegraciji nakon otpusta, odnosno da ima kapacitete da doprinese suzbijanju recidivizma.

Na kraju, možemo da zaključimo da je konceptualno razumevanje zatvorskog okruženja usredsređeno na razumevanje međuljudskih odnosa korisno i vredno sa stanovišta utvrđivanja dimenzija zatvorskog života koje empirijski pokazuju velike razlike u zatvorskoj moralnoj klimi. Moralna klima u zatvorima može imati značajne efekte na ishod izvršene kazne zatvora i opstanak osuđenih lica (Liebling, Arnold, 2004). Na prvi pogled dva sasvim različita sveta: „*merenja morala*“ i „*standarde ljudskih prava u zatvorima*“, u tom smislu, treba značajno približiti (Liebling, 2011b).

Tri centralne, i univerzalne teme, važne za razumevanje zatvorske klime: opstanak, upravljanje i tranzicija (Martin et al., 2014) uključuju postavljanje pitanja kako preživeti zatvor, kako je autoritet raspodeljen u zatvorima i kako se zatvori menjaju kroz vreme. Pionirski rad o „*moralnim performansama*“ u zatvorima (Liebling et al., 2012) koristi mešovite metode u identifikaciji i istraživanju specifičnih aspekata života u zatvoru i onoga „*što je najvažnije*“ u merenju kvaliteta zatvorskog života iz perspektive zatvorskog osoblja i osuđenih lica. Aspekti zatvorskog života kao što su poštovanje, humanost, pravednost i odnosi između osuđenih lica i zatvorskog stručnog osoblja su presudni za osuđena lica i povezani su sa osećanjem koje pobuđuje tretman pružen od strane zatvorskog osoblja. Shodno tome, kvalitet života u zatvorima i društvena praksa svakodnevnog života su tesno povezani (Liebling et al., 2012; Liebling, Arnold, 2004). Izrazito nepoštovanje, nepošteno ili ponižavajuće postupanje dovode do psihološke patnje, besa, napetosti i depresije (Liebling, 2011a).

Preusmeravanje ili sprečavanje ovih štetnih aspekata zatvorskog života i promocija pozitivnih međuljudskih odnosa mogu sprečiti negativne ishode i

nasilje u zatvorskim zajednicama. Sprečavanje takvog nasilja povećava sigurnost osoblja i smanjuje rizik od sindroma sagorevanja (*burn out syndrome*). S tim u vezi, očekivano je da adekvatna prevencija nasilja u zatvorima doprinosi poboljšanju uslova rada i okruženja za zatvorsko osoblje, postizanju boljih rezultata u promeni ponašanja osuđenih lica, i smanjenju kršenja međunarodnih standarda u ostvarivanju ljudskih prava.

16. TIPOVI USTANOVA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U SRBIJI I NJIHOV UTICAJ NA RAZUMEVANJE ZATVORSKE SOCIJALNE KLIME

Nastojanje da se što potpunije i preciznije objasni šta se tačno podrazumeva pod pojmom zatvorske socijalne klime ne može se u potpunosti ispuniti ukoliko se njena definicija ne smesti u određeni kontekst. Naime, nesporno je da će zatvorska socijalna klima i moral u zatvoru o kojima je do sada bilo reči na više mesta u ovoj monografiji, zavisiti ne samo od faktora koji se vezuju za osuđena lica i zaposlene i njihove međusobne odnose, već i za samo okruženje u smislu prostorija, njihove uređenosti, organizovanosti, ograničenja neophodnih radi očuvanja bezbednosti i funkcionalnosti. Imajući to u vidu, jasno je da sveobuhvatno procenjivanje i analiziranje zatvorske socijalne klime treba sprovoditi s obzirom na tip ustanove u kojem se takva evaluacija odvija, te da će rezultati primene upitnika koji ima za cilj merenje kvaliteta zatvorskog života zavisiti i od toga da li je istraživanje sprovedeno u ustanovi zatvorenog, poluotvorenog ili otvorenog tipa, u odeljenju zatvorenog, poluotvorenog ili otvorenog tipa ili u ustanovi, odnosno odeljenju sa maksimalnim stepenom obezbeđenja.

Od tipa ustanove zavisice, u određenoj meri, ne samo moralna i socijalna klima, već i sam uzorak ispitanika. Razlog za to, je činjenica da se u različite ustanove za izvršenje krivičnih sankcija smeštaju učinioci zavisno od vrste i težine učinjenog krivičnog dela, odnosno visine (dužine trajanja) izrečene krivične sankcije i drugih relevantnih faktora. Upravo zbog toga su na ovom mestu analizirani važeći normativni okviri od značaja za razlikovanje vrsta ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji, kao i tipova odeljenja koji u pomenutim ustanovama postoje. U Republici Srbiji postoji nekoliko vrsta ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, a ZIKS ih klasifikuje prema tome da li se u njima izvršava kazna zatvora, kazna maloletničkog zatvora ili mera pritvora, kao i prema stepenu obezbeđenja.

Za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora prema punoletnim licima namenjeni su kazneno-popravni zavodi i okružni zatvori (član 13. ZIKS).

U okružni zatvor upućuju se osuđena lica kojima je izrečena kazna zatvora čije trajanje ili ostatak trajanja posle uračunatog pritvora i drugog lišenja slobode u vezi sa krivičnim delom ne prelazi jednu, a izuzetno dve godine, dok se u kazneno-popravni zavod raspoređuju osuđena lica kojima je izrečena kazna zatvora čije trajanje prelazi jednu godinu (član 50. stav 1. i 2. ZIKS). Osuđena lica ženskog pola raspoređuju se u kazneno-popravni zavod za žene (član 50. stav 3. ZIKS)

Za izvršenje kazne maloletničkog zatvora namenjen je kazneno-popravni zavod za maloletnike, dok je za izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora izrečenog licima ženskog pola namenjen kazneno-popravni zavod za žene. Specijalna zatvorska bolnica namenjena je za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog

psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana (član 13. ZIKS).

Fotografija 27: Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U zavisnosti od stepena obezbeđenja, u Srbiji se razlikuju kazneno-popravni zavodi koji mogu biti otvorenog, poluotvorenog, zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (član 14. stav 1. ZIKS). U zavodima otvorenog tipa ne postoje fizičko-tehničke prepreke za bekstvo (član 14. stav 2), dok u zavodima poluotvorenog tipa osnovnu prepreku za bekstvo predstavljaju zaposleni u službi za obezbeđenje (član 14. stav 3.). U zavodima zatvorenog tipa, osim zaposlenih u službi za obezbeđenje, prisutne su i druge fizičko-tehničke prepreke za sprečavanje bekstva osuđenih lica (član 14. stav 4.). Na kraju, u zavodima zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem prisutne

su posebne fizičko-tehničke prepreke, kojima se omogućava postizanje najvišeg stepena obezbeđenja (član 14. stav 4.). Kazneno-popravni zavod za žene, okružni zatvor i vaspitno-popravni dom za maloletnike su ustanove poluotvorenog tipa (član 15. stav 1. ZIKS). Specijalna zatvorska bolnica i kazneno-popravni zavod za maloletnike su zatvorenog tipa (član 15. stav 2. ZIKS). Osuđeno lice koje je učinilo krivično delo iz nehata, kao i lice koje je osuđeno na kaznu zatvora do tri godine prvi put, raspoređuje se u zavod koji je otvorenog tipa (član 51. stav 1. ZIKS).

Prema tekstu Uredbe o osnivanju zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji: 20/2006-3, 89/2009-8, 32/2010-8, 53/2011-7, 11/2017-9, 13/2022-5) (u daljem tekstu: Uredba) u kazneno-popravne zavode otvorenog tipa svrstavaju se, na primer, Kazneno-popravni zavod u Beogradu – Padinskoj Skeli, Kazneno-popravni zavod u Somboru, Kazneno-popravni zavod u Čupriji i Kazneno-popravni zavod u Šapcu (član 1. Uredbe).

Prema članu 2. Uredbe, u kazneno-popravne zavode zatvorenog tipa u Srbiji spadaju: Kazneno-popravni zavod u Nišu, Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Kazneno-popravni zavod u Pančevu i Kazneno-popravni zavod u Kragujevcu.

Fotografija 28: Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Kao primeri kazneno-popravnih zavoda zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem u Srbiji mogu se navesti Kazneno-popravni zavod u Požarevcu – Zabeli i Kazneno-popravni zavod u Beogradu (videti član 3. Uredbe).

Kazneno-popravni zavod za žene nalazi se u Požarevcu i on je poluotvorenog tipa (član 4. Uredbe). Kazneno-popravni zavod za maloletnike nalazi se u Valjevu i on je zatvorenog tipa (član 6. Uredbe). Specijalna zatvorska bolnica nalazi se u Beogradu i ona je zatvorenog tipa (član 7. Uredbe).

U Srbiji, okružni zatvori su poluotvorenog tipa i u njih spadaju, na primer, Okružni zatvor u Beogradu, Vranju, Zaječaru, Zrenjaninu, Kraljevu, Kruševcu, Leskovcu, Negotinu, Novom Pazaru, Novom Sadu, Prokuplju, Smederevu, Subotici, Užicu, Čačku... (videti član 5. Uredbe).

17. RAZLIČITA ODELJENJA U ZAVODIMA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U REPUBLICI SRBIJI

U zavodima za izvršenje krivičnih sankcija mogu postojati otvorena, poluotvorena i zatvorena odeljenja. U zavodima otvorenog tipa postoje poluotvorena i otvorena odeljenja, a mogu da postoje i zatvorena odeljenja (član 10. stav 1. Uredbe). U zavodima zatvorenog tipa postoje zatvoreno, poluotvoreno i otvoreno odeljenje (član 10. stav 2. Uredbe). U okružnim zatvorima postoje zatvorena, poluotvorena i otvorena odeljenja (član 10. stav 3. Uredbe). U Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu postoje zatvoreno, poluotvoreno, otvoreno odeljenje i posebno odeljenje za izdržavanje kazne maloletničkog zatvora (član 12. Uredbe). U zavodima u kojima se izvršava mera pritvora, postoje zatvorena odeljenja koja su namenjena za izvršenje mere pritvora (član 13. stav 1. Uredbe). U zavodima u kojima se izvršava kazna izrečena za prekršaj, postoji odeljenje za izvršenje kazne za prekršaj (član 13. stav 2. Uredbe).

Nakon stupanja u zavod, osuđeno lice se uvek najpre upućuje u prijemno odeljenje gde se može zadržati najduže trideset dana (član 74. stav 1. ZIKS). U prijemnom odeljenju se pre svega upoznaje ličnost osuđenog lica, utvrđuje se stepen rizika, njegov kapacitet za promenu i njegove individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja u zatvoreno, poluotvoreno ili otvoreno odeljenje (član 74. stav 2. ZIKS). Razvrstavanje osuđenog lica vrši se na osnovu različitih kriterijuma u koje spadaju: procenjeni stepen rizika, vrsta krivičnog dela, visina izrečene kazne, zdravstveno stanje, odnos osuđenog prema krivičnom delu, oblik krivice, ranija osuđivanosti i drugi kriterijumi koji se utvrđuju podzakonskim

aktom ministra nadležnog za poslove pravosuđa, a koji uređuje pitanja kao što su: tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih lica (član 74. stav 3. ZIKS). U pitanju je Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (66/2015-33).

Tokom izvršenja kazne zatvora, u zavisnosti od stepena ostvarivanja programa postupanja, program postupanja se može izmeniti, te se osuđeno lice može naknadno razvrstati u grupu sa većim ili manjim stepenom posebnih prava i pogodnosti (član 74. stav 4. ZIKS). Kada osuđeno lice ostvaruje program postupanja, individualne ciljeve ili kada mu je naknadno utvrđen manji stepen rizika, može se naknadno razvrstati u grupu sa većim stepenom posebnih prava i pogodnosti (član 74. stav 5. ZIKS). Nasuprot tome, osuđeno lice se može razvrstati, naknadno, i u grupu koja ima manji stepen posebnih prava i pogodnosti na osnovu disciplinske kazne za teži disciplinski prestup ili naknadno utvrđenog povišenog stepena rizika, ali i na osnovu disciplinske kazne za lakši disciplinski prestup, pokretanja novog krivičnog postupka ili izrečene nove kazne zatvora (član 74. stav 6. ZIKS).

Odluku kojom se određuje program postupanja sa osuđenim licem, kao i kojom se odlučuje o njegovom naknadnom razvrstavanju donosi Upravnik zavoda i to na osnovu obrazloženog predloga stručnog tima (član 75. stav 1. ZIKS). U nastavku ove zakonske odredbe istaknuto je da stručni tim zavoda donosi svoj predlog na osnovu procene da li osuđeno lice ispunjava uslove koji su propisani Pravilnikom kojim se uređuje tretman, program postupanja, razvrstavanje i naknadno razvrstavanje osuđenih lica (član 75. stav 1. ZIKS). Stručni tim čine predstavnici službi u zavodu, a u onim zavodima u kojima

nema službi za tretman i zdravstvenu zaštitu, članove stručnog tima čine oni zaposleni koji pripadaju odgovarajućoj struci zaduženoj za procenu stepena rizika i zdravstvenog stanja osuđenog lica (član 75. stav 2. ZIKS). Odluku o programu postupanja i o naknadnom razvrstavanju, zavod je dužan da dostavi osuđenom licu najkasnije u roku od tri dana od dana donošenja (član 75. stav 3. ZIKS). Protiv odluke kojom je određeno naknadno razvrstavanje osuđenog lica, osuđeno lice ima pravo žalbe direktoru Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (član 75. stav 4. ZIKS). Protiv odluke koju direktor Uprave donese po žalbi osuđenog lica, osuđeno lice može podneti zahtev za sudsku zaštitu sudiji za izvršenje (član 75. stav 5. ZIKS).

Fotografija 29: Kazneno-popravni zavod u Požarevcu-Zabeli. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

18. OSOBENOSTI IZVRŠENJA KAZNE ZATVORA ZA ORGANIZOVANI KRIMINAL U REPUBLICI SRBIJI

Za krivična dela koja se, u smislu člana 2. Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 94/2016, 87/2018 i 10/2023, u daljem tekstu: ZONDOSOK) smatraju krivičnim delima organizovanog kriminala obrazuje se Posebno odeljenje za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala u kazneno-popravnom zavodu zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (član 1. stav 1. Zakon o izvršenju kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 101/2010). Pod uslovima predviđenim pomenutim zakonom, njegove odredbe se primenjuju i na izvršenje kazne zatvora za: 1) krivično delo terorizma iz člana 312. KZRS i krivično delo međunarodnog terorizma iz člana 391. KZRS; 2) krivična dela iz člana 370. do 384. i člana. 385. i 386. KZRS; 3) teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava izvršena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. godine koja su navedena u Statutu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju; 4) krivično delo pomoć učiniocu posle izvršenog krivičnog dela iz člana 333. KZRS, ako je izvršeno u vezi sa krivičnim delima iz tačke 2 i tačke 3 ovog stava.

Za izvršenje kazne koja je izrečena za pomenuta krivična dela osniva se Posebno odeljenje za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala i to u kazneno-popravnom zavodu zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem (član 2. stav 1. ZONDOSOK). Ako je punoletnom licu uz kaznu zatvora za pomenuta krivična dela izrečena i mera bezbednosti oobaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, ili mera bezbednosti

obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana, kao i mera lečenja u toku izvršenja kazne zatvora, u Specijalnoj zatvorskoj bolnici se obezbeđuju posebne prostorije koje su pod nadzorom (član 2. stav 2. ZONDOSOK).

Za obavljanje poslova održavanja reda i bezbednosti u Posebnom odeljenju zaduženi su zaposleni u zavodima iz službi za obezbeđenje koji su posebno obučeni i koji su upućeni na rad u Posebno odeljenje (član 3. ZONDOSOK). Kada je reč o ostalim službama, treba istaći da poslove zdravstvene zaštite, tretmana, obuke i upošljavanja i opšte poslove u Posebnom odeljenju, obavljaju zaposleni u sedištu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija i zavodima koji su upućeni na rad u Posebno odeljenje (član 4. stav 1. ZONDOSOK). Izuzetno, ako ne postoji dovoljan broj zaposlenih na poslovima zdravstvene zaštite u zavodima, postoji mogućnost da radi ostvarivanja zdravstvene zaštite osuđenih lica, poslove zdravstvene zaštite obavljaju i oni zdravstveni radnici koji nisu zaposleni u zavodima (član 4. stav 2.).

Posle stupanja u Posebno odeljenje osuđeno lice se upućuje u prijemno odeljenje, gde se može zadržati najduže sedam dana (član 26. stav 1. ZONDOSOK). Kao i prilikom otpočinjanja izdržavanja kazne zatvora za ostala krivična dela, i ovde boravak u prijemnom odeljenju ima za cilj da se upozna ličnost osuđenog lica, i to kako sa psihološkog, tako i sa kriminološkog i bezbednosnog stanovišta (član 26. stav 2. ZONDOSOK).

Program postupanja prema osuđenom licu donosi Upravnik zavoda, na osnovu podataka koji su prikupljeni tokom boravka osuđenog lica u prijemnom odeljenju, ali i na osnovu podataka koji su o njemu prikupljeni tokom krivičnog postupka i postupka upućivanja na izdržavanje kazne (član 26. stav 3.

ZONDOSOK). Program postupanja predstavlja osnov za smeštanje osuđenog lica u odgovarajuće prostorije i grupe u okviru Posebnog odeljenja u zavodu (član 26. stav 4. ZONDOSOK)

Za detaljnije regulisanje izdržavanja kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala od značaja su i odredbe sledećih podzakonskih akata: Pravilnika o organizaciji i radu Posebnog odeljenja za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 101/2010) i Pravilnika o kućnom redu posebnog odeljenja za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2010 i 43/2013).

19. PRAVA LICA LIŠENIH SLOBODE – NORMATIVNI OKVIR ZA USPOSTAVLJANJE POVOLJNIJE MORALNE I SOCIJALNE KLIME

Prilikom razmatranja uticaja neoliberalizma na pristup izvršenju krivičnih sankcija u svetu, istaknuto je da jedan od njegovih paradoksa predstavlja koncept ljudskih prava, koji doživljava intenzivnu ekspanziju upravo na talasima neoliberalnih ideja. Sa jedne strane, usvajanje brojnih pravnih izvora kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou, koji su posvećeni proklamovanju osnovnih ljudskih prava, nesporno predstavlja korak u pravcu njihovog poštovanja i sankcionisanja njihovog kršenja. Sa druge strane, ovaj proces normativnog uobličavanja osnovnih ljudskih prava praćen je sve većim angažovanjem subjekata koji se nominalno zalažu za njihovo realizovanje, pri čemu svojim načinom rada zapravo doprinose dejstvu onih faktora koji ista ta ljudska prava ograničavaju. Ipak, skretanje pažnje na ovaj svojevrsni paradoks ljudskih prava koji je iznikao iz neoliberalnog konteksta ni

u kom slučaju ne treba protumačiti kao odustanak od zalaganja za njihovo poštovanje. Naprotiv. Čini se da upravo sa svešću o tom paradoksu i opasnostima koje iz njega mogu proisteći treba posvetiti naročitu pažnju zaštiti ljudskih prava lica lišenih slobode, budući da su ona u svakom slučaju marginalizovana i ranjiva.

Za zaštitu i poštovanje ljudskih prava lica lišenih slobode relevantne su odredbe većeg broja međunarodnih i nacionalnih pravnih izvora, a među njima se kao najbitniji izdvajaju: 1) Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za postupanje sa zatvorenicima (koja se nazivaju i Mendelina pravila) iz 1955. godine⁶ (u daljem tekstu: Standardna minimalna pravila) (Nikolić, 2005; Batrićević, 2011: 136; Stevanović, 2012: 59; Ilijić, 2014: 28); 2) Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka iz 1984. godine⁷ (Soković, 2006: 173; Batrićević, 2011: 137); 3) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine⁸; 4) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine⁹; 5)

---

⁶ The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), UNODC, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf, stranici pristupljeno 25.08.2023.

⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 9/1991; Zakon o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, *Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori*, br. 16/2005 i 2/2006 i *Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori*, br. 7/2011.

⁸ Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, *Službeni list SFRJ*, br. 7/1971.

⁹ Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom br. 11, Protokola uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 4 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u Konvenciju i prvi Protokol uz nju, Protokola br. 6 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, Protokola br. 7 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Protokola br. 13 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima, *Službeni list Srbije i Crne Gore - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 i *Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori*, br. 12/2010 i 10/2015.

Konvencija o sprečavanju mučenja i nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka iz 1987. godine¹⁰ i 6) Evropska zatvorska pravila, usvojena 1987. godine¹¹, a revidirana 2006.¹² (Papović, 2012: 605-617) i 2020¹³ godine. Nabrojani međunarodnopravni izvori propisuju osnovne smernice i minimalne standarde za poštovanje ljudskih prava osuđenih lica. O odnosu prema ljudskim pravima lica lišenih slobode najslikovitije govori činjenica da je u tački 57. Standardnih minimalnih pravila konstatovano da je kazna zatvora (kao uostalom i druge mere koje dovode do izolacije pojedinaca od spoljnog sveta) teška samim tim što lišava osobu slobode, i što joj uskraćuje pravo da raspoláže svojom ličnošću. U skladu sa ovom konstatacijom, istom odredbom Standardnih minimalnih pravila propisano je da, osim u slučaju primena mera opravdanog izdvajanja i mera održavanja discipline, sistem izdržavanja kazni ne treba da bude takav da povećava patnje koje same po sebi već proizlaze iz lišenja slobode.

Tačka 58. Standardnih minimalnih pravila bavi se definisanjem svrhe i opravdanja kako kazne tako i mera lišenja slobode, ističući da se one sastoje u

---

¹⁰ Zakon o ratifikaciji Konvencije o sprečavanju mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih postupaka i kažnjavanja, izmenjene i dopunjene Protokolom 1 i Protokolom 2 uz Konvenciju, *Službeni list list Srbije i Crne Gore - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003.

¹¹ Recommendation R(87)3 of The Committee of Ministers to Member States on The European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 dostupno na: <https://rm.coe.int/16804f856c>, stranici pristupljeno 25.08.2023.

¹² Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules, Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies and revised and amended by the Committee of Ministers on 1 July 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies, dostupno na: <https://rm.coe.int/09000016809ee581>, stranici pristupljeno 25.08.2023.

¹³ Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies and revised and amended by the Committee of Ministers on 1 July 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies), dostupno na: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581, stranici pristupljeno 25.08.2023.

nastojanju da se društvu obezbedi zaštita od kriminaliteta. Upravo radi ostvarivanja ove zaštitne funkcije kazni i mera lišenja slobode, naglašeno je da se vreme tokom kojeg je lice lišeno slobode treba iskoristiti tako da se postigne da ono po izlasku na slobodu bude ne samo voljno, već i sposobno da živi u skladu sa zakonom. Zato je u saglasnosti sa tačkom 59. Standardnih minimalnih pravila propisano da se zarad realizacije tog cilja mogu primenjivati najrazličitija popravna, vaspitna, moralna i druga sredstva, kao i svi drugi raspoloživi oblici pomoći, a u skladu sa sa pojedinačnim potrebama svakog osuđenog lica.

Fotografija 30: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Često se u stručnoj literaturi, skreće pažnja na negativne efekte izolacije osuđenog lica od spoljnog sveta i redovnih životnih tokova za vreme

izdržavanja kazne, na uspešnost procesa resocijalizacije. Naime, ističe se da prevelika razlika između uslova života i rada na slobodi i onih koji postoje u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija neretko dovode do adaptacije osuđenog lica na život u zatvoru, što mu otežava prilagođavanje na život na slobodi nakon izdržane kazne. Zbog toga je naročito važno istaći da je u tački 60. Standardnih minimalnih pravila predviđeno da režim izvršenja kazni treba da omogućava smanjenje razlika koje postoje između života u zatvoru i života na slobodi, posebno ako se pokaže da te razlike doprinose slabljenju osećaja odgovornosti osuđenog lica ili poštovanja dostojanstva njegove ličnosti. Zato je u tački 65. Standardnih minimalnih pravila posebno naglašeno da postupanje sa licima osuđenim na kaznu ili meru koja podrazumeva lišenje slobode treba da ima za cilj da, u granicama u kojima trajanje kazne dozvoljava, stvori kod njih volju i sposobnost da nakon izlaska na slobodu nastave da žive u skladu sa zakonom, kao i da ostvaruju prihode koji su im potrebni za život. Istom odredbom propisano je da postupanje sa osuđenim licima koja su lišena slobode treba da bude podobno da kod njih podstakne osećaj samopoštovanja i odgovornosti.

I Evropska zatvorska pravila sadrže veći broj odredbi koje su relevantne za zaštitu i poštovanje ljudskih prava lica lišenih slobode. U prvom delu Evropskih zatvorskih pravila, koji se bavi opštim principima izvršenja kazne lišenja slobode, propisano je da se prema svim licima lišenim slobode mora postupati sa poštovanjem njihovih ljudskih prava, kao i da lica lišena slobode zadržavaju sva prava koja im nisu zakonito oduzeta na osnovu odluke kojom se osuđuju ili zadržavaju u pritvoru. U istom delu Evropskih zatvorskih pravila je istaknuto i da ograničenja koja važe za lica lišena slobode treba da budu

minimalna, neophodna i srazmerna legitimnom cilju zbog kojeg su nametnuta. Takođe, na ovom mestu je istaknuto i to da život u zatvoru treba da bude što je moguće približniji životu u zajednici, u pozitivnom smislu naravno. U sklopu propisivanja opštih principa izvršenja kazne lišenja slobode, u Evropskim zatvorskim pravilima je istaknuto i to da svi zatvori treba da budu uređeni na način koji omogućava da se lica koja su bila lišena slobode nakon izdržane kazne reintegrišu u slobodno društvo.

U drugom delu Evropskih zatvorskih pravila, koji je posvećen propisivanju minimalnih standarda u pogledu uslova za zatvaranje, istaknuto je da uslovi smeštaja osuđenih lica, a naročito oni u prostorijama za spavanje, moraju biti u skladu sa ljudskim dostojanstvom. Takođe je podvučeno da se, koliko god je to moguće, mora poštovati privatnost osuđenih lica i da se moraju ispunjavati zahtevi u vezi sa održavanjem njihovog zdravlja i higijene. Pri tome se mora voditi računa o klimatskim uslovima, a posebno o površini poda, zapremini vazduha, osvetljenju, grejanju i ventilaciji. Pored navedenog, u ovom delu Evropskih zatvorskih pravila propisano je i da u svim objektima u kojima osuđena lica borave moraju postojati dovoljno veliki prozori kako bi se omogućilo čitanje i rad uz prirodno svetlo u normalnim uslovima i dotok svežeg vazduha, osim ako u ustanovi ne postoji adekvatan sistem za ventilaciju. Takođe, u istom delu Evropskih zatvorskih pravila propisano je i da osuđenom licu treba da bude omogućeno da svakog dana vežba najmanje jedan sat na svežem vazduhu, ako vremenske prilike dopuštaju takav vid aktivnosti.

Prava osuđenih lica propisana su na nacionalnom nivou kako Ustavom Republike Srbije, tako i odredbama ZIKS-a i ZONDOSOK-a. U svom članu 28., Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2006 i

115/2021) propisuje da se prema licu lišenom slobode mora postupati čovečno i sa uvažavanjem dostojanstva njegove ličnosti. Istom ustavnom odredbom zabranjuje se svako nasilje prema licu lišenom slobode.

U skladu sa tim, pre svega treba naglaiti da je stavom 1. člana 8. ZIKS-a propisano da lice prema kome se izvršava krivična sankcija ima pravo na zaštitu osnovnih prava propisanih Ustavom, ratifikovanim međunarodnim ugovorima, opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i tim zakonom (član 8. stav 1. ZIKS). Stavom 2. istog člana istaknuto je da lice prema kome se izvršava krivična sankcija može biti ograničeno u osnovnim pravima samo u meri neophodnoj za izvršenje krivične sankcije i u postupku propisanom tim zakonom (član 8. stav 2. ZIKS).

Članom 76. ZIKS-a zagantovano je pravo osuđenog lica na čovečno postupanje, odnosno, propisano je da svako mora poštovati dostojanstvo osuđenog lica (stav 1.), kao i da niko ne sme da ugrozi telesno i duševno zdravlje osuđenog lica (stav 2.). U skladu sa tim, ZIKS propisuje da osuđeno lice ima pravo na smeštaj koji je u skladu sa savremenim higijenskim uslovima i mesnim klimatskim prilikama (član 77. stav 1. ZIKS). Takođe, ZIKS propisuje da se razvrstavanje osuđenog lica u prostorije za zajednički boravak i spavaonice mora sprovoditi uz brižljivu ocenu svih okolnosti i podataka evidentiranih u prijemnom odeljenju, posebno imajući u vidu uzrast, lične osobine i sklonosti, kao i druga svojstva od kojih zavisi međusobni uticaj i opasnost od međusobnog fizičkog i psihičkog ugrožavanja (član 77. stav 2. ZIKS). Konačno, kada je reč o pravu na smeštaj, treba istaći da ZIKS propisuje da osuđena lica sa invaliditetom imaju pravo na smeštaj koji je primeren vrsti i stepenu njihovih potreba (član 77. stav 3. ZIKS).

ZIKS predviđa i određene minimalne standarde koji se odnose na veličinu i druge kvalitete prostorija u kojima osuđena lica borave. Naime, prostorije u kojima osuđena lica žive i rade moraju da budu čiste, suve, proветриrene, zagrejane i dovoljno osvetljene, kako prirodnim, tako i veštačkim svetlom koje omogućava čitanje i rad bez smetnji za vid, a spavaonica mora biti dovoljno prostrana da na svako osuđeno lice dođe najmanje osam kubnih metara i četiri kvadratna metra prostora (član 79. stav 1. ZIKS). Osim toga, ZIKS predviđa da prostorije moraju imati primerene sanitarne uređaje i sredstva za ličnu higijenu (član 79. stav 2. ZIKS), kao i da svako osuđeno lice ima pravo na zaseban ležaj (član 79. stav 3. ZIKS).

Pravo osuđenog lica na slobodno vreme regulisano je članom 80. ZIKS-a, koji garantuje osuđenom licu pravo da, u slobodno vreme, provede najmanje dva časa dnevno izvan zatvorenih prostorija na svežem vazduhu (član 80. stav 1. ZIKS). Osim toga, propisano je i da osuđeno lice kome godine i telesne sposobnosti to dozvoljavaju, ima pravo na organizovanu fizičku aktivnost u slobodno vreme, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenim licima koristi sportske terene i opremu (član 80. stav 2. ZIKS). Higijena u zavodu, takođe je, propisana u okviru odeljka ZIKS-a posvećenog pravima osuđenih lica, pri čemu je naglašeno da osuđena lica moraju održavati ličnu higijenu i higijenu odeće i prostorija u kojima borave (član 81. stav 1. ZIKS), pri čemu se zavod obavezuje da obezbedi pribor i sredstva za održavanje higijene (član 81. stav 2. ZIKS), kao i da redovno kontroliše higijenu osuđenih lica i prostorija u kojima ona borave (član 81. stav 3. ZIKS).

Posebним odredbama ZIKS-a propisani su minimalni standardi u pogledu ishrane osuđenih lica, vode za piće, kao i u pogledu njihove odeće,

rublja i obuće. Tako je članom 82 propisano da osuđeno lice ima pravo na ishranu podobnu da održi njegovo dobro zdravlje i snagu, na tri obroka dnevno čija ukupna vrednost ne sme biti manja od 12.500 džula (član 82. stav 1. ZIKS), dok je predviđeno da osuđeno lice koje radi teže poslove, koje je bolesno ili osuđena žena koja je trudnica ili porodilja ima pravo na ishranu u skladu sa preporukama lekara (član 82. stav 2. ZIKS). Pored toga, naglašeno je da se osuđenom licu mora obezbediti ishrana koja je u skladu sa njegovim verskim uverenjima, a prema mogućnostima zavoda (član 82. stav 3. ZIKS). Konačno, predviđena je i obaveza lekara ili drugog stručnog lica da pre deobe obroka proveri kvalitet ishrane, kao i da svoj nalaz unese u odgovarajuću knjigu (član 82. stav 4. ZIKS). ZIKS propisuje i da osuđenom licu voda za piće mora biti dostupna u svakom trenutku (član 83. stav 1. ZIKS), kao i da se zdravstvena ispravnost hrane i vode u zavodima redovno nadziru (član 83. stav 2. ZIKS).

Fotografija 31: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Kada su u pitanju odeća, rublje i obuća osuđenih lica, treba istaći da ZIKS propisuje da osuđenom licu pripada pravo na besplatno rublje, odeću i obuću koji su prilagođeni mesnim klimatskim prilikama (član 84. stav 1. ZIKS). Pored toga, ukoliko to zahteva priroda posla koji osuđeno lice obavlja, ono ima pravo na posebnu radnu odeću, obuću i opremu (član 84. stav 2. ZIKS). Posebno je važno naglasiti da ZIKS zabranjuje da odeća osuđenih lica deluje omalovažavajuće ili ponižavajuće (član 85. stav 1. ZIKS), kao i da daje osuđenim licima pravo da u zavodu i odeljenjima otvorenog i poluotvorenog tipa nose sopstvenu odeću i obuću (član 85. stav 2. ZIKS).

Kada je reč o pravu osuđenog lica na komunikaciju sa spoljnim svetom, potrebno je skrenuti pažnju na pravo osuđenog lica na dopisivanje i telefonski razgovor. Prema članu 86. ZIKS-a, osuđeno lice ima pravo da nadležnim organima upućuje podneske (član 86. stav 1. ZIKS). Pri tome je istaknuto da se strani državljanin može obratiti podneskom diplomatsko-konzularnom predstavniku zemlje čiji je državljanin, odnosno države koja štiti njegove interese, dok se osuđena lica čije interese ne štiti nijedna država mogu podneskom obratiti nadležnim organima Republike Srbije i nadležnim međunarodnim organizacijama (član 86. stav 2. ZIKS). Zavod izdaje osuđenom pismenu potvrdu o prijemu koja sadrži ime pošiljaoca, datum i broj pod kojim je zavedeno pismo (član 86. stav 3. ZIKS). Osuđeno lice prima i upućuje podneske preko zavoda, o svom trošku (član 86. stav 4. ZIKS). Na molbu osuđenog lica koje nema novčanih sredstava, Upravnik zavoda može odobriti slanje podnesaka o trošku zavoda (član 86. stav 5. ZIKS).

Iako je predviđeno da osuđenom licu pripada neograničeno pravo na dopisivanje o sopstvenom trošku (član 87. stav 1. ZIKS), u određenim

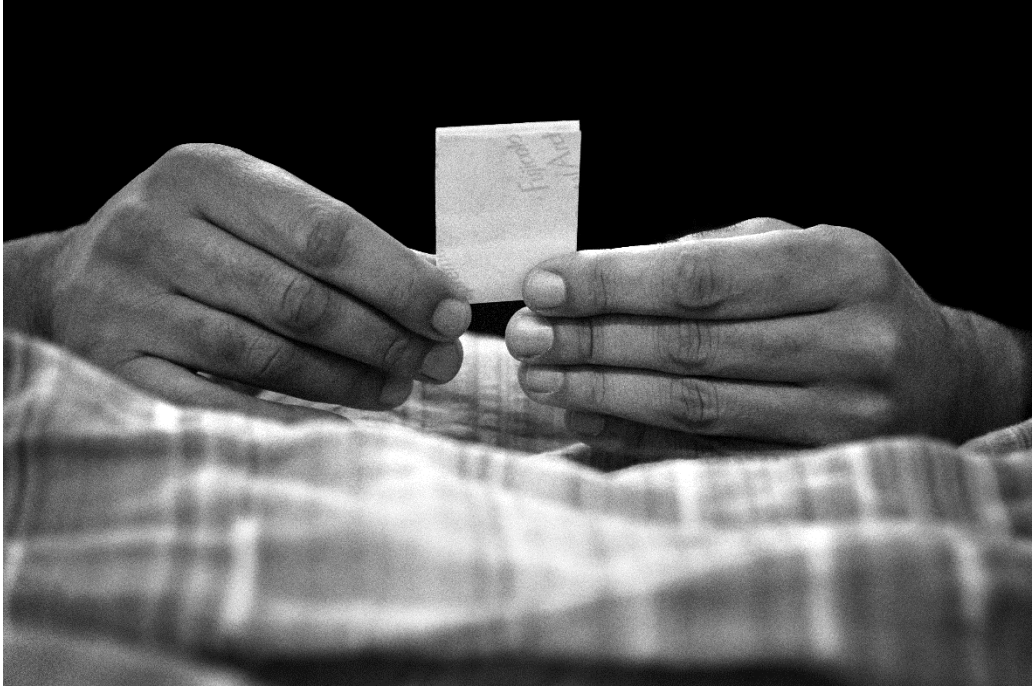
situacijama ovo pravo može biti ograničeno ili uskraćeno. Naime, u zavodu zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem ili zatvorenom odeljenju zavoda, na predlog Upravnika zavoda ili direktora Uprave, Sudija za izvršenje nadležan prema sedištu zavoda, može doneti odluku da se tekst pisama nadzire ako se na taj način doprinosi otkrivanju ili sprečavanju novih krivičnih dela. Iz istih razloga Sudija za izvršenje može uskratiti dopisivanje (član 87. stav 2. ZIKS). Odluka o zabrani ili ograničenju dopisivanja preispituje se na svaka dva meseca, a osuđeno lice ima pravo da protiv nje podnese žalbu (član 87. stav 2. i 3. ZIKS). Međutim, ako se pojavi sumnja da se pismena korespondencija koristi za slanje i primanje nedozvoljenih stvari, pismo upućeno osuđenom licu, kao i pismo koje on upućuje, otvara se u njegovom prisustvu i pregleda, a nedozvoljene stvari se oduzimaju (član 87. stav 4. ZIKS).

Osuđeno lice ima pravo na telefonski razgovor o svom trošku, a u skladu sa odredbama propisa koji uređuje kućni red zavoda (član 88. stav 1. ZIKS), pri čemu je propisano da se odredbe koje se odnose na ograničenja dopisivanja shodno primenjuju i na telefonske razgovore (član 88. stav 2. ZIKS). ZIKS takođe garantuje osuđenom licu pravo na pravnu pomoć u vezi sa izvršenjem kazne zatvora, a obavezuje zavod da mu takvu pomoć pruža (član 89. stav 1. ZIKS), kao i da ga upućuje na način ostvarivanja drugih oblika pravne pomoći (član 89. stav 2. ZIKS).

Pravo na posete posebno je značajno, budući da je potvrđeno da osuđenim licima najviše znači upravo podrška bliskih lica poput članova porodice i prijatelja, te da posete predstavljaju jedan od načina da ostvare konatkt sa njima. U skladu sa tim ZIKS u članu 90. propisuje da osuđeno lice ima pravo dvaput mesečno na posetu bračnog druga, dece, roditelja,

usvojenika, usvojitelja i ostalih srodnika u pravoj liniji i u pobočnoj liniji do četvrtog stepena krvnog i tazbinskog srodstva, kao i hranitelja, hranjenika i staratelja. Istim članom propisano je da Upravnik zavoda može da odobri osuđenom licu i posete drugih lica. Takođe, osuđenom licu pripada i pravo da ga poseti branilac ili punomoćnik koji ga zastupa, ili koga je on pozvao radi davanja punomoćja o zastupanju (član 91. ZIKS). U slučaju stranih državljana važe posebna pravila, te je tako članom 92. ZIKS-a propisano da strani državljanin ima pravo na posetu i diplomatsko-konzularnog predstavnika zemlje čiji je državljanin, odnosno države koja štiti njegove interese, a da osuđena lica čije interese ne štiti nijedna država imaju pravo na posetu nadležnih organa i organizacija Republike Srbije i nadležnih međunarodnih organizacija. Prema članu 93. ZIKS-a, posete ne smeju trajati kraće od jednog časa, dok se vreme, trajanje, način posete i izgled prostorije za posetu uređuju odgovarajućim podzakonskim aktom o kućnom redu zavoda.

Pravo na posete u posebnoj prostoriji podrazumeva da se osuđenom mora omogućiti da jednom u dva meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri časa u posebnim prostorijama zavoda (član 94. stav 1. ZIKS). Detalji u vezi sa načinom realizovanja ovog prava, kao i u vezi sa izgledom posebne prostorije i određivanja kruga bliskih lica uređuju se propisom o kućnom redu zavoda (član 94. stav 2. ZIKS). Pravo na boravak u posebnoj prostoriji oduzima se osuđenom licu za vreme izdržavanja disciplinske mere upućivanja u samicu (član 95. ZIKS).

Fotografija 32: Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Osuđeno lice ima pravo na prijem paketa dva puta tokom jednog meseca (član 96. stav 1. ZIKS). ZIKS propisuje da se paketi pre uručjenja moraju pregledati, ali da se pregled mora obaviti u prisustvu osuđenog lica (član 96. stav 2. ZIKS). Osim paketa, osuđeno lice ima pravo i na neograničen prijem i slanje novčanih pošiljki (član 97. stav 1. ZIKS), pri čemu je naglašeno da se novac koji osuđeno lice prima deponuje na novčani depozit (član 97. stav 2. ZIKS). Mesečni iznos novca kojim osuđeno lice slobodno raspolaže je jednak iznosu prosečne zarade u Republici Srbiji za prethodni mesec, prema poslednjim podacima organa nadležnog za poslove statistike (član 97. stav 3. ZIKS).

Budući da rad osuđenih lica predstavlja izuzetno značajan aspekt izdržavanja kazne lišenja slobode, kao i da radno angažovanje osuđenih lica tokom izdržavanja kazne ali i po izlasku na slobodu može znatno doprineti prevenciji recidivizma, ZIKS ovoj oblasti sasvim opravdano posvećuje značajnu pažnju. Još jedan razlog za to je i nastojanje da se spreči eventualna zloupotreba rada osuđenih lica, kao i da se predupredi kršenje njihovih prava u vezi sa radom. Članom 98. ZIKS-a propisano je da rad osuđenih lica predstavlja sastavni deo programa postupanja (član 98. stav 1. ZIKS). Takođe, propisano je da se svrha rada sastoji u tome da osuđeno lice stekne, održi i poveća svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje kako bi mu se omogućili uslovi za uspešnu reintegraciju (član 98. stav 2. ZIKS). Osim toga, ovom zakonskom odredbom predviđena je i obaveza osuđenog lica da u okviru izvršenja programa postupanja izvršava radne zadatke i obaveze (član 98. stav 3. ZIKS).

Osobit značaj za zaštitu ljudskih prava osuđenih lica ima odredba kojom se definiše svrha njihovog rada, a kojom je istaknuto da rad osuđenih lica mora biti svrsishodan, te da ne sme biti ponižavajućeg karaktera (član 99. stav 1. ZIKS), kao i da ostvarivanje ekonomske koristi od rada osuđenih lica ne sme štetiti ostvarenju svrhe tog rada (član 99. stav 2. ZIKS). U skladu sa članom 100 ZIKS-a, vrsta posla koju će osuđeno lice obavljati određuje se prema psihičkim i fizičkim sposobnostima (koje procenjuje stručni tim zavoda), stručnim kvalifikacijama, izraženim željama osuđenog lica, kao i u skladu sa mogućnostima zavoda. Osuđena lica se mogu uposliti, kako u zavodu tako i izvan njega, zavisno od odluke Upravnika i predloga stručnog tima, pri čemu je naglašeno da uređenje i način obavljanja rada unutar zavoda treba da budu što

sličniji uređenju i načinu rada izvan zavoda, da zavodu pripada tržišna naknada za rad osuđenih lica izvan zavoda, o čemu se vodi posebna evidencija (član 101. ZIKS).

Pod određenim uslovima, ZIKS dopušta da osuđeno lice obavlja poslove na radnom mestu na kome je bilo zaposleno u vreme prijema naloga za izvršenje kazne. Naime, na molbu lica koje je prvi put osuđeno na kaznu zatvora u trajanju do šest meseci, direktor Uprave za izvršenje krivičnih sankcija može odobriti da osuđeno lice za vreme trajanja kazne obavlja poslove na radnom mestu na kome je bilo zaposleno u vreme prijema naloga za izvršenje kazne, ukoliko za to postoje opravdani razlozi, a krivično delo za koje je osuđeno nije u vezi s tim poslovima. Protiv pomenute odluke direktora Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, osuđeno lice može podneti žalbu sudiji za izvršenje (član 102. stav 2. ZIKS).

Osuđeno lice može obavljati rad na radnom mestu van zavoda po odluci sudije za izvršenje. Po predlogu Upravnika zavoda, Sudija za izvršenje može odobriti da osuđeno lice koje je razvrstano u poluotvoreno ili otvoreno odeljenje zavoda obavlja poslove na radnom mestu van zavoda, ukoliko za to postoje uslovi, a krivično delo za koje je lice osuđeno nije u vezi sa tim poslovima (član 102a stav 1.). Predlog za prethodno podnosi Upravnik zavoda, na osnovu prethodno pribavljenog mišljenja stručnog tima i uz saglasnost osuđenog (član 102a stav 2.). Pored predloga Upravnika zavoda, sudiji za izvršenje se dostavlja i nacrt ugovora između zavoda i poslodavca kojim se određuju uslovi pod kojim će osuđeni obavljati poslove na radnom mestu van zavoda (član 102a stav 3.).

Za stvaranje mogućnosti osuđenog lica da se nakon izdržane kazne vrati na tržište rada, te da pronade zakoniti izvor prihoda, veliki značaj ima i odredba pomenutog člana 102a, kojom je predviđena obaveza zavoda da u postupku upućivanja osuđenog na rad van zavoda saraduje sa Nacionalnom službom za zapošljavanje i poslodavcima. Istim članom propisano je i da osuđenom licu koje obavlja poslove na radnom mestu van zavoda, na osnovu odluke sudije za izvršenje, pripada pravo na naknadu u visini od 70% od naknade za rad koju isplaćuje poslodavac zavodu, na osnovu ugovora. Konačno, članom 102a ZIKS-a predviđena je i mogućnost da Sudija za izvršenje opozove odluku kojom je odobrio da osuđeno lice obavlja poslove na radnom mestu van zavoda, ako osuđeno lice zloupotrebljava pravo na rad van zavoda ili ako poslodavac raskine ugovor o radu.

U okviru prava osuđenih lica u vezi sa radom treba istaći da njihovo radno vreme može trajati do 40 časova nedeljno, a da izuzetno ono može trajati i duže, pod uslovima određenim zakonom (član 103. stav 1. ZIKS). ZIKS dopušta da osuđeno lice koje pohađa nastavu, bilo opšteg bilo stručnog obrazovanja, radi srazmerno kraće radno vreme (član 103. stav 2. ZIKS). Osim toga, vreme tokom kojeg osuđeno lice može da se uposli izvan radnog vremena na održavanju čistoće i drugim tekućim poslovima u zavodu može trajati najviše dva časa dnevno.

Osuđenim licima za njihov rad pripada naknada, koja se isplaćuje jednom mesečno (član 105. stav 1. ZIKS). Iznos ove naknade iznosi najmanje 20% od najniže cene rada u Republici Srbiji, s tim da se za rad duži od punog radnog vremena uvećava za 50% (član 105. stav 2. ZIKS). Pored naknade, osuđenom licu se može dodeliti i nagrada za rad. Ovu nagradu osuđenom licu

može dodeliti Upravnik zavoda za njegove uspehe u radu (član 106. stav 1. ZIKS). Osuđeno lice ima pravo da slobodno raspolaže sa naknadom i nagradom za rad, a određeni procenat naknade i nagrade osuđenog lica može se staviti na štednju (član 107. ZIKS).

Osuđenom licu pripada pravo na zaštitu na radu shodno propisima koji uređuju zaštitu na radu, a osuđeno lice koje je bez svoje krivice privremeno nesposoban za rad ima pravo na naknadu u skladu sa propisima koji uređuju zdravstveno osiguranje (član 108. ZIKS). Osuđeno lice ima pravo i na odmor - dnevni, nedeljni i godišnji odmor shodno zakonu koji uređuje prava iz radnog odnosa, pri čemu je istaknuto da se godišnji odmor koristi u posebnim prostorijama zavoda (član 109. ZIKS). S obzirom na osobitu ranjivost i čestu marginalizovanost osuđenica, potrebno je posebno istaći da osuđena žena ima pravo na odsustvo sa rada zbog trudnoće, porođaja i materinstva, shodno zakonu koji uređuje prava iz radnog odnosa (član 110. ZIKS).

Zdravstvena zaštita osuđenih lica predstavlja posebno izazovnu oblast u sistemu izvršenja krivičnih sankcija, a u isto vreme, ona je naročito važna, kako sa aspekta zaštite ljudskih prava osuđenih lica, tako i sa stanovišta prevencije recidivizma, budući da očuvano fizičko i mentalno zdravlje osuđenih lica predstavlja preduslov za njihovu uspešnu socijalnu reintegraciju po izlasku na slobodu (više o tome: Batrićević, 2011: 135-156; Batrićević, Ilijić, 2014: 441-450). Ovo se posebno odnosi na mentalno zdravlje osuđenih lica, čije očuvanje predstavlja poseban izazov, budući da zatvorske deprivacije neretko dovode do njegovog narušavanja, utičući na porast stope suicida i samopovređivanja (Farrier, Baybutt, Dooris, 2017).

Članom 113. ZIKS-a propisano je da osuđenom licu pripada pravo na zdravstvenu zaštitu u skladu sa zakonom koji uređuje zdravstvenu zaštitu i odredbama ZIKS-a, kao i da mu se moraju obezbediti lekovi sa pozitivne liste (član 113. stav 1. i 2. ZIKS). U slučaju da se osuđenom licu u zavodu ne može obezbediti odgovarajuća zdravstvena zaštita, ono se na predlog lekara, upućuje u Specijalnu zatvorsku bolnicu ili drugu zdravstvenu ustanovu, dok se trudnica radi porođaja upućuje u porodilište (član 113. stav 3. ZIKS). Takođe, treba naglasiti da se vreme koje osuđeno lice provede na lečenju uračunava u kaznu zatvora (član 113. stav 4. ZIKS).

Posebne odredbe ZIKS-a odnose se na lečenje osuđenog lica, pri čemu 114. stav 1. ZIKS). ZIKS zabranjuje prisilno hranjenje osuđenog lica (član 114. stav 2. ZIKS), predviđajući mogućnost primene drugih medicinskih mera koje odredi lekar u slučajevima da osuđeno lice odbijanjem lečenja ili hrane ozbiljno ugrozi svoje zdravlje ili život (član 114. stav 3. ZIKS). Zdravstveni pregled osuđenog lica vrši se samo u prisustvu zdravstvenog radnika, osim ukoliko zdravstveni radnik drugačije ne zatraži, član 114. stav 4. ZIKS). Osuđeno lice ima pravo da bude upoznato sa nalazima o svom zdravstvenom stanju i sadržinom svog zdravstvenog kartona, osim u slučajevima predviđenim propisima koji uređuju zdravstvenu zaštitu član 114. stav 5. ZIKS). Osuđenom se mora omogućiti da koristi usluge zubnog lekara (član 114. stav 7. ZIKS). ZIKS predviđa mogućnost da se u zavodu osnuje posebno odeljenje za odvikavanje od psihoaktivnih supstanci (član 114. stav 8. ZIKS).

Članom 115. ZIKS-a predviđene su sledeće obaveze lekara u zavodu: 1) da pregleda svako osuđeno lice odmah nakon prijema u zavod, po povratku u zavod sa privremenog odsustva i pre otpuštanja iz zavoda; 2) da prilikom

prijema u zavod i uvek kada je to potrebno, ustanovi da li je osuđeno lice fizički ili duševno obolelo i proceni njegovu radnu sposobnost; 3) da odmah pregleda osuđeno lice koje se žali da je bolesno ili kod kojeg postoje znaci da je bolesno; 4) da svakodnevno pregleda osuđeno lice koje je bolesno ili odbija hranu ili vodu; 5) da kontroliše smeštaj, ishranu, higijenu, sanitarne i druge uslove od kojih zavisi zdravlje osuđenih lica; 6) da vodi posebnu evidenciju o povredama osuđenih i obaveštava Upravnika zavoda o bilo kom znaku ili indikaciji da je prema osuđenom licu primenjeno nasilje i 7) da nadzire rad apoteke i medicinskog osoblja koje evidentira, izdaje i daje propisanu terapiju osuđenom licu. Na zahtev osuđenog lica, Upravnik zavoda mu može odobriti specijalistički pregled, ako takav pregled nije odredio lekar, uz prethodno pribavljeno mišljenje lekara o razlozima odbijanja (član 11. ZIKS). ZIKS u članu 118. obavezuje zavod da odmah obavesti o ozbiljnoj ugroženosti zdravlja ili života osuđenog lica, ili o njegovom premeštaju u zavodsku bolnicu ili drugu zdravstvenu ustanovu, njegovog bračnog druga, decu, usvojenike ili lice sa kojim je do odlaska na izvršenje kazne živeo u vanbračnoj ili kakvoj drugoj trajnoj zajednici, a ako ih osuđeni nema, tada njegove roditelje, usvojitelja, braću, sestre ili dalje srodnike.

Posebna prava ZIKS garantuje osuđenici koja ima dete. U skladu sa tim, propisano je da osuđena žena koja ima dete može zadržati dete do isteka kazne, a najduže do navršene druge godine života deteta, posle čega roditelji deteta sporazumno odlučuju da li će dete poveriti na čuvanje ocu, ostalim srodnicima ili drugim licima (član 119. stav 1. ZIKS). Ako se roditelji ne sporazumeju ili je njihov sporazum na štetu deteta, o poveravanju deteta tada

odlučuje sud nadležan prema prebivalištu, odnosno boravištu majke u vreme osude (član 119. stav 2. ZIKS).

Fotografija 33: Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

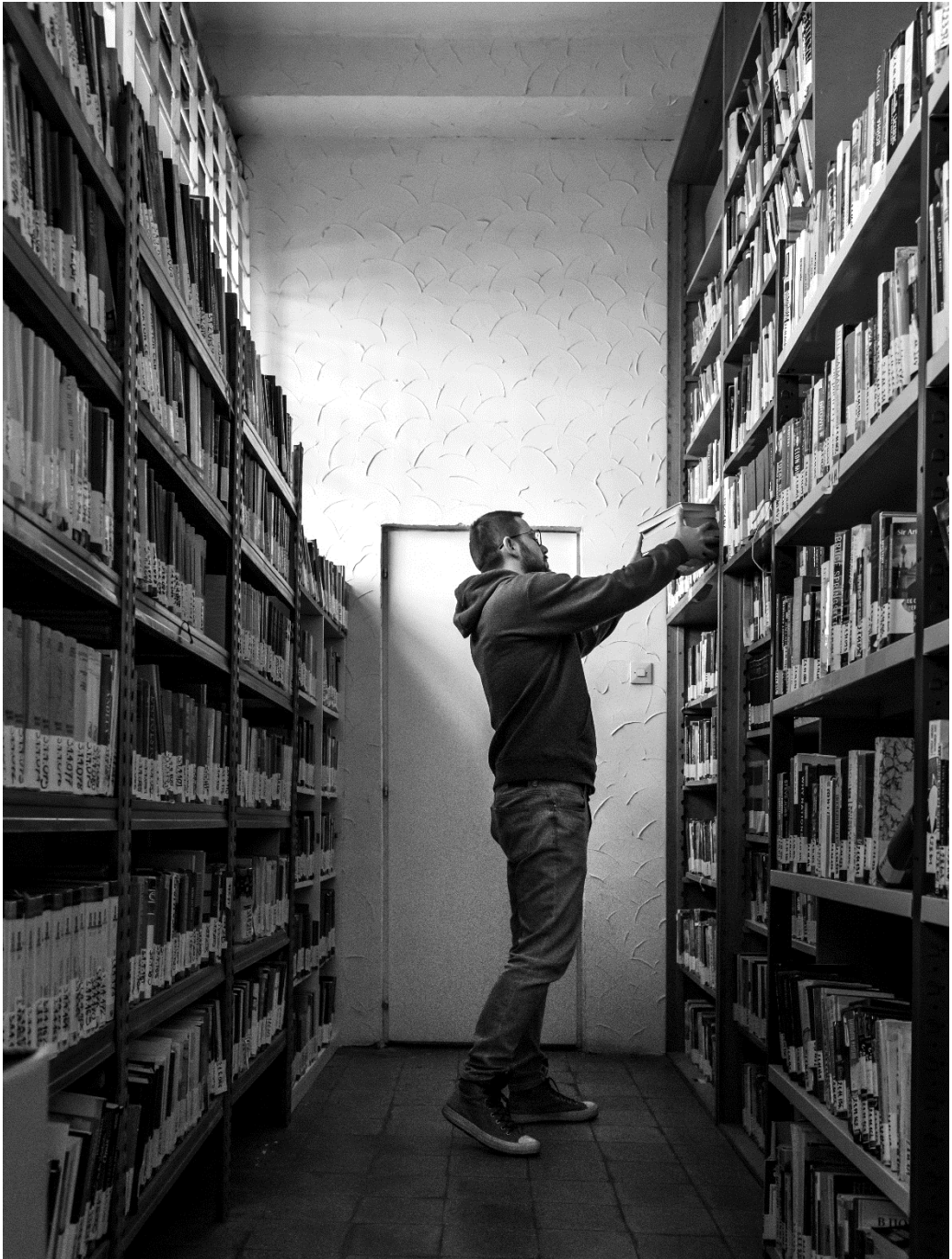
Osuđenoj ženi koja ima dete pripada pravo na pomoć od strane stručnog osoblja zavoda (član 120. stav 1. ZIKS). U odsustvu neposredne majčine brige, detetu se omogućava odgovarajući smeštaj u posebnu prostoriju zavoda i stručna nega, koja odgovara standardu dečijih ustanova (član 120. stav 2. ZIKS). Takođe, naglašeno je da su porođaj osuđene žene, njena nega i smeštaj i nega deteta u zavodu besplatni (član 120. stav 3. ZIKS).

Kada je reč o pravu osuđenog lica da bude informisano potrebno je naglasiti da ZIKS u svom članu 121. propisuje da ono ima pravo da o svom trošku nabavlja dnevnu i periodičnu štampu, da ima pravo da koristi druga

sredstva javnog obaveštavanja, kao i da ima pravo da čita knjige iz biblioteke zavoda i knjige koje sam pribavi.

Posebno važno za resocijalizaciju osuđenih lica jeste njihovo pravo na obrazovanje, ako se ima u vidu činjenica da obrazovni proces, kao i proces profesionalnog osposobljavanja imaju veliki potencijal da doprinesu suzbijanju recidivizma tako što doprinose povećanju zapošljivosti osuđenih lica po njihovom izlasku na slobodu (više o tome: Knežić, 2017). U svom članu 122. ZIKS propisuje da osuđeno lice ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno propisima koji uređuju obrazovanje organizuje u zavodu (član 122. stav 1. ZIKS). Pored osnovnog i srednjeg obrazovanja, u zavodima se mogu organizovati i drugi oblici obrazovanja osuđenih lica (član 122. stav 2. ZIKS). Osim toga, Upravnik zavoda može osuđenom licu odobriti vanredno školovanje ako se program obrazovanja može uskladiti sa bezbednosnom procenom, pri čemu troškove vanrednog školovanja snosi osuđeno lice (član 123. ZIKS). Poseban značaj za prevenciju diskriminacije osuđenih lica na tržištu rada nakon izlaska na slobodu ima član 124. ZIKS-a kojim je zabranjeno da iz isprave o sticanju obrazovanja bude vidljiva činjenica da je obrazovanje osuđenog lica stečeno za vreme izdržavanja kazne.

ZIKS garantuje osuđenim licima verska prava, uključujući pravo: 1) na verski obred; 2) na držanje i čitanje verske literature; 3) na posete sveštenog lica ili drugog verskog službenika (član 125. stav 1. ZIKS). Ukoliko u zavodu postoji dovoljan broj osuđenih lica koja pripadaju istoj veroispovesti, na njihov zahtev, Upravnik zavoda će dozvoliti sveštenom licu ili drugom verskom službeniku te veroispovesti da ih redovno posećuje ili da u zavodu ima redovnu službu ili nastavu (član 125. stav 2. ZIKS).

Fotografija 34: Okružni zatvor u Beogradu - biblioteka. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Propisano je da osuđeno lice slobodno odlučuje da li će da prisustvuje verskom obredu ili poseti sveštenog lica, odnosno drugog verskog službenika (član 125. stav 3. ZIKS). Propisano je i da se verski obred obavlja u posebnoj, prikladnoj prostoriji zavoda (član 125. stav 4. ZIKS). Konkretno vreme, trajanje i način korišćenja verskih prava uređuju se propisom o kućnom redu zavoda (član 125. stav 5. ZIKS).

Fotografija 35: Paraklis Vaskrsenja Hristovog , Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Fotografija 36: Paraklis Vaskrsenja Hristovog – detalj, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Poseban značaj za ostvarivanje ljudskih prava osuđenih lica ima mogućnost propisana članom 126. ZIKS-a, koja se odnosi na podnošenje podnesaka, pritužbi i žalbi. Pre svega, ovom odredbom dopušta se osuđenom licu da se radi ostvarivanja svojih prava podneskom obrati načelniku ili drugom ovlašćenom licu iz odgovarajuće službe zavoda, koje je dužno da na njegov podnesak odgovori obrazloženo i u pismenoj formi. Osim toga, osuđeno lice ima pravo pritužbe Upravniku zavoda zbog povrede prava ili drugih nepravilnosti koje su mu u zavodu učinjene (član 126. stav 3. ZIKS). Osuđeno lice pomenutu pritužbu može podneti u roku od tri meseca od dana nastanka povrede prava ili druge nepravilnosti, a izuzetno u roku od šest meseci ako je postojala objektivna sprečenost.

Upravnik zavoda ili lice koje on ovlasti dužan je da ispita pritužbu osuđenog lica i da u roku od 15 dana donese rešenje. Ukoliko se utvrdi da su navodi iz pritužbe osnovani, Upravnik ili lice koje on odredi, odmah nalaže otklanjanje utvrđenih nepravilnosti. U slučaju da otklanjanje nepravilnosti nije moguće, Upravnik nalogom zabranjuje njeno dalje ponavljanje. Osuđeno lice koje ne dobije odgovor na pritužbu ili nije zadovoljan donetim rešenjem ima pravo da u roku od osam dana od dana prijema rešenja podnese žalbu direktoru Uprave, koji je dužan da o njoj odluči u roku od 30 dana od dana prijema žalbe (član 126. ZIKS).

Osuđenom licu pripada i pravo na podnošenje pritužbe DirektorU Uprave za izvršenje krivičnih sankcija ukoliko smatra da je neko njegovo pravo povređeno postupanjem Upravnika zavoda (član 127. stav 1. ZIKS). Ako direktor Uprave ili lice koje on ovlasti utvrdi da pritužba nije podneta iz razloga navedenog u stavu 1, pritužbu dostavlja nadležnom organu i o tome će

obaveštava osuđeno lice (član 127. stav 2. ZIKS). Direktor Uprave ili lice koje on ovlasti može da ispita osnovanost pritužbe neposrednim uvidom u dokumentaciju zavoda, razgovorom sa Upravnikom i zaposlenima u zavodu, razgovorom sa osuđenim koji je podneo pritužbu i drugim osuđenima, bez prisustva zaposlenih u zavodu (član 127. stav 3. ZIKS). U slučaju da se utvrdi da je pritužba osuđenog lica osnovana, direktor Uprave nalaže da se otkloni povreda prava osuđenog (član 127. stav 4. ZIKS). Ako se ispostavi da otklanjanje nepravilnosti zbog koje je podneta pritužba nije moguće, direktor Uprave će zabraniti njeno dalje ponavljanje (član 127. stav 5. ZIKS). U slučaju da smatra da je do povrede prava osuđenog lica došlo usled postupanja zaposlenog, direktor Uprave obaveštava pismeno Upravnika zavoda i lice ovlašćeno za vršenje nadzora, a ako smatra da je do povrede prava osuđenog došlo usled postupanja Upravnika, on o tome obaveštava lice ovlašćeno za vršenje nadzora (član 127. stav 6. ZIKS). Konačno, osuđenom licu je zagarantovano pravo da se bez prisustva zaposlenih lica u zavodu prituži ovlašćenom licu koje nadzire rad zavoda (član 128. ZIKS).

U ostvarivanju i zaštiti osnovnih ljudskih prava lica lišenih slobode značajnu ulogu ima i Zaštitnik građana, a njegov doprinos posebno dolazi do izražaja prilikom nastojanja da se osuđenim licima obezbede humani uslovi života tokom izdržavanja kazne. Prema članu 19. Zakona o zaštitniku građana (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 105/2021, u daljem tekstu: ZZG). Zaštitnik građana je ovlašćen da kontroliše zakonitost i pravilnost rada organa uprave radi utvrđivanja da li je njihovim aktima, radnjama ili nečinjenjem došlo do kršenja prava građana zajamčenih Ustavom, potvrđenim međunarodnim ugovorima, opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, zakonima,

drugim propisima i opštim aktima Republike Srbije (član 19. stav 1. ZZG). Zaštitnik građana smatra se dodatnom, nezavisnom karikom u lancu kontrole rada organa uprave, čije je postojanje naročito potrebno u slučaju lica lišenih slobode, imajući u vidu da ona borave u ustanovi totalnog tipa (više o ustanovama totalnog tipa: Nikolić, Kron, 2011: 10-12; Ellis, 2021: 176) što podrazumeva ograničenost njihove komunikacije sa spoljnim svetom, te da su stoga postoji povišen rizik da osuđena lica postanu žrtve zloupotrebe ili samovolje (Batrićević, 2011: 151).

Za zaštitu prava lica lišenih slobode od posebnog je značaja stav 1. člana 25. ZZG-a, koji propisuje da Zaštitnik građana može bez prethodne najave i ometanja, pregledati mesta u kojima se nalaze lica lišena slobode, lica kojima je ograničena sloboda kretanja i mesta gde su smeštene ili borave grupe čija prava štiti, a posebno mesta pod kontrolom policije i Vojske Srbije, pritvorske jedinice, zavode za izvršenje krivičnih sankcija, psihijatrijske ustanove, prihvatilišta za strance i centre za azil (član 25. stav 1. ZZG). Takođe, treba napomenuti da na osnovu stava 2. istog člana 25. ZZG-a Zaštitniku građana pripada ovlašćenje da sa licima koja zatekne na gore nabrojanim mestima razgovara nasamo, kao i da pregleda sve instalacije i drugu opremu, ali i da pristupi svakom dokumentu i podatku, u skladu sa zakonom kojim se uređuje tajnost podataka (član 25. stav 2. ZZG).

Zaštitnik građana pokreće postupak bilo po pritužbi građana bilo po sopstvenoj inicijativi (član 27. stav 1. ZZG), a pored prava na pokretanje i vođenje postupka, Zaštitnik građana ima pravo da pružanjem dobrih usluga, posredovanjem i davanjem saveta i mišljenja o pitanjima iz svoje nadležnosti deluje preventivno, u cilju unapređenja rada organa uprave i unapređenja

zaštite ljudskih prava i sloboda (član 27. stav 2. ZZG). Međutim, bitno je naglasiti da pre podnošenja pritužbe Zaštitniku građana, podnosilac mora da pokuša da zaštiti svoja prava u odgovarajućem pravnom postupku pred organom uprave (član 28. stav 7. ZZG). U tom smislu, zaštitu i angažovanje Zaštitnika građana treba posmatrati kao krajnje sredstvo, kojem se pribegava kada su iscrpljene sve druge mogućnosti (Batrićević, 2011: 152). Ipak, u određenim specifičnim situacijama, Zaštitnik građana može da pokrene postupak i pre nego što su iscrpljena sva pravna sredstva pred organima uprave. Takva mogućnost postoji ukoliko bi podnosiocu pritužbe bila naneta nenadoknadiva šteta ili ako se pritužba odnosi na povredu principa dobre uprave, posebno nekorektan odnos organa uprave prema podnosiocu pritužbe, neblagovremen rad ili druga kršenja pravila etičkog ponašanja zaposlenih u organima uprave (član 28. stav 9. ZZG).

Osim pokretanja postupka, bilo na osnovu pritužbe bilo po sopstvenoj inicijativi, Zaštitnik građana koristi još jedno sredstvo da utiče na pravilnost rada organa uprave – Redovni godišnji izveštaj o radu Zaštitnika građana i stanju ljudskih prava u Republici Srbiji, koji Zaštitnik građana podnosi Narodnoj skupštini na godišnjem nivou (član 39. ZZG). U ovom izveštaju navode se sledeći podaci: podaci o aktivnostima u prethodnoj godini, podaci o uočenim nedostacima u radu organa uprave, preporuke za poboljšanje prakse i normativnog uređenja pojedinačne oblasti, predlozi za unapređenje položaja građana u odnosu na organe uprave, kao i podaci o sprovođenju preporuka i predloga iz prethodnih izveštaja. Objavljivanje eventualnih nedostataka i nepravilnosti u radu uprave svakako predstavlja jedan od načina da se doprinese unapređenju stanja u toj oblasti.

20. UTICAJ NEOLIBERALIZMA NA PENALNU POLITIKU U SRBIJI

Nakon analize normativnih okvira od značaja za izvršenje kazne lišenja slobode u Republici Srbiji, kao i onih koji su od značaja za poštovanje osnovnih ljudskih prava osuđenih lica, neophodno je osvrnuti se i na društvene uticaje koji su oblikovali i koji konstantno utiču na pravac u kojem će se razvijati pristup izvršenju kazne zatvora u našoj zemlji, pre svega u segmentu odnosa prema osuđenim licima. Naime, normativni okvir predstavlja osnov bez kojeg se ne može u potpunosti i pravilno razumeti sistem izvršenja krivičnih sankcija u smislu njegovog ustrojstva i organizacije. Međutim, poimanje same suštine sistema izvršenja krivičnih sankcija oličene upravo u odnosu društva prema osuđenim licima i posledično, moralnoj i socijalnoj klimi u zatvorima, nije moguće bez sagledavanja sadejstva niza socijalnih, ekonomskih, političkih, kulturoloških i drugih faktora. Jedan od pomenutih faktora, koji se sve više odražava ne samo na funkcionisanje celokupnog društva, već i na izvršenje krivičnih sankcija kako u svetu tako i u našoj zemlji jeste neoliberalizacija.

Neoliberalizacija kao proces može imati različite istorijske, geografske, institucionalne i socijalne kontekste u kojima neoliberalne prakse proizvode neočekivane i nepredvidljive posledice. U tom smislu, neoliberalizacija nema statični oblik i ne vodi ka unapred predviđenom ishodu. Međutim, ono što je zajedničko za te procese je to da su oblikovani dominantnim trendovima ka privatizaciji sve većeg broja domena društvenog života i njihovog uključivanja u kapitalističko tržište, rastakanje države blagostanja, koji na kraju vode ka kažnjavanju siromašnih i nagrađivanju bogatih (Kojanić, 2014). Dakle, različiti ishodi neoliberalizacije usled specifičnosti ekonomskih i društvenih sredina u kojima se odvijaju ne mogu osporiti neke ključne karakteristike neoliberalne

agende. To su ekstenzije tržišnih odnosa i onoga što se naziva komodifikacijom svega, obuhvatajući i ona područja koja nisu (ili nisu prvenstveno) tržišno orijentisana – područja zdravstvene zaštite, socijalnog staranja, kulture, obrazovanja i nauke (Kuzmančev-Stanojević, 2021:3).

Proces neoliberalizacije u Srbiji se odvijao u kontekstu „*partokratske države sa socijalističkim nasleđem, razorene nacionalističkim ratovima devedesetih godina, bombardovanjem, ekonomskim sankcijama i lošom ekonomskom politikom, ulančanom sa neoliberalnim kapitalizmom poluperiferije*” (Kuzmančev-Stanojević, 2021:172). Efekti preovlađujuće „*uvezene*” neoliberalne makroekonomske politike, kakva je prisutna u Srbiji, nisu doprineli ostvarenju Senove vizije razvoja kao širenja pravih sloboda koje ljudi uživaju (Dokmanović, 2017:18). Neoliberalne politike u Srbiji implementirane su u procesu kojim se upravljalo „*odozgo*” uz značajan izostanak „*zaštitnih*” mehanizama iz socijalne sfere (Lošonc, 2007:105) koji bi ublažili negativne tranzicione efekte, posebno, kada se imaju u vidu razmere ekonomske i društvene krize u kojima se taj proces odvijao. Ekonomsko i socijalno raslojavanje i shodno intenziviranje ekonomske i društvene nejednakosti su zahtevali više socijalne pravde i redistribuciju resursa, a ugrožen ekonomski i socijalni položaj ljudi je tražio jačanje ekonomskih i socijalnih prava i sistema socijalne zaštite, kao i efikasan odgovor na sve manju dostupnost društvenih resursa (Dokmanović, 2017: 34). Dok je još u prvim godinama tranzicije rastao broj onih kojima su potrebne socijalna pomoć i socijalna zaštita, budžet za ova davanja se konstantno smanjivao. Nije samo reč o siromaštvu države Srbije i njenoj nemogućnosti da pomaže socijalno najugroženije članove društva, reč je o matrici i ideološkoj potki koja na čitav

sistem socijalne zaštite gleda na bitno drugačiji način od onog koji je karakterisao socijalističko razdoblje (Dokmanović, 2017: 47).

Paralelno sa restrukturiranjem socijalne državne politike, tranzicione potrebe je pratio talas porasta kriminaliteta koji se u postkomunističkim društvima utapao u „*globalnu anomiju*” kao skrivenu posledicu neoliberalizma. To je predstavljalo deo zajedničkog iskustva koji su osetile i zapadne demokratije, samo što je u slučaju istočnoevropskih zemalja intenzitet pritiska koji su iskusile bio veći (Karsted, 2003). Uvećavanje nejednakosti i duboke promene u društvenoj strukturi tranzicionih društava pokrenuli su mehanizme kojima su političke i ekonomske elite intenzivno razmenjivale različite oblike kapitala u uslovima slabe formalne organizacije sačinjene od ostataka bivše nomenklature i neizgrađenih društvenih institucija (Pavićević, Kron i Simeunović-Patić, 2013: 188). Nasuprot ideji o jačanju institucionalne organizovanosti i shodnog funkcionisanja društva, u Srbiji su više od dvadeset godina nakon političke promene, „*institucionalni dizajn*” ili „*društvena struktura*” (obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita) kontinuirano slabili ne uspevajući da smire unutrašnje tenzije, a oslabljena država („*oteta*” ili „*zarobljena*”) se pretvarala u gotovo isključivog zaštitnika vladajuće elite i njenih uposlenika (Bulatović, 2019: 171; Pavićević, 2017: 212). Fenomen partokratije i „*otete države*” razvijao se uporedo i uzročno-posledično sa moralnom i vrednosnom konfuzijom i povećanim stepenom rizika različite vrste.

Jedan od rizika predstavlja strah od kriminaliteta i potencijalne viktimizacije. U domaćim uslovima kontrole kriminaliteta uočavaju se posledice globalističkih tendencija (domaća kaznena politika se značajno pooštava, raste

broj osuđenih na kaznu zatvora) (Soković, 2011: 324). „*Novi punitivizam*” se ogleda u svojevrсноj hiperaktivnosti srpskog zakonodavca u poslednjih deceniju i po, u prekomernoј zakonodavnoj aktivnosti koja olako ulazi u zakonodavne eksperimente kada je u pitanju krivično procesno zakonodavstvo. Usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku iz 2011. godine radikalno se raskida sa srpskom pravnom tradicijom, koncepcijski i strukturalno. Taj Zakonik jeste kompilacija strogo formalne javnotužilačke istrage, koja nije primerena za optužni već za inkvizicioni tip krivičnog postupka, i adverzijalnog glavnog pretresa, uređenog po uzoru na angloamerički model postupka, u kome uopšte nema faze istrage kao što se ona shvata na evropskom kontinentu (Đurić, 2014: 44). Pri tome treba imati u vidu, da stabilnost sudske prakse u primeni inkriminacija ima snažan društveni efekat jer kolebanje sudske prakse i različito tumačenje i selektivno primenjivanje zakona nigde nije štetnije nego u ovoj oblasti (Stojanović, 2023: 76).

Hiperkriminalizacija se odvija pod uticajem unutrašnjih i spoljašnjih faktora, a ono što se prepoznaje kao problem kada je u pitanju načelo zakonitosti jeste brzopletost u donošenju propisa (hiperkriminalizacija) što se odražava na kvalitet normi koje su nedovoljno određene, koriste se pravni standardi, analogija – kao način tumačenja putem sličnosti, itd. (Kolarić, 2018: 12). U našem krivičnom zakonodavstvu postoje brojne inkriminacije koje kao svoje bitne elemente sadrže neprecizne pojmove, pa i generalne klauzule (Stojanović, 2023: 72). Promene u sferi krivičnog prava, kao što je uvođenje anglosaksonskog modela probacije koji potencijalno povećava kaznenu populaciju, reforme kaznenog procesa koje nastoje povećati efikasnost

pravosuđa jačanjem uloge tužilaštva i stavljanjem suda u pasivniju ulogu u krivičnoj istrazi, brojnije reforme krivičnog materijalnog prava koje su povećavale broj inkriminacija i po pravilu uvodile strože kazne za zločine već predviđene pozitivnim pravom odvijale su se u kombinaciji sa reduciranjem radničkih prava, zahtevima za smanjenje javnog sektora i povećanjem konkurentnosti.

I pored toga što područje kaznene politike treba da očuva određeni stepen autonomnosti, i činjenice da komparativna analiza koja bi mogla da osvetli tendencije bliske neoliberalnoj penalnoj reformi kakva je postojala u nekim razvijenim društvima Zapada ima kontekstualna ograničenja, ipak se mogu uočiti promene koje ukazuju na procese karakteristične za tu vrstu kaznene regulacije i obračunavanja sa kriminalitetom. Neosporno je takođe, da politika suzbijanja kriminaliteta i to onaj njen deo koji se bavi krivičnim pravom, mora vrednovati njegovu ulogu, domet, mogućnosti i granice u suzbijanju kriminaliteta i na osnovu toga tražiti bolja rešenja u oblasti krivičnog zakonodavstva i njegove primene (Stojanović, 2023: 19). Međutim, brojne zakonodavne intervencije u domenu materijalnog krivičnog prava uglavnom karakterišu nove inkriminacije, skroman broj dekriminalizacija, generalno strožija kaznena politika, koja nije podržana odgovarajućim rešenjima u procesnom i izvršnom zakonodavstvu (Soković, 2011: 223). Opisujući situaciju u Hrvatskoj, Peković ističe da je reč o svojevrsnoj napetosti između socijalne i penalne politike, o porastu osuđeničke populacije u kojoj siromašni i marginalizovani imaju najveći udeo, preopterećenosti zatvorskog sistema, potrebi i zahtevu za izgradnjom novih zatvora, kao i ulasku privatnog sektora u oblast bezbednosti (Peković, 2011). Kada je u pitanju Srbija, uočavaju se

veoma slične tendencije. U kontroli kriminaliteta se prepoznaju posledice globalističkih tendencija (već u dužem periodu domaća kaznena politika se značajno pooštrava, raste broj osuđenih na kaznu zatvora), te je stoga veoma značajno razumeti savremena kretanja u sferi društvene reakcije na kriminalitet i poznavati iskustva zemalja koje su izbegle ili značajno ublažile „*novi punitivizam*“ (Soković, 2011: 224). U sistemu izvršenja krivičnih sankcija najveći problem predstavlja preopterećenost smeštajnih kapaciteta, koja je nastala kao posledica stalnog porasta broja pritvorenih i osuđenih lica u Republici Srbiji u poslednjoj deceniji. Broj osuđenih i pritvorenih lica u Republici Srbiji je značajno porastao sa 3.600 početkom 90-tih na 6.000 lica lišenih slobode 2000. godine, zatim od 7.800 u 2004. godini do 11.300 (oktobar 2012. godine). Maksimalni kapacitet zavoda u Republici Srbiji procenjuje se na oko 9.000 („Službeni glasnik RS“, br. 114/2013). Prema podacima Saveta Evrope iz 2020. godine, Srbija je sa 153 zatvorenika na 100.000 stanovnika iznad evropskog proseka od 102 zatvorenika na 100.000 stanovnika (Council of Europe Annual Penal Statistics, 2021).

Kapaciteti koji ne mogu da prate dinamiku inkriminisanja i konstantno rastući nivo punitivnosti, praćeni su zahtevima za strožijim kažnjavanjem i primenom zakona (Soković, 2011: 224). Pojačani kazneni populizam se može u pojedinim situacijama tumačiti i kao političko sredstvo koje zaklanja određene nedoslednosti i nepravilnosti u radu pravosuđa, visok nivo korupcije i klijentizma, licemerije autoritarne vlasti u očuvanju (pretežno konzervativnih) moralnih vrednosti, nepostojanje nezavisnog sudstva i snažan politički uticaj na sudsku vlast (videti, Vuković, 2021). Kazneni populizam predstavlja „*laki odgovor*“ na složena strukturna i društvena pitanja, pobija mogućnost

proaktivne društvene akcije u prevenciji kriminaliteta, smanjuje nivo tolerancije, solidarnosti, poštovanja dostojanstva drugog čoveka, rodne ravnopravnosti i dr. (Milošević, 2019). Sve navedeno pokazuje da, bez obzira na to što se penalni populizam oslanja na mnoštvo aktera (mediji, nevladin sektor, građanske inicijative, volonteri i „*moralni krstaši*“) – ipak u celom tom konglomeratu krajnju reč imaju nosioci vlasti odnosno moći (Ignjatović, 2017: 29). Jačanje kaznenog populizma je povezano sa porastom nepoverenja u socijalni i pravosudni sistem, izazvan različitim procesima deregulacije u sklopu neoliberalne političke i ekonomske agende. U svrhu vraćanja poverenja i podrške javnosti, neretko se pribegava oštrijoj kaznenoj politici koja podilazi emocionalnoj reakciji javnog mnjenja na kriminalitet, reakcije koja je izazvana njegovom političkom i medijskom interpretacijom. To ne znači da stavove javnog mnjenja treba u potpunosti zanemariti, već je potrebno da ono bude objektivno i pravilno informisano, kako u vezi sa pojedinim društveno opasnim ponašanjima, tako i u vezi sa ograničenim mogućnostima krivičnog prava i negativnim posledicama njegove primene (Stojanović, 2023: 91).

21. DOPRINOS INOVATIVNIH METODA RADA SA OSUĐENIM LICIMA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORIMA

Paralelno sa uočavanjem određenih nedostataka postojećih, sada već „*tradicionalnih*“ programa rada sa osuđenim licima, naučnici i praktičari konstantno ulažu napore usmerene u pravcu iznalaženja inovativnih pristupa njihovom tretmanu i resocijalizaciji. U tom smislu, posebno je važno imati na umu da konstantno dolazi do novih otkrića iz različitih oblasti o tome šta bi

moglo da doprinese promeni ne samo u ponašanju već i u razmišljanju i osećanjima osuđenih lica, kako bi se ona vratila na pravi put i odvratila od ponovnog činjenja krivičnih dela.

Fotografija 37: Biblioteka, Okružni zatvor u Beogradu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2023. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U neke od metoda koji poslednjih godina sve češće nalaze svoje mesto u okviru ili kao dodatak redovnim programima rada sa osuđenim licima spadaju: rad osuđenih lica sa životinjama (najčešće konjima i psima), ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija i angažovanje osuđenih lica u oblasti hortikulture, ali ne samo u smislu rada, već i u cilju podsticanja pozitivnih promena kod osuđenih lica, učestvovanje osuđenih lica u različitim programima koji podrazumevaju čitanje i analiziranje književnih dela, kao i pisanje sopstvenih radova, učestvovanje osuđenih lica u pozorišnim predstavama i svojevrsnim „*restorativnim performansima*” (više o tome: Batrićević, Kovačević, 2021), oslikavanje unutrašnjih zidova ustanova za izvršenje krivičnih sankcija od strane osuđenih lica, a u saradnji sa umetnicima itd.

Svi ovi programi rada sa osuđenim licima podrazumevaju otvaranje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija prema „*spoljnom svetu*”, budući da se najčešće realizuju u saradnji sa organizacijama civilnog društva ili predstavnicima drugih ustanova, preduzeća itd., što je posebno objašnjeno prilikom analiziranja pojedinih primera ovakvog načina rada u Srbiji: rada osuđenih lica sa životinjama (konjima i psima), ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, pozorišnih performansa osuđenih lica i oslikavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija od strane osuđenih lica. Neretko, ovi programi rada podrazumevaju i organizovane odlaske osuđenih lica van zavoda i boravak na nekom drugom mestu radi obavljanja aktivnosti predviđenih tim programima, podrazumeva se, u skladu sa bezbednosnim i ostalim procedurama predviđenim zakonskim i podzakonskim aktima.

Dosadašnja istraživanja pomenutih inovativnih pristupa radu sa osuđenim licima potvrđuju da se njihova primena pozitivno odražava na moralnu i socijalnu klimu u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i to dvosmerno - kako u odnosu na osuđena lica tako i u odnosu na zaposlene. Iako primena pomenutih inovativnih pristupa nije posebno izdvojena kao stavka u upitniku koji se bavi merenjem kvaliteta zatvorskog života, čini se opravdanim da se neki od njih na ovom mestu analiziraju, ne bi li se ukazalo na njihove potencijale za poboljšanje moralne i socijalne klime u zatvorima.

22. DOPRINOS PROGRAMA RADA OSUĐENIH LICA SA ŽIVOTINJAMA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORIMA

Istraživanja iz različitih oblasti (a posebno iz oblasti psihologije, psihijatrije i medicine) potvrđuju da različiti oblici interakcije sa životinjama imaju kapacitet da kod ljudi umanje stres i agresiju, da bude i podstiču saosećanje (empatiju), da jačaju osećaj odgovornosti za druga bića i da pozitivno utiču na opšte, kako mentalno tako i fizičko zdravlje, dobrobit i blagostanje. Mnogobrojni oblici terapije koja se sprovodi uz pomoć životinja primenjuje se sa namerom da se ljudima pomogne da se suoče sa najrazličitijim izazovima: poteškoćama prilikom učenja, post-traumatskim stresnim poremećajem, depresijom, strahovima, fobijama, anksioznošću i besom.

Fotografija 38: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

U skladu sa tim nastojanjima, takozvane „*terapeutske*“ životinje sve češće ulaze u mnoge ustanove: škole, zatim bolnice, potom centre za dnevni boravak starijih osoba i dece, ali i u ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Tako se u razvijenim zemljama širom sveta u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija sve učestalije primenjuju različiti programi, koji imaju za cilj da doprinesu unapređenju dobrobiti, blagostanja i psihičkog stanja osuđenih lica, kao i njihovoj rehabilitaciji, a sve to uz pomoć životinja poput konja i pasa (Hemingway, Meek, Hill, 2015). Na engleskom govornom području se za ove programe upotrebljava jedinstven termin „*Prison-based Animal Programs*“ (Hemingway, Meek, Hill, 2015).

Pomenuti programi imaju više komponenti, a korist koja se zahvaljujući njima ostvaruje, kako na individualnom tako i na širem, društvenom nivou, i sama je višeslojna i kao takva nije ograničena samo na suzbijanje kriminaliteta.

Programi rada osuđenih lica sa životinjama spadaju pod jedan širi pojam - intervencija uz pomoć životinja (*Animal Assisted Interventions*), koje obuhvataju: 1) terapiju uz pomoć životinja (*Animal Assisted Therapy*), 2) aktivnosti uz pomoć životinja (*Animal Assisted Activities*), i 3) obrazovanje uz pomoć životinja (*Animal Assisted Education*) (Batrićević, 2019: 10). Pojmom *Animal Assisted Interventions* obuhvaćene su sve intervencije koje podrazumevaju organizovano i osmišljeno uključivanje životinja u terapijski proces (Kruger, Serpell, 2006: 25).

Fotografija 39: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Programi rada osuđenih lica sa životinjama uglavnom se sastoje u omogućavanju osuđenim licima, koja to žele, da tokom izdržavanja kazne zatvora rade sa životinjama kao i da stiču određena teorijska znanja i praktične

veštine neophodne za takvu vrstu rada (Bachi, 2014: 1; Batrićević, 2019: 65). Osim znanja i veština koje su potrebne za staranje o životinjama u smislu podmirivanja njihovih potreba na dnevnom nivou, osuđena lica koja učestvuju u ovakvim programima po pravilu i dresiraju životinje (najčešće su u pitanju psi) kako bi se povećale njihove šanse da budu udomljene (Bachi, 2014: 1; Batrićević, 2019: 65). Do sada su u svetu najčešće primenjivani programi rada osuđenih lica sa životinjama koji podrazumevaju: 1) dolazak predstavnika udruženja za zaštitu životinja ili drugih humanitarnih organizacija u ustanovu za izvršenje krivičnih sankcija pri čemu oni donose životinje (pse i/ili mačke) sa kojima osuđena lica mogu da provedu određeno vreme; 2) angažovanje osuđenih lica na očuvanju divljeg životinjskog sveta, u smislu, da im se omogućava da se staraju o povređenim divljim životinjama koje se nakon oporavka vraćaju u svoje prirodno stanište; 3) staranje osuđenih lica o farmskim životinjama; 4) udomljavanje i zbrinjavanje napuštenih kućnih ljubimaca (pre svega pasa i mačaka) od strane osuđenih lica; 5) učestvovanje osuđenih lica u odgajanju i dresiranju službenih pasa u okviru ustanove za izvršenje krivičnih sankcija, a sa ciljem da ti službeni psi nakon obuke postanu ili vodiči za slepe i slabovide osobe ili psi tragači specijalizovani za pronalaženje droge ili nestalih lica i 6) već pomenutu profesionalnu obuku osuđenih lica koja im omogućava da steknu ona teorijska znanja i praktične veštine koje su im neophodne za rad u oblasti staranja o životinjama, kao i da steknu sertifikat o posedovanju kvalifikacija za rad u toj delatnosti; 7) rad osuđenih lica sa životinjama koji ima elemente društveno korisnog rada i koji podrazumeva da osuđena lica obučavaju napuštene životinje sa namerom da povećaju njihove šanse za udomljavanje i 8) druge aktivnosti koje se realizuju u okviru takozvanih multimodalnih programa, odnosno programa koji sadrže i elemente

profesionalne obuke i društveno korisnog rada (Furst, 2006: 413; Batrićević, 2019).

Imajući u vidu da se pomenuti inovativni programi rada osuđenih lica sa životinjama primenjuju u našoj zemlji tokom poslednjih nekoliko godina, tačnije, od kraja 2017. odnosno početka 2018. godine, te da na neki način predstavljaju novinu, moglo bi se postaviti pitanje da li je potrebno normiranje ove oblasti nekim posebnim pravnim izvorom zakonskog ili podzakonskog karaktera. Analiza važećih normativnih okvira od značaja za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji pokazuje da je primena ovakvih programa u skladu sa postojećim propisima, te da pogoduje i doprinosi potpunijem ostvarivanju njihovih ciljeva i svrhe. U skladu sa tim, može se konstatovati da postojeći normativni okviri predstavljaju sasvim dovoljan osnov za primenu pomenutih inovativnih pristupa resocijalizaciji osuđenih lica. Kao što je već istaknuto u poglavlju posvećenom određivanju pojma i svrhe kazne i kažnjavanja, prema članu 4. KZRS, opšta svrha propisivanja i izricanja krivičnih sankcija, pa i kazne zatvora, sastoji se u suzbijanju onih dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom. ZIKS u članu 2. propisuje da se izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje, kako opšta, tako i individualna svrha njihovog izricanja, a sve to sa ciljem da se osuđena lica uspešno reintegrišu u društvo. Prema članu 43. ZIKS-a svrha kazne zatvora sastoji se u tome da osuđeno lice tokom njenog izvršenja, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života, kako u budućnosti ne bi vršio krivična dela.

Fotografija 40: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazнено-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Citirane zakonske odredbe govore u prilog tome da suštinu izvršenja kazne zatvora čini resocijalizacija osuđenih lica, odnosno nastojanje da se podstakne njihova socijalna reintegracija nakon izdržane kazne. Krajnji ishod ovog procesa sastoji se u sprečavanju recidivizma, odnosno u odvracanju lica koja su u prošlosti činila krivična dela od ponovnog sukoba sa zakonom.

Kako su pomenuti programi rada osuđenih lica sa životinjama usmereni upravo na razvijanje i podsticanje kod osuđenih lica onih veština, znanja i osobina koje su im neophodne za uspešnu socijalnu reintegraciju, nesporno je da su oni u saglasnosti sa važećim normativnim okvirom kojim je regulisano izricanje i izvršenje krivičnih sankcija u našoj zemlji.

23. PROGRAM RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA KROZ RAD SA PSIMA KAO PRIMER INOVATIVNOG PRISTUPA POBOLJŠANJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORU

U Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, program zasnovan na resocijalizaciji osuđenih lica kroz rad sa napuštenim (nevlasničkim) psima primenjuje se od kraja 2017., odnosno početka 2018. godine, a dosadašnja istraživanja (Batrićević, 2019; Batrićević, 2021) potvrđuju da ovaj program ima potencijal da doprinese poboljšanju zatvorske moralne i socijalne klime.

Fotografija 41: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnim zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Štaviše, pomenuta istraživanja ukazuju na to da je do određenih pozitivnih promena u moralnoj i socijalnoj klimi u ustanovi u kojoj se ovi programi rada primenjuju već došlo, što potvrđuju reči osuđenih lica koja u tom programu učestvuju, ali i zaposlenih koji sa njima rade. Osuđena lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora u ovom kazneno-popravnim zavodu imaju mogućnost da učestvuju u programu rada sa psima, a tom prilikom ona se staraju o napuštenim psima smeštenim u azilu u okviru zatvorskog kompleksa i stiču osnovna teorijska i praktična znanja o njihovoj dresuri. Učestvovanje u programu rada sa psima je dobrovoljno, što znači da je prvi preduslov za njegovu primenu spremnost i voljnost osuđenih lica da rade sa psima. Drugi uslov jeste, da je tim stručnjaka zaposlenih u zavodu procenio da je osuđeno lice podobno da učestvuje u ovakvom programu rada, kao i da će

se učestvovanje u tom programu pozitivno odraziti na proces njegove resocijalizacije i socijalne reintegracije.

Fotografija 42: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Program resocijalizacije osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici osoben je zahvaljujući činjenici da su psi sa kojima osuđena lica rade smešteni u azilu, koji je lociran u okviru samog zavodskog kompleksa. Ukupan broj pasa koji se nalazi u ovom azilu varira na dnevnom nivou, a evidencije zaposlenih pokazuju da u njemu u svakom trenutku boravi više od dve stotine pasa. Azil za pse u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici funkcioniše u skladu sa najvišim standardima zaštite i dobrobiti životinja (videti: Zakon o dobrobiti životinja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009). Nekada napušteni, psi sada borave u toplom i čistom prostoru, prilagođenom njihovim potrebama, stalno im je dostupna

veterinarska nega, a osuđena lica ih hrane, čiste, kupaju, četkaju i dresiraju, kako bi ih pripremili za udomljavanje (Batrićević, 2021). Dresura pasa odvija se tako što zaposleni u zavodu koji imaju posebna znanja i veštine iz te oblasti podučavaju osuđena lica kako da pse poduče osnovnim komandama.

Inicijalno, program rada osuđenih lica sa psima primenjivan je isključivo u poluotvorenom delu ovog zavoda. Međutim, sredinom 2019. godine, sedam pasa iz zavodskog azila premešteno je u zatvoreni deo zavoda - koji se odlikuje maksimalnim obezbeđenjem, a upravo zbog toga i znatno većim ograničenjima i intenzivnijim zatvorskim deprivacijama nego što je to slučaj sa poluotvorenim delom. Još jedna razlika između okolnosti pod kojima se primenjuje program rada sa psima u poluotvorenom delu, sa jedne i zatvorenom delu sa druge strane, ogleda se u činjenici da se u zatvorenom delu kazneno-popravnog zavoda nalaze osuđena lica kojima su izrečene kazne lišenja slobode dužeg trajanja.

Dakle, jasno je da između ova dva odeljenja istog zavoda postoje veoma značajne razlike (arhitektonske, organizacione, bezbednosne i druge) koje se, nesumnjivo, odražavaju i na moralnu i socijalnu klimu koja u njima postoji i koje tu moralnu i socijalnu klimu zapravo determinišu. Međutim, pomenuta terenska istraživanja pokazala su da se primena programa rada osuđenih lica sa psima u oba odeljenja podjednako pozitivno odrazila na moralnu i socijalnu klimu u njima - pre svega na međuljudske odnose, kako između osuđenih lica i zaposlenih u zavodu, tako i između samih osuđenih lica, a posredno i na odnose između osuđenih lica i članova njihovih porodica koji su stekli uvid u njihovo angažovanje i rad na sebi posredstvom dokumentarnih fotografija.

Fotografija 43: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnog zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Svi pomenuti međuljudski odnosi odražavaju se na ukupan kvalitet zatvorskog života osuđenih lica, iz čega upravo proizlazi značaj pomenutih programa. Štaviše, kvalitativno istraživanje sprovedeno sa licima koja rade sa psima u zatvorenom delu ovog kazneno-popravnog zavoda ukazuju na to da bi rad sa psima za njih mogao imati i veći značaj nego što je to slučaj sa osuđenim licima iz poluotvorenog odeljenja, te da on kod njih u još većoj meri doprinosi da se na jedan konstruktivan i pozitivan način suoče sa dugotrajnim lišenjem slobode i deprivacijama koje to lišenje nužno prate (Batrićević, 2021).

Mnogostruki dobri i korisni efekti programa rada osuđenih lica sa psima i njegov pozitivan uticaj na moralnu i socijalnu klimu u zavodu postali su uočljivi već na samom početku njihove primene. Kao što je već istaknuto na

samom početku izlaganja posvećenog ovoj temi, najuočljivija pozitivna dejstva programa ispoljila su se na planu međuljudskih odnosa, što je zapravo posledica promena koje su i osuđena lica i zaposleni u zavodu doživeli na ličnom planu, a zahvaljujući učestvovanju u programu (Batrićević, 2019; Batrićević, 2021). Ove pozitivne promene uočene su kako u poluotvorenom, tako i u zatvorenom odeljenju pomenutog kazneno-popravnog zavoda kod svih osuđenih lica koja su radila sa psima, a sličnim rečima su ih opisala i osuđena lica, sa jedne i zaposleni u zavodu sa druge strane.

Kroz svakodnevnu interakciju sa životinjama, osuđena lica se podstiču da rade na sebi i da ponovo razviju, odnosno da ojačaju kod sebe osećaj empatije, odgovornosti i poverenja. To potvrđuju i njihove reči, kojima opisuju da ih sama činjenica da provode slobodno vreme sa životinjama ispunjava osećajem smirenosti, da im daje pozitivnu energiju, kao i da im pomaže da se suoče sa neprijatnostima i konfliktnim situacijama na adekvatan i društveno prihvatljiv način.

Osuđena lica koja rade sa psima su često isticala i to, da im njihove porodice pružaju veliku podršku da istraju u ovakvoj vrsti angažovanja, te da su članovi njihovih porodica ponosni na njihov rad. Neki od njih odlučili su da udome pse sa kojima su najviše radili tokom primene programa, a bilo je i situacija da porodice osuđenih lica usvoje pse iz azila dok se osuđena lica još uvek nalaze na izdržavanju kazne (Batrićević, 2019; Batrićević, 2021). Ako se ova svedočenja učesnika u programu rada sa psima sagledaju iz perspektive unapređenja moralne i socijalne klime u zatvoru, može se uočiti da se njihova primena u određenoj meri odražava i na porodične odnose osuđenih lica, kao jednu od dimenzija kvaliteta zatvorskog života.

Fotografija 44: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazнено-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Učestvovanje u programu rada sa psima članovi porodica osuđenih lica su mahom tumačili kao izraz želje osuđenih lica da rade na sebi i da se posvete svom napretku na putu socijalne reintegracije, što se pozitivno odrazilo na njihove porodične odnose. Slično je uočeno i u slučaju rada osuđenih lica sa konjima, što je analizirano u zasebnom odeljku.

Osim toga što se pozitivno odražavaju na zatvorsku moralnu i socijalnu klimu u segmentu individualnog blagostanja i međuljudskih odnosa, programi rada sa psima imaju i neke izuzetno korisne praktične implikacije, a uočeno je i da imaju potencijal da doprinesu smanjenju stope recidivizma. U tom smislu, pre svega, treba istaći da je primena ovih programa izuzetno društveno korisna budući da omogućava da se napušteni psi sklanjaju sa ulice i smeštaju u azil, gde se sa njima postupa na human način i u skladu sa osnovnim standardima dobrobiti i zaštite životinja. Psi se pripremaju za udomljavanje i u tom cilju se organizuju dani otvorenih vrata kada građani mogu posetiti azil kako bi odabrali psa za sebe (Batrićević, 2019). Ovo je izuzetno važno ne samo sa aspekta odnosa društva prema napuštenim psima, već i u kontekstu pravljenja određene simboličke spona između osuđenih lica odnosno kazneno-popravne ustanove, sa jedne strane, i zajednice, oličene u građanima, sa druge strane. Tako se doprinosi rušenju predrasuda, stereotipa i nepoverenja zajednice prema osuđeničkoj populaciji, čime se otvara prostor za njihovu uspešniju socijalnu reintegraciju po izlasku na slobodu.

Kada je reč o socijalnoj reintegraciji osuđenih lica po izlasku na slobodu treba istaći da se osuđenim licima koja učestvuju u programu rada sa psima omogućava da steknu sertifikat o završenoj obuci za rad sa psima što, u određenoj meri, doprinosi povećanju njihove zapošljivosti nakon izdržane kazne, odnosno njihovom vraćanju u redovne životne tokove i pronalaženju zakonitog izvora prihoda.

Fotografija 45: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa psima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Budući da je potvrđeno da je jedan od uzroka recidivizma upravo nemogućnost lica da po izlasku na slobodu pronađe zakonit izvor prihoda usled neposedovanja adekvatnih profesionalnih znanja, veština, kvalifikacija i formalnih potvrda o obrazovanju ali i diskriminacije od strane poslodavaca i kolega sa kojom se bivša osuđena lica suočavaju na tržištu rada (više o tome: Batrićević, Paraušić, Kubiček, 2020), jasno je da ovakvi napori mogu doprineti smanjenju stope povrata.

Prilikom razmatranja mogućih efekata programa rada osuđenih lica sa psima na smanjenje stope recidivizma, treba imati u vidu, da je još uvek rano donositi neke konačne ili preterano uopštene zaključke, s obzirom da se oni

primenjuju relativno kratko - svega nekoliko godina. Mnoga lica koja učestvuju u ovom programu rada još uvek se nalaze na izdržavanju kazne, tako da će se tek nakon njihovog izlaska na slobodu biti moguće uraditi određene procene u tom smislu. Neizvesnost, u tom smislu svakako postoji, jer uspešnost procesa resocijalizacije, u znatnoj meri, zavisi, ne samo od programa rada tokom izdržavanja kazne, već i od niza ekonomskih, socijalnih i drugih okolnosti sa kojima se osuđeno lice suočava po izlasku na slobodu. Ipak, ono što je nesporno kako prema rečima osuđenih lica, tako i prema kazivanju zaposlenih, moralna i socijalna klima u zavodu je bolja od one koja je vladala pre primene ovog programa: atmosfera je pozitivnija, osuđena lica osećaju smirenost, smanjen je nivo tenzije u komunikaciji na dnevnom nivou itd.

Bez obzira na to, potrebno je naglasiti da odgovor na pitanje da li je i u kolikoj meri ovaj inovativni program resocijalizacije delotvoran u pogledu suzbijanja povrata, zahteva sprovođenje dugoročnih i sveobuhvatnih istraživanja i praćenja statističkih pokazatelja povrata sa jedne, i učestvovanja u ovom programu sa druge strane, i to tokom narednih nekoliko godina, a verovatno i decenija. U ovom trenutku nesporni su njegovi pozitivni efekti, kako na osuđena lica i zaposlene u zavodu, tako i na životinje i širu zajednicu, zbog čega se njegova primena inicira i planira i u drugim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji.

24. PROGRAM RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA KROZ RAD SA KONJIMA KAO PRIMER INOVATIVNOG PRISTUPA UNAPREĐENJU MORALNE I SOCIJALNE KLIME U ZATVORU

Slično programu rada osuđenih lica sa psima, u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici se sprovodi i program njihove resocijalizacije kroz rad sa konjima i to u poluotvorenom delu ovog zavoda (više o tome: Batrićević, 2020). Ovi programi rada počivaju na elementarnim principima psihoterapije koja se realizuje uz pomoć konja (*Equine-Facilitated Psychotherapy*) (Kruger, Serpell, 2006: 23, prema: Batrićević, 2020), ali oni se u ovom trenutku ne mogu podvesti pod pojam psihoterapije uz pomoć konja, budući da imaju samo neke komponente ove vrste psihoterapije. Naime, kao posebna vrsta iskustvene psihoterapije, terapija uz pomoć konja može podrazumevati: dresiranje, timarenje, lonžiranje, jahanje, učestvovanje u trkama i druge slične aktivnosti koju korisnici terapije realizuju sa konjima (Kruger, Serpell, 2006: 23, prema: Batrićević, 2020).

Ono što je specifično za psihoterapiju uz pomoć konja, jeste činjenica da je mora primenjivati licencirani specijalizovani psihoterapeut i to u saradnji sa adekvatno obučanim ekspertom za rad sa konjima, a odlikuje je kontinuirana terapeutska veza sa jasno određenim ciljevima tretmana koje razvijaju zajedno psihoterapeut i korisnik (Kruger, Serpell, 2006: 23, prema: Batrićević, 2020). Dosadašnja praktična iskustva i naučna istraživanja potvrđuju da programi rada osuđenih lica sa konjima ne moraju obavezno uključivati i psihoterapiju uz pomoć konja, već da se mogu uspešno sprovoditi i paralelno sa običnom (bilo individualnom, bilo grupnom) psihoterapijom, koju vode

psiholozi zaposleni u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija, a koji ne poseduju posebnu licencu za psihoterapiju uz pomoć konja (Batrićević, 2020).

Fotografija 46: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazнено-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Kao i u slučaju rada osuđenih lica sa psima, i učestvovanje u programu rada sa konjima odvija se isključivo na dobrovoljnoj bazi. Dakle, za učestvovanje u programu je potrebno da osuđena lica izraze spremnost i volju za takav vid angažmana, kao i da njihovi vaspitači i predavači ocene da su oni podobni za rad sa konjima (Batrićević, 2020). Ono što u znatnoj meri olakšava

rad osuđenih lica sa konjima jeste okolnost da se štale u kojima su oni smešteni, ali i hipodrom i kovačka radionica, nalaze u okviru zatvorskog kompleksa. Zahvaljujući tome, nema potrebe da se osuđena lica udaljavaju iz zavoda na određeno vreme kako bi mogla da učestvuju u programu.

Među konjima najviše ima nekadašnjih trkačkih konja koji zbog različitih okolnosti (kao što je na primer starost ili povreda) više ne mogu da učestvuju u trkama, a neki od konja su nekadašnji vlasnički konji o kojima vlasnici više nisu bili u mogućnosti da se staraju, dok su neki donirani kao poklon ustanovi (Batrićević, 2020). Poreklo konja spominje se na ovom mestu sa namerom da se ukaže da, kao i u slučaju pasa koji se nalaze u zavodskom azilu, i u pogledu konja sa kojima rade osuđena lica, postoji određeni stepen društveno-korisnog delovanja i nastojanja da se unapredi i humanizuje odnos prema životinjama. Pomenuto se, kao što je posebno objašnjeno u nastavku teksta, odražava upravo i na poboljšanje moralne i socijalne klime u zavodu.

Sadržina programa rada osuđenih lica sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici obuhvata dve komponente, odnosno dva polja delovanja. Jedna komponenta ovog programa jeste obuka, odnosno edukacija osuđenih lica iz oblasti konjarstva i potkivačkog zanata, dok se druga sastoji u nastojanju da se kroz interakciju osuđenih lica sa konjima kod osuđenih lica probudi, ojača i obogati osećaj empatije, odgovornosti za drugoga, samopouzdanja itd.

Fotografija 47: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Obuka osuđenih lica iz osnova konjarstva sprovodi se prema prilagođenom programu iz ove oblasti koji je preuzet sa Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu (videti, na primer: Mitrović, 2005 prema: Batrićević, 2020). Prilikom razmatranja same sadržine obuke koju pohađaju učesnici u programu nastoji se na maksimalnoj fleksibilnosti, budući da polaznici imaju različite nivoe predznanja, pa se tako program u nekim slučajevima prilagođava celoj grupi, a nekada čak i pojedincu (Batrićević, 2020). O tome slikovito govore i reči samog predavača na ovom programu: „Predavač pruža polazniku onoliko znanja koliko vidi da ovaj može da primi” (Batrićević, 2020: 58). Kao primer takvog postupanja predavač je istakao

posedovanje znanja iz biohemije koje većina učesnika u programu ne poseduje, a bez kojeg nije moguće razumeti neke značajne fiziološke procese kod konja (Batrićević, 2020). Sa druge strane, ukoliko bi predavač primetio da neko od polaznika poseduje znanja iz te oblasti, izdvojio bi vreme da njemu posebno, detaljnije nego drugima, te procese objasni, ne bi li ta njegova znanja dodatno obogatio, što ovom programu daje odlike fleksibilnosti, individualizovanosti i prilagođenosti polaznicima. Upravo iz tih razloga ovaj vid rada sprovodi se u malim grupama (na primer, broj učesnika i u prvoj i u drugoj grupi nije prelazio deset) (Batrićević, 2020).

Kada je u pitanju obuka osuđenih lica iz osnova potkivačkog zanata, potrebno je istaći njene praktične aspekte, budući da se ona odvija pre svega kroz radionice, demonstracije i praktičan rad sa stručnjacima iz ove oblasti koji dolaze u zavod kako bi radili sa osuđenim licima. Kao što je istaknuto na početku odeljka posvećenog ovoj temi, ova obuka se realizuje sa ciljem da se osuđena lica osposobe da nakon izlaska na slobodu rade kao pomoćnici u kovačkim radionicama, kao i da nakon usavršavanja i sticanja sopstvenog alata i opreme mogu i samostalno potkivati konje (Batrićević, 2020).

I osnove konjarstva i osnove potkivačkog zanata izučavaju se u skladu sa konceptom učenja kroz rad, takozvani „*working pupil scheme*”, koji se, posebno u oblasti konjarstva široko primenjuje u svetu (Burgon, 2011: 176, prema: Batrićević, 2020). Ovaj pristup počiva na stalnom kombinovanju teorijskog učenja i sticanja praktičnih znanja i veština kroz radionice, demonstracije i konkretan rad učesnika programa pod nadzorom predavača (Batrićević, 2020). Po pravilu se teorijska nastava odvija pre praktičnog rada, ali nekada se, zavisno od okolnosti, praktičan rad obogati određenim teorijskim

opservacijama, pojašenjenjima i smernicama upućenih učesnicima od strane predavača, što ovaj program čini spontanim i podobnim da podstakne interakciju između polaznika i predavača (Batrićević, 2020). Kompletna obuka, traje oko godinu dana, spajajući u sebi i teorijski i praktični deo, s tim što prilikom osvrtnja na trajanje obuke treba imati u vidu jedno ograničenje koje se, u tom pogledu, javlja. Naime, neka od osuđenih lica koja učestvuju u ovom programu, tokom trajanja obuke mogu da steknu pravo na uslovni otpust, što podrazumeva da neki od njih mogu usled izlaska na (uslovnu) slobodu prestati sa pohađanjem kursa (Batrićević, 2020).

Fotografija 48: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Poseban značaj za uspešnost procesa resocijalizacije osuđenih lica ima činjenica da, kao i u slučaju obuke za rad sa psima, polaznici na kraju obuke polaznici stižu sertifikat o završenom kursu za negovatelja sportskih konja i osnove potkivanja (Batrićević, 2020). Posedovanje ovog sertifikata trebalo bi da osuđenim licima olakša zapošljavanje po izlasku na slobodu, kao licima koja se staraju o konjima, što je prema rečima predavača, veoma važno i traženo zanimanje u centrima za čuvanje i uzgoj sportskih konja, ne samo u našoj zemlji, već i u inostranstvu (Batrićević, 2020). Sertifikatom se potvrđuje i da polaznici imaju osnovna znanja iz potkivačkog zanata, ali da nisu profesionalni potkivači, te da će uprkos činjenici da neke poslove mogu obavljati samostalno, i dalje imati potrebu za usavršavanjem (Batrićević, 2020).

Fotografija 49: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Ipak, značaj ovog sertifikata je veliki, ako se uzme u obzir okolnost da, prema navodima predavača (koji se školovao u Sjedinjenim Američkim Državama), u ovom regionu ne postoji potkivačka škola koja bi izdavala takve zvanične sertifikate i da se potkivački zanat i dalje uči kroz praktičan rad u majstorskoj radionici. U tom smislu, ovaj sertifikat nije samo potvrda o znanju učesnika programa, već on predstavlja i dragocenu preporuku koja bi trebalo da poveća verovatnoću zapošljavanja osuđenih lica po izlasku na slobodu, čime se smanjuje verovatnoća da će osuđena lica ponovo činiti krivična dela po izlasku na slobodu (Batrićević, 2020). To je posebno važno ako se ima u vidu da su i sama osuđena lica istakla da ih je učestvovanje u programu rada sa konjima inspirisalo da razmišljaju o svojoj budućnosti i organizovanju svog života i zaposlenja po izlasku na slobodu (Batrićević, 2020).

Kao i kod rada osuđenih lica sa psima, dosadašnja iskustva pokazala su da se učestvovanje u programu rada sa konjima izuzetno pozitivno odražava na psihičko stanje i blagostanje osuđenih lica, tako da i ovu komponentu programa treba imati u vidu prilikom procene njegovih pozitivnih efekata na zatvorsku moralnu i socijalnu klimu. Osuđena lica su mahom potvrdila da je provođenje vremena sa konjima i rad sa njima kod njih podstaklo smirenost, poverenje, empatiju, ljubav prema bližnjima, kao i da su osetila smanjenje agresivnosti i tenzije (Batrićević, 2020). Odgovori učesnika u ovom programu koji su se odnosili na njihov odnos prema konjima o kojima brinu i sa kojima rade, ukazuju na to da se kod njih otpočeo razvijati ili osnaživati osećaj odgovornosti i brige za druga živa bića (Batrićević, 2020), što nesporno predstavlja solidnu osnovu za promenu njihovog ponašanja na bolje.

Konačno, zahvaljujući mogućnosti da provedu određeno vreme tokom dana izvan uobičajenog zatvorskog okruženja, koje mahom opisuju kao prenaseljeno, haotično i uznemirujuće, osuđena lica su ocenila da zahvaljujući radu sa konjima lakše podnose zatvorske deprivacije (Batrićević, 2020).

Fotografija 50: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnim zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Slično programu koji podrazumeva rad sa psima, i program rada sa konjima se do sada pokazao kao delotvoran na planu poboljšanja i unapređenja komunikacije i međuljudskih odnosa u zavodu i to, kako između osuđenih lica, tako i između osuđenih lica i zaposlenih u zavodu, odnosno predavača na programu, s tim što se može uočiti da je u slučaju programa rada

sa konjima zbog same njegove prirode više došao do izražaja timski rad, razmena znanja i iskustava iz oblasti koje su predmet izučavanja u sklopu programa, uzajamno podsticanje i ohrabrivanje između osuđenih lica (Batrićević, 2020). Atmosfera timskog rada i razmena znanja između samih učesnika u programu, postignuta je tako što su dva osuđena lica koja su ranije učestvovala u programu rada uključena u program sa novom grupom polaznika ali u ulozi demonstratora. Njihova uloga sastojala se u pomaganju predavačima da približe znanja i veštine novim polaznicima, kao i u ohrabrivanju drugih polaznika na osnovu sopstvenog pozitivnog iskustva u oblasti rada sa konjima (Batrićević, 2020). Postojanje demonstratora je izuzetno značajno, ne samo za uspešnu realizaciju ovog programa, već i za unapređenje međuljudskih odnosa između osuđenih lica, kao značajnog aspekta kvaliteta zatvorskog života, imajući u vidu da su ona na taj način imala priliku da uče jedna od drugih i da razmenjuju znanja i iskustva iz te oblasti.

Slično programu rada sa psima, i program rada sa konjima je u određenoj meri doprineo unapređenju odnosa između osuđenih lica i njihovih porodica i to na jedan osoben način – zahvaljujući primeni metoda fotografisanja, kao metoda prikupljanja podataka u kvalitativnim istraživanjima, koji je jedan od autora ove monografije primenio prilikom svog terenskog istraživanja tokom 2019. godine (više o tome Batrićević, 2020).

Naime, u slučaju istraživanja primene programa rada osuđenih lica sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, dokumentarna fotografija nije upotrebljena samo kao metod prikupljanja podataka, već je doprinela i tome da članovi porodica osuđenih lica ostvare potpuniji uvid u njihovo angažovanje na programu rada sa konjima.

Fotografija 51: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazнено-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Fotografije koje je autor napravio prilikom ovog istraživanja odštampane su, a osuđenim licima je uz dozvolu Upravnika zavoda omogućeno da ih pokažu članovima svojih porodica, što prilikom poseta, što tokom boravka van zavoda. Izuzetno pozitivne i ohrabrujuće reakcije članova porodica osuđenih lica na fotografije na kojima se vidi njihov rad sa konjima imale su veliki značaj za osuđena lica u smislu da su pre svega predstavljale za njih naročit podsticaj da produže svoje angažovanje u tom pravcu (Batrićević, 2020). Na taj način je, donekle podstaknuta i obogaćena interakcija između osuđenih lica i članova njihovih porodica i omogućeno je da članovi porodica osuđenih lica vide da ona ulažu napore kako bi se uspešno reintegrisala u

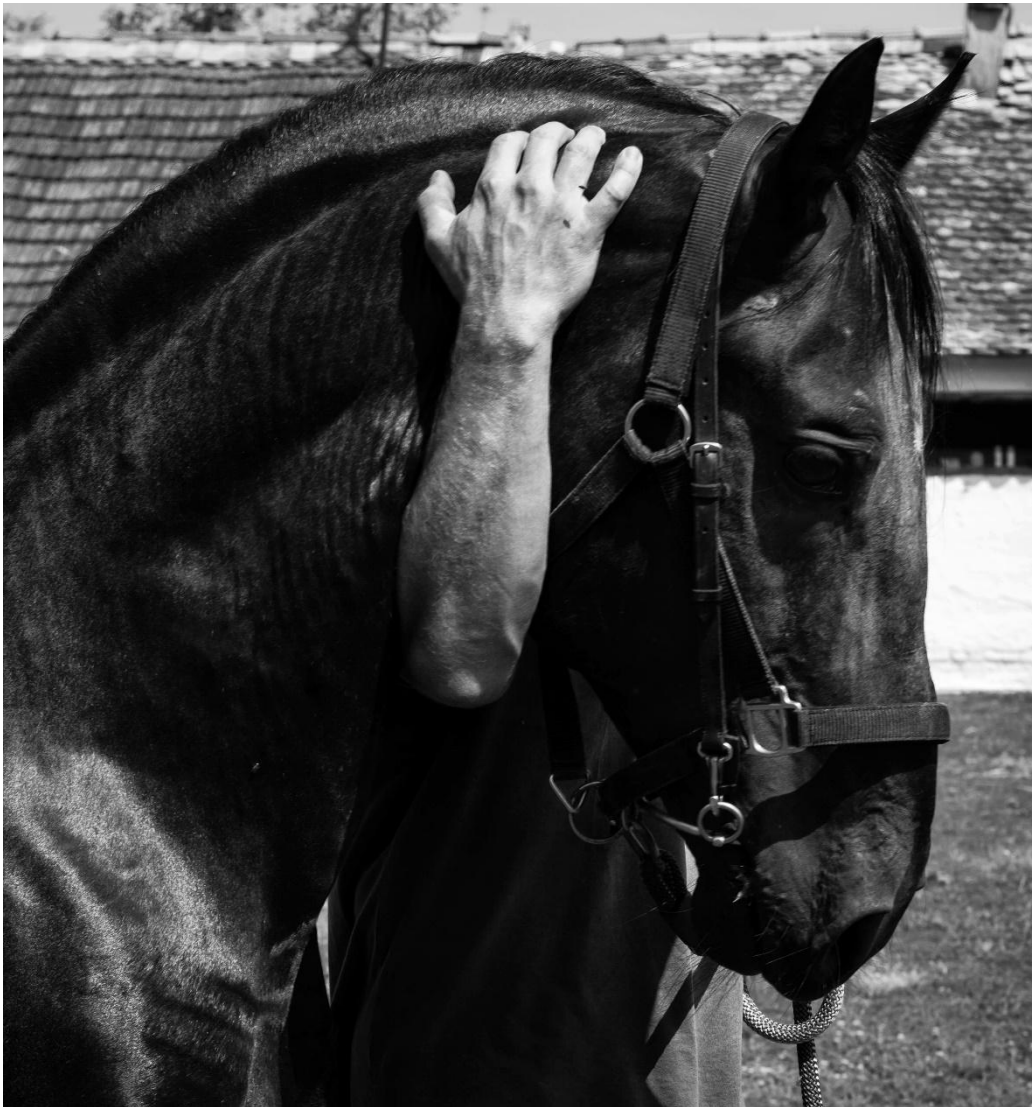

zajednicu po izdržanoj kazni, što je svakako jedan od faktora koji u znatnoj meri doprinosi unapređenju kvaliteta zatvorskog života.

Do sada je uočen i određen broj izazova u vezi sa primenom programa rada osuđenih lica sa konjima, što je podstaklo predavače i zaposlene u zavodu da razmotre mogućnosti njegovog unapređenja, pre svega, u pravcu što boljeg prilagođavanja potrebama osuđenih lica. Naime, do sada je nekoliko osuđenih lica ispoljilo naročitu motivaciju da prošire svoja znanja i steknu dodatne veštine iz oblasti konjarstva i potkivačkog zanata, što je ukazalo na postojanje potrebe da se nabavi dodatna stručna literatura iz te oblasti, a koja bi im mogla biti stavljena na raspolaganje (Batrićević, 2020). Interesantan je i predlog predavača da se pored postojećeg, osnovnog, uvede i napredni kurs konjarstva i potkivačkog zanata, koji bi zapravo predstavljao nastavak bazične obuke i kojim bi se zainteresovanim licima omogućilo da dodatno obogate svoja znanja i unaprede svoje veštine iz ovih oblasti, što bi se postiglo angažovanjem predavača iz različitih struka, uključujući i veterinarsku (Batrićević, 2020). Ova ideja relevantna je i sa aspekta unapređenja kvaliteta zatvorskog života budući da se odnosi na obrazovanje i profesionalno osposobljavanje osuđenih lica, kao jedan veoma važan segment procesa resocijalizacije (više o tome: Knežić, 2017).

Još jedan izazov koji se iskristalisao u vezi sa primenom programa rada osuđenih lica sa konjima vezan je za pitanje kolika bi bila idealna dužina trajanja teorijske i praktične obuke. Pri tome, treba imati u vidu da obuka podrazumeva sticanje teorijskih znanja i praktičnih veština, koje se razvijaju postepeno, kroz kontinuirani rad, što svakako iziskuje dosta napora, posvećenosti i vremena (Batrićević, 2020). Međutim, dugotrajnost programa

otvara prostor da neki od polaznika tokom odvijanja programa bude pušten na slobodu, da dobije uslovni otpust ili da bude prebačen iz poluotvorenog odeljenja (u kojem se program odvija) u otvoreno odeljenje, te da iz tih razloga bude prinuđen da napusti program i ostane bez sertifikata.

Fotografija 52: Resocijalizacija osuđenih lica kroz rad sa konjima u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Da bi se opisane situacije izbegle, potrebno je da se prilikom odabira osuđenih lica koja će učestvovati u programu vodi računa i o tome koliki deo kazne su do tog trenutka već idržala, odnosno da li bi i u kom trenutku ispunjavala uslove za prelazak u otvoreno odeljenje ili za uslovni otpust (Batrićević, 2020). U skladu sa tim, postavlja se i pitanje da li bi bilo korisno da se uvede mogućnost sprovođenja ovakvog ili sličnog programa u otvorenom odeljenju kazнено-popravnog zavoda, za šta u trenutku sprovođenja istraživanja nisu bili ispunjeni objektivni uslovi (Batrićević, 2020). Osim toga, trebalo bi razmotriti i mogućnost da osuđeno lice koje je dobilo uslovni otpust ukoliko to želi, nastavi da učestvuje u programu rada sa konjima, ali, podrazumeva se, pod drugačijim uslovima nego lica koja se i dalje nalaze na izdržavanju kazne (Batrićević, 2020).

Pozitivni efekti programa rada osuđenih lica sa konjima na moralnu i socijalnu klimu u Kazнено-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, opisani kako od strane osuđenih lica tako i od strane zaposlenih u zavodu, naveli su na zaključak da bi bilo korisno da se oni počnu realizovati i u drugim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji.

Kao i u slučaju programa rada osuđenih lica sa psima, za procenu efekata programa rada sa konjima na stopu recidivizma potrebno je tokom dužeg vremenskog perioda pratiti da li će neko od lica koje je učestvovalo u programu rada sa konjima ponovo učiniti krivično delo po izlasku na slobodu. Jedino bi na taj način bilo moguće proceniti stvarna dejstva programa na prevenciju recidivizma. U ovom trenutku, svega nekoliko godina nakon početka njegove primene to nije moguće (Batrićević, 2020). Na kraju, dragocen izvor saznanja predstavljao bi i kontakt sa licima koja su učestvovala u

programu, ali nakon njihovog vraćanja životu na slobodi, ne bi li se na taj način videlo da li je neko od njih počeo da se bavi poslom za koji su potrebna znanja iz oblasti konjarstva i potkivačkog zanata, čime bi se omogućilo ostvarivanje uvida u njegovo stvarno dejstvo na smanjenje recidivizma i njegov realni doprinos kada je u pitanju zapošljavanje osuđenih lica po izlasku na slobodu (Batrićević, 2020). U svakom slučaju, i program rada osuđenih lica sa konjima, baš kao i program rada sa psima predstavljaju inovativne pristupe resocijalizaciji osuđenih lica, za koje već postoje potvrde da doprinose poboljšanju moralne i socijalne klime u zatvoru, a čije efekte na planu suzbijanja kriminaliteta tek treba proučiti.

25. OZELENJAVANJE USTANOVA ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA U SRBIJI – RESOCIJALIZACIJA OSUĐENIH LICA KROZ KONTAKT SA PRIRODOM

Istraživanja koja su do sada sprovedena iz različitih naučnih oblasti potvrđuju da bilo kakav kontakt sa prirodom deluje blagotvorno na čovekovo zdravlje, kako sa fiziološkog tako i sa psihološkog aspekta (Sandifer, Sutton-Grier, Ward, 2015: 3). Potvrđeno je i da provođenje vremena u prirodi umanjuje anksioznost, kao i da uvećava osećaj zadovoljstva, da umanjuje agresiju, da ublažava simptome poremećaja pažnje i hiperaktivnosti, da podstiče društveno prihvatljivo ponašanje, da snižava krvni pritisak, da pospešuje postoperativni oporavak, kao i da jača imunitet i poboljšava opšte zdravstveno stanje (Hartig et al., 2010: 129; Frumkin et al., 2017).

Sa svešću o ovim pozitivnim efektima prirode na čovekovo fizičko i mentalno zdravlje i blagostanje, tokom poslednjih nekoliko decenija se u

mnogim zdravstvenim ustanovama sve češće prave bašte i veliki prozori sa pogledom, a u njima se često odvijaju aktivnosti čije centralno mesto predstavlja dodir sa prirodom kao ključni element terapijskog programa (Aslan, 2016: 93-108). Po uzoru na zdravstvene ustanove, ozelenjavanje se sve češće počinje primenjivati i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Ako se zanemare rani pokušaji humanizacije i ozelenjavanja zatvora, kao što je to na primer bio zatvor Sing Sing u Sjedinjenim Američkim Državama, može se konstatovati da ozbiljnije promene na tom planu počinju tek osamdesetih godina dvadesetog veka, kada su istraživači Moore (1981) i West (1986) utvrdili da pogled iz zatvorske ćelije značajno utiče na zdravstveno stanje osuđenih lica (Moore, 1981: 17-34, West, 1986, prema: Lindemuth, 2007: 88).

Fotografija 53: Kazneno-popravni zavod u Nišu. Autor fotografije: Ana Batričević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Naime, prvo je Moor 1981. godine, objavio naučni rad u kojem je istakao da su osuđena lica koja su imala pogled na zelene površine iz svojih ćelija ređe prijavljivala zdravstvene probleme službi zdravstvene zaštite (Moore, 1981: 17-34; Lindemuth, 2007: 88; Moran, 2019: 46, Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 141). Blagotvorno dejstvo zelenila na zdravlje osuđenih lica potvrđeno je i istraživanjem sprovedenim u dva zatvora u državi Illinois, koje je pokazalo da su i osuđena i zaposlena lica u zavodima sa zelenilom bila smirenija i boljeg zdravlja ukoliko im je bio omogućen pristup sadržajnijem i privlačnijem pogledu (Spafford, 1991, prema: Lindemuth, 2007: 89; Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 141). Slične zaključke izvode i autori jedne uporedne studije koja je sprovedena u Velikoj Britaniji i Norveškoj, a čiji su rezultati predstavljeni 2018. odnosno 2019. godine (Moran, Turner, 2018). Pozitivni efekti hortikulture na pojedine aspekte zatvorske moralne i socijalne klime potvrđeni su i u još nekoliko zatvora – na primer u državi Njujork (Trivett et al., 2017: 237-247), Nevadi (O'Callaghan et al., 2010;), Teksasu (Migura, Whittlesey, Zajicek, 1997: 299; Holmes, Waliczek, 2019: 490–495), u Finskoj (Rappe et al., 2014), u Južnoj Koreji (Lee et al., 2021), a dosadašnja terenska istraživanja pokazuju da se prednosti ovih programa mogu uočiti i u Srbiji (Pavićević, Ilijić, Batrićević: 2020).

Već je istaknuto da prevazilaženje negativnih posledica zatvorskih deprivacija nije moguće ukoliko nisu ispunjeni uslovi neophodni za očuvanje fizičkog i mentalnog zdravlja i blagostanja osuđenih lica (više o tome: Batrićević, Ilijić: 2014). U tom smislu, pozitivne efekte ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija na moralnu i socijalnu klimu u njima treba sagledati kao faktore koji imaju potencijal da doprinesu uspešnijoj

resocijalizaciji i socijalnoj reintegraciji osuđenih lica. Pomenuti efekti ozelenjavanja dobijaju još veći značaj ukoliko se sagleda uticaj ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija na lečenje zavisnosti od psihoaktivnih supstanci Naime, smatra se da okruženja koja po svojim karakteristikama blagotvorno deluju na zdravlje i dobrobit čoveka takođe imaju potencijal da pospeše lečenje od različitih bolesti zavisnosti (Moran, 2019: 44).

Fotografija 54: Kazнено-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Činjenica je da se zavisnost od psihoaktivnih supstanci smatra faktorom koji u znatnoj meri negativno utiče na zatvorsku moralnu i socijalnu klimu, kao i da među licima koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora postoji značajan udeo zavisnika od psihoaktivnih supstanci (više o tome: Batrićević, 2011: 150; Kljajević, 2017: 224). Zabrinutost izaziva podatak da otprilike jedna petina

osuđenih lica zloupotrebljava opojne droge tokom izdržavanja kazne zatvora (Gillespie, 2005, prema: Kljajević, 2017: 224), te da se osuđena lica koja su zavisnici od psihoaktivnih supstanci neretko vraćaju kriminalnom ponašanju nakon izlaska na slobodu upravo zbog svog problema zavisnosti (Jovanić, Petrović, 2020: 174). Kako ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija doprinosi kreiranju ambijenta koji pogoduje rešavanju problema zavisnosti, svakako ga treba videti i kao jedan od faktora koji mogu doprineti prevenciji recidivizma, posebno u onim slučajevima kada je ponovno činenje krivičnih dela po izlasku na slobodu posledica zavisnosti od opojnih droga, odnosno različitih problema koji tu zavisnost nužno prate.

Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija može se sprovoditi kako kroz angažovanje zaposlenih u tim ustanovama ili zaposlenih u drugim ustanovama sa kojima postoji saradnja, tako i kroz angažovanje osuđenih lica koja u njima izdržavaju kaznu (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 173). Dakle, ozelenjavanje ovih ustanova ne podrazumeva uvek angažovanje osuđenih lica u vidu programa rada ili terapijskih programa, već se ono može sprovoditi i od strane trećih lica, angažovanih od strane zavoda (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 173).

Ozelenjavanje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija tesno je povezano sa radnim angažovanjem osuđenih lica na poslovima u zavodskim baštama odnosno vrtovima i poljoprivrednim dobrima, bilo kao deo programa rada, bilo kao deo terapije. Programi koji se baziraju na radu osuđenih lica u zavodskim baštama jeftini su i pristupačni terapijski programi koji podstiču učestvovanje osuđenih lica u smislenim i svrsishodnim aktivnostima, čime se nastoji uticati na njihovo popravlanje, a istovremeno, oni se smatraju i

povlasticom koju osuđena lica mogu dobiti zahvaljujući uzornom ponašanju (Feldbaum et al., 2011, prema: Jenkins, 2016: 16; videti i: Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 142).

Programi rada koji podrazumevaju bavljenje osuđenih lica hortikulturom po pravilu imaju i edukativnu komponentu u smislu da se osuđena lica obučavaju da uzgajaju određenu vrstu biljaka, kao i da mogu da steknu sertifikat o završenoj obuci. Sticanje ovih znanja i veština, kao i u drugim slučajevima obrazovanja i profesionalne obuke u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija ima potencijal da doprinese suzbijanju recidivizma tako što olakšava osuđenim licima zapošljavanje po izlasku na slobodu (više o tome: Jiler, 2006; O'Callaghan, et al., 2010; Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020). U tom smislu, programi hortikulture u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija mogu se smatrati korisnim ne samo za osuđena lica, već i za širu zajednicu, budući da smanjuju rizik od recidiva, kao i za zatvorski sistem, kao i da na taj način doprinose rasterećenju njegovih i onako preopterećenih kapaciteta (Ascencio, 2018: 22).

Fotografija 55: Kazнено-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Neka od osuđenih lica koja učestvuju u ovakvim programima baviće se hortikulturom i po izlasku na slobodu, dok će za druge rad u bašti tokom izdržavanja kazne imati za cilj samo da učini da im vreme brže prolazi (Jiler, 2006: 49). Neovisno od toga, svim učesnicima u ovakvim programima zajednička je želja da se povežu sa prirodom, te da razvijajući svest o svetu oko sebe istovremeno razvijaju i svest o sebi (Jiler, 2006: 49). Za njih baštovanstvo postaje prostor za izražavanje sopstvene ličnosti i osnaživanje kroz sticanje novih znanja i simboličan proces transformacije pustog zemljišta u cvetni vrt (Jiler, 2006: 49). Zahvaljujući hortikulturi, osuđena lica razvijaju odgovornost, socijalne veštine, sposobnost da rešavaju probleme i donose odluke (Jenkins, 2016: 16). U tom smislu, bavljenje hortikulturom predstavlja jedno pozitivno

iskustvo, pružajući osuđenim licima ne samo obrazovanje i stručno osposobljavanje, već i način da razviju samopoštovanje, kreativnost, i samopouzdanje (Jiler, 2006: 30). Upravo zahvaljujući tome, osuđena lica postaju manje sklona nasilnim incidentima, lakše izgrađuju socijalne kontakte (Jenkins, 2016: 16; Rappe et al., 2016: 19-26) i uspješnije razvijaju osećaj kontrole nad sopstvenim životom (O'Callaghan, et al., 2010).

U slučajevima kada je program osmišljen tako da se po njegovom okončanju stekne sertifikat o stečenom znanju i veštinama, posebno dolazi do izražaja razvoj i jačanje samopouzdanja osuđenih lica, što se opet pozitivno odražava na njihov odnos prema drugim licima, bilo da je reč o drugim osuđenim licima, bilo da je reč o zaposlenima u zavodu (Jenkins, 2016: 17). Dosadašnja istraživanja potvrđuju da se pozitivni efekti ovakvih programa nastavljaju i nakon što osuđena lica izađu na slobodu, naročito kada su u pitanju dugoročni programi rada, a kao najzastupljeniji benefiti ovih programa identifikovani su: ublažavanje anksioznosti i depresije, smanjena učestalost autodestruktivnih ponašanja, slabije izražena sklonost ka nezakonitim aktivnostima i uopšte drugim rizičnim ponašanjima, ređe povezivanje sa takozvanim „*kriminalnim saradnicima*“, smanjena sklonost ka zloupotrebi opojnih droga i psihoaktivnih supstanci, kao i pojačana spremnost osuđenih lica da prihvate pomoć (više o tome: Lindemuth, 2007: 89, prema Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 144).

Istraživanja su potvrdila i da angažovanje osuđenih lica u oblasti hortikulture može doprineti smanjenju recidivizma, što ilustruje podatak da je stopa recidivizma kod osuđenih lica koja su učestvovala programu ozelenjavanja u zatvoru Rickers Island iznosila oko 10%, dok je kod onih lica

koja nisu učestvovala u programu ona iznosila oko 65%. (više o tome: Lindemuth, 2007: 89, prema Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 144; uporediti sa: MacCready, 2014: 127). Još jedno istraživanje, koje je sprovedeno u državi Teksas, a čiji su rezultati objavljeni 2019. godine, pokazalo je da među osuđenim licima koja su učestvovala u bilo kakvim društveno korisnim programima rada tokom izdržavanja kazne zatvora postoji niža stopa recidivizma, a da je ona najniža upravo kod onih koja su se bavila hortikulturom (Holmes, Waliczek, 2019: 490–495). Čini se, da upravo ovi primeri potvrđuju u kolikoj meri poboljšanje jednog od faktora koji utiču na moralnu i socijalnu klimu u zatvoru, a to je u ovom sučaju aktivnost osuđenih lica (bilo slobodnovremenska bilo obrazovna) može doprineti suzbijanju recidivizma.

Ma koliko ideja ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija delovala kao praktično, jeftino i lako primenljivo rešenje kojim se uz minimalne napore postižu maksimalni efekti na planu suzbijanja recidivizma, treba imati u vidu da ga nužno prate i određena ograničenja, koja proizlaze iz same prirode ustanova za izvršenje krivičnih sankcija i onoga što u njima i dalje predstavlja prioritet - bezbednosti. Zbog toga je izuzetno važno uskladiti sa jedne strane nastojanja da se ustanove za izvršenje krivičnih sankcija što više ispune zelenim površinama, i, sa druge, potrebu da se u svakom trenutku ispune zahtevi bezbednosti osuđenih lica i zaposlenih u zavodu (više o tome: Lindemuth, 2007: 89, prema Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020: 145).

Fotografija 56: Kazнено-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

Kao što je već napomenuto, različiti oblici ozelenjavanja realizuju se i u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji. Posebno je važno napomenuti da postojeći normativni okvir kojim je regulisana oblast izvršenja krivičnih sankcija u našoj zemlji pruža dovoljno prostora za primeru raznovrsnih programa ozelenjavanja, te da je ozelenjavanje u skladu sa jednim od osnovnih ciljeva kažnjavanja, propisanih u članu 2. ZIKS-a, a to je uspešna reintegracija osuđenih lica u društvo nakon izdržane kazne. Ako se imaju u vidu opisani pozitivni efekti ozelenjavanja i bavljenja hortikulturom, jasno je da ono doprinosi ostvarivanju tako određene svrhe krivičnih sankcija.

Rezultati terenskog istraživanja primene ozelenjavanja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji, koje je sprovedeno 2019. godine pokazuju da u našoj zemlji postoji mnogo primera dobre prakse u ovoj oblasti,

te da se čine značajni napori kako bi se zatvorsko okruženje na taj način humanizovalo i oplemenilo (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020). Pomenuto istraživanje sprovedeno je primenom metoda posmatranja, polustrukturisanih intervjua i dokumentarnog fotografisanja u sledećim kaznenim ustanovama u Srbiji: Kazneno-popravnom zavodu u Nišu, Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, Kazneno-popravnom zavodu u Požarevcu-Zabeli, Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu i Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu. Istraživanje je pokazalo i da se u kazneno-popravnim zavodima u našoj zemlji bavljenje hortikulturom uglavnom praktikuje kao forma radnog angažovanja osuđenih lica, s tim što se u nekim ustanovama sprovodi i obuka osuđenih lica iz te oblasti (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020). Dakle, osuđena lica angažovana su kako u baštama tako i na poljoprivrednim dobrima, te se osim baštovanstvom često bave poljoprivredom, voćarstvom, povrtarstvom, pri čemu se voće, povrće i žitarice koje proizvedu uglavnom koriste za sopstvenu ishranu, kao i ishranu zaposlenih u zavodima (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020).

Ono što je posebno ohrabrujuće, jeste činjenica da pomenute ustanove za izvršenje krivičnih sankcija u našoj zemlji ostvaruju dugogodišnju uspešnu saradnju sa drugim ustanovama i preduzećima, te da se osuđena lica neretko angažuju i na poslovima ozelenjavanja izvan zavoda. Kao primer takvog angažovanja osuđenih lica može se navesti njihovo učestvovanje u pošumljavanju i održavanju cvetnih zasada na javnim površinama (Pavićević, Ilijić, Batrićević, 2020). Osuđena lica mahom su bila voljna da učestvuju u ovakvim aktivnostima, pre svega zbog mogućnosti da provedu vreme izvan zavoda, u prirodi, kao i da učine nešto korisno za zajednicu. Sa tog aspekta

svakako treba sagledati i programe ozelenjavanja – kao sponu između ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, sa jedne, i zajednice sa druge strane, gde se priroda pojavljuje kao svojevrsni posrednik, tačka susreta i simboličnog pomirenja.

Fotografija 57: Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu. Autor fotografije: Ana Batrićević. Fotografija je napravljena 2019. godine uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije.

26. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na kraju ove studije, može se iznova zaključiti koliko su psihološki, društveni i kulturni fenomeni sa kojima se nekad susrećemo u pojednostavljenoj slici, složeni i međusobno povezani, a svaki pokušaj njihovog dubljeg razumevanja otvara nove slojeve i nove povezanosti. Upravo o tome je i u ovoj knjizi reč, ali u jednom specifičnom kontekstu - u ustanovama za

izvršenje kazne lišenja slobode. Analizirajući teorijsko poreklo i postojeću praksu dominantnih trendova u penalnoj politici, promene u organizovanju zatvorskih ustanova, i nove tendencije u proučavanju zatvorskih sredina, susreli smo se sa kolopletom filozofskih, pravnih, političkih, psiholoških i društvenih aspekata koje smo pokušali bolje da razumemo i povežemo sa istraživanjem moralne i socijalne klime u zatvorskim zajednicama. Pokazalo se, da istraživanje socijalne i moralne zatvorske klime, kao relativno nova tema u kriminologiji i penologiji, predstavlja odgovor kreativnih i kritičkih teoretičara i istraživača na, po njihovom i našem mišljenju, krucijalni ali u poslednjim decenijama zapostavljeni aspekt života osuđenih lica u zatvorima, a to je humanost. Čovečnost, u ovom slučaju, ne znači samo izostanak brutalnosti i nezadovoljavajućih materijalnih uslova života u zatvoru, već se povezuje sa etičkom, emocionalnom i ljudskom komponentom koja je u velikoj meri izgubljena ili bar ostavljena po strani u reformama i promenama koje su se odigrale na širem i užem planu kada je politika kažnjavanja i zatvaranja u pitanju.

Knjiga predstavlja izraz nastojanja da se kroz prikaz širokih i međusobno povezanih strukturnih, ekonomskih i društvenih promena koje su se dogodile, pre svega u razvijenim zemljama Zapada, sagledaju pojave poput pooštavanja kaznene politike, penalnog populizma, masovnog zatvaranja, uspostavljanja „meke“ moći u zatvorima, socijalne, etničke i rasne polarizacije koja je iz društvene sfere, prenetu u krivičnu i penalnu praksu.

Povezujući neoliberalnu ekonomsku i društvenu reformu sa promenama u sferi krivičnog zakonodavstva, a time i sa neoliberalnom penalnom reformom, autorke su pokazale kako su preovlađujući neoliberalni

moral tržišta, njegovi principi i ideološko-filozofsko uporište povezani sa rešavanjem posledica koje su oni sami proizveli. To se u najvećoj meri odigralo putem neoliberalnog penalnog disciplinovanja društva. Najkraće rečeno, taj proces se može objasniti kao izmeštanje i preusmeravanje socijalnih tenzija i konflikata na plan regulisanja i upravljanja kriminalitetom. Sve ono što se pojavilo kao problem narušenog balansa između socijalne i penalne politike i neuspeha javnih politika da reše problem siromašnih, marginalizovanih, deprivilegovanih grupa koje pojedini teoretičari nazivaju „*ljudskim viškovima*“, a koji su se pojavili kao posledica ekonomske deregulacije, rešavalo se putem neoliberalnog kaznenog disciplinovanja. Alatke korišćene u tom procesu, dolaze iz sfere kaznene filozofije i politike, pri čemu je na zatvorske sisteme izvršen ogroman pritisak.

Kazneno-popravne ustanove se susreću sa problemima prenaseljenosti, uključivanja privatnog sektora koji zastupa korporativne ciljeve u obavljanje znatnog broja poslova u zatvorima, uključujući i poslove obezbeđenja, kao i sa preteranim administriranjem i promenama u ciljevima tretmanskim programa. Statističko agregiranje, kontrola na bazi izračunavanja verovatnoće, procena rizika, menadžerski pristup u organizovanju zatvorskog života, pojave su o kojima se govori u ovoj monografiji, a koje se mogu prepoznati kao dominantni elementi kapitalističkog upravljanja u poslednjih nekoliko decenija.

Kvalitativna istraživanja poput istraživanja kvaliteta zatvorskog života, proizlaze iz istraživačke kreativnosti i „*sociološke imaginacije*“. Povezivanje, razumevanje i sagledavanje odnosa između pojedinca – osuđenog lica i njegovog mesta u raspodeli društvene moći predstavlja sociološko polazno stajalište kritičke kriminologije. Istraživanje moralne i socijalne klime u

zatvorima poziva na istraživanje moralne i socijalne klime, u društvu. Polazne pretpostavke su da poštovanje, doslednost, pravičnost, poverenje, prepoznavanje i čovečni i lični odnos pretpostavljenih prema osuđenim licima sačinjavaju fundament šanse za njihovo napuštanje kriminalnog vrednosnog opredeljenja. One su najpre ispitivane u okviru desetogodšnjih longitudinalnih istraživanja kvaliteta života u zatvorskim ustanovama u svetu. U kaznenopopravnim ustanovama reformisanim u skladu sa preduzetničkim principima, kontrole rizika, deregulacije, privatizacije, menadžerstva i merenja učinka došlo je do pojave depersonalizovanih odnosa, kalkulantskog prilagođavanja sistemu nagrađivanja i sprovođenja tretmanskih programa koji su sračunati na brzo osposobljavanje za nisko rangirane poslove na tržištu rada. Rezultati istraživanja kvaliteta zatvorskog života koja su do sada sprovedena, pokazali su da, bez uspostavljanja odnosa poverenja, priznanja i prepoznavanja osuđenih lica kao ličnosti sa moralnim kapacitetom ne dolazi do očekivanih rezultata na planu smanjenja povrata. Podizanje nivoa socijalne i moralne klime u zatvorima pruža daleko veće mogućnosti za unutrašnji preobražaj moralnog bića osuđenih lica, koji ih odvraća od kriminalnih indentiteta i izbora.

Posebno je važno što je ovakvo istraživanje kvaliteta zatvorskog života i moralne i socijalne klime u zatvorskim ustanovama, sprovedeno u Srbiji. U našoj zemlji, društvo je prolazilo kroz tranziciju, u velikoj meri inspirisanu i sprovedenu implementiranjem neoliberalnih korporativnih ideja. Čini se, da je u tim procesima vrednosna ravan koja uključuje pitanja društvene pravde ustupila mesto moralnoj indiferentnosti. Okolnosti kontinuiranog snižavanja kvaliteta života i dobrobiti društva i pojedinaca, svakako, su posledica tranzicionog društvenog konteksta koji je obeležen rastućim nivoima

siromaštva, nezaposlenosti, ekstremne socijalne diferencijacije, uporedo sa privatizacijom državnih resursa i reformama tržišta. Pravosudni sistemi postkomunističkih društava su se suočavali sa višestrukim problemima reformisanja, uvođenja demokratskih principa rada, međunarodnih standarda ljudskih prava, suočavajući se sa porastom kriminaliteta i straha javnosti od istog. Jedan važan zahtev u nizu promena u oblasti sistema izvršenja krivičnih sankcija bilo je poboljšanje uslova života u zatvorima. Upravo zato je važno to što rezultati istraživanja kvaliteta života u kazneno poravnim ustanovama u Srbiji, pokazuju šta je ono što iz perspektive osuđenih lica, predstavlja najslabije tačke njihovog zatvorskog života i na koji način se on može poboljšati. Podizanje nivoa socijalne i moralne klime kroz negovanje međusobnog poverenja, dostojanstva i poštovanja, svakako su put ka ostvarivanju dobrobiti, kako osuđenih lica, tako i zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, ali i šire društvene zajednice iz koje osuđena lica dolaze i u koju se vraćaju nakon izdržane kazne.

REFERENCE

- Abeles, M. (2014) *Antropologija globalizacije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Abrams, K. (1999) From Autonomy to Agency: Feminist Perspective on Self Direction, *William & Mary Law Review*, 40(3), 805-846.
- Ackerman, A., Sacks, M., & Fyrman, R. (2014) The New Penology revisited: The Criminalisation of Immigration as Pacification Strategy. *Justice Policy Journal*, 11(1), 1-20.
- Ajdukovic, D. (1990) Psychosocial climate in correctional institutions: Which attributes describe it? *Environment and Behavior*, 22(3), 420–432.
- Alen, F. A. (1981) *Decline of the Rehabilitative Ideal - Penal Policy and Social Purpose*. United States: Yale University Press, New Haven
- Alexander, M. (2010) *The New Jim Crow: Mass Incarceration in the Age of Colorblindness*. New York: The New Press.
- Anand, P. (2021) Wellbeing in Public Policy: Contributions Based on Sen's Capability Approach, *LSE Public Policy Review*, 2(2), 1–8.
<https://doi.org/10.31389/lseppr.49>
- Ascencio, J. (2018) Offenders, Work, and Rehabilitation: Horticultural Therapy as a Social Cognitive Career Theory Intervention for Offenders. *Journal of Therapeutic Horticulture*, 28(1), 21–28.
<https://www.jstor.org/stable/26598041>
- Aslan, L. (2016) A Qualitative Evaluation of the Phoenix Futures Recovery Through Nature Program: A Therapeutic Intervention for Substance Misuse. *Journal of Groups in Addiction & Recovery*, 11, 1-16.
<https://doi.org/10.1080/1556035X.2015.1110741>
- Atanacković, D. (1988) *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.

- Attrill G., & Liell G. (2007) Offenders' views on risk assessment. In: Padfield, N. (Ed.), *Who to release? Parole, fairness and criminal justice* (pp. 191-201). Cullompton, UK: Willan.
- Auty, K. M., & Liebling, A. (2019) Exploring the Relationship between Prison Social Climate and Reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358–381. <http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2018.1538421>
- Ayerhahn, K. (1999) Selective incapacitation and the problem of prediction. *Criminology*, 37, 703–734.
- Bachi, K. (2014) An equine-facilitated prison- based program: human-horse relations and effects on inmate emotions and behaviours (dissertation submitted to the Graduate Faculty in Social Welfare in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The Graduate School and University Center, New York: the City University of New York, dostupno na: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1161&context=gc_etds, stranici pristupljeno 19.12.2023.
- Batrićević, A. (2006) Legal Transplants and the Code of Serbian Tsar Stephan Dushan: A Comparative Study, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/228245029_Legal_Transplants_and_the_Code_of_Serbian_Tsar_Stephan_Dushan_A_Comparative_Study, stranici pristupljeno 15.12.2023.
- Batrićević, A. (2011) Zaštitnik građana i poštovanje prava zatvorenika u Republici Srbiji. *Branič*, 124(1-2), 135-156.
- Batrićević, A. (2019) *Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- Batrićević, A. (2021) *Sloboda u krugu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Batrićević, A. (2020) Resocijalizacija osuđenika kroz rad sa konjima u Kazneno popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici: koncept, primena, impresije. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 58(1-2), 51-68.
- Batrićević, A., & Ilijić, Lj. (2014) Health Care of Prisoners as a Crime Prevention Factor: General Standards and Conditions in Serbia. In: Thematic Conference Proceedings of International Significance. International Scientific Conference "Archibald Reiss Days". Kriminalističko-policijska akademija ; Nemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju, Beograd, 441-450.
- Batrićević, A., & Kovačević, M. (2021) Restorativni performans i resocijalizacija osuđenih lica. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(1), 25-49.
- Batrićević, A., Paraušić, A., & Kubiček, A. (2020) *Prison Based Educational Programs as a Means to Promote Ex-Prisoners' Right to Labour*. In: International Scientific Conference "Towards a Better Future: Human rights, Organized crime and Digital society". Faculty of Law - Kicevo, University "St. Kliment Ohridski", Bitola, pp. 140-154.
- Bedau, H. A., & Kelly, E. (2017) 'Punishment', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Fall 2017 Edition), Edward, N. Zalta (ed.), dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/punishment/>, stranici pristupljeno: 22.08.2023.
- Beijersbergen, K. A., Dirkzwager, A. J., Eichelsheim, V. I., Van der Laan, P. H., & Nieuwbeerta, P. (2015) Procedural justice, anger, and prisoners'

misconduct: A longitudinal study. *Criminal Justice and Behavior*, 42(2), 196-218. <http://dx.doi.org/10.1177/0093854814550710>

- Beijersbergen, K. A., Dirkzwager, A. J., van der Laan, P.H., & Nieuwbeerta, P. (2016) A Social Building? Prison Architecture and Staff–Prisoner Relationships. *Crime & Delinquency*, 62, 843-874.
- Bell, E. (2011) *Criminal Justice and Neoliberalism*. London: Palgrave Macmillan https://doi.org/10.1057/9780230299504_8
- Bentham, J. (2009) The Works of Jeremy Bentham. (*Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law*) [1843] Edited by John Bowring. Edinburgh: William Tait, dostupno na: http://files.libertyfund.org/files/2009/Bentham_0872-01_EBk_v6.0.pdf, stranici pristupljeno 22.08.2023.
- Bloom, P.(2017) *The Ethics of Neoliberalism: The Business of Making Capitalism Moral*. The Open University Business School, dostupno na: <https://www.routledge.com/The-Ethics-of-Neoliberalism-The-Business-of-Making-Capitalism-Moral/Bloom/p/book/9781138667242>, stranici pristupljeno 22.08.2023.
- Boone, M., Althoff, M., & Koenraadt, F. (2016) *Het leefklimaat in justitiële inrichtingen (Prison Climate in Judicial Institutions)*. Den Haag, The Netherlands: Boom Juridisch.
- Bottoms, A. (2002) Morality, crime, compliance and public policy. In: A. Bottoms & M. Tonry (Eds.), *Ideology, Crime and Criminal Justice* (pp. 20–51). Cullompton, Devon: Willan.
- Bottoms, A. E. (1999) Interpersonal Violence and Social order in Prisons. *Crime and Justice*, 26, 205–281. <http://dx.doi.org/10.1086/449298>

- Breneselović, L. (2011) Materijalna klasifikacija krivičnih sankcija kao osnov pravnog poređenja u krivičnom pravu. *Strani pravni život*, (2), 98-11.
- Brion, F. (2001) Réflexions sur les fonctions et la nature de la libération conditionnelle, *Revue de droit pénal et de criminologie*, pp. 409–433.
- Brown, W. (2003) Neoliberalism and the End of Democracy. *Theory and Event*, 7(1), 15-18.
- Brown, W. (2005) *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brown, W. (2006) American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization. *Political Theory*, 34(6), 690-714.
- Brunt, D., & Rask, M. (2012) A suggested revision of the community oriented program environmental scale (COPEs) for measuring the psychosocial environment of supported housing facilities for persons with psychiatric disabilities. *Issues in Mental Health Nursing*, 33(1), 24-31. <http://dx.doi.org/10.3109/01612840.2011.618237>
- Budić, M. (2017) Kantov retributivizam i smrtna kazna. *Theoria*, 60(3), 130-154.
- Bulatović, A. (2014) Well-being, capabilities and philosophical practice. *Filozofija i društvo*, 25(4), 105-120.
- Bulatović, A., & Pavićević, O. (2018) Otpornost, dobrobit i društveni kapital: sadejstva i kolizije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 15(35), 531-544.
- Bulatović, A. (2019) Socijalna zaštita u Srbiji - između potreba i funkcionalnog sistema. U: Prodanović, S. Pudar D., & Velinov, M., (ur.) *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, str. 187-209. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

- Burek, M., & Liederbach, J. (2021) Tell us how you Really Feel: Validating an Inmate Social Climate Survey. *American Journal of Criminal Justice*, (2021)46, 209–231.
- Burgon, H. L. (2011) ‘Queen of the world’: experiences of ‘at-risk’ young people participating in equine-assisted learning/therapy. *Journal of Social Work Practice*, 25(2), 165-183.
- Camp, S. D., Gaes, G. G., Langan, N. P., & Saylor, W. G. (2003) The influence of prisons on inmate misconduct: A multilevel investigation. *Justice Quarterly*, 20(3), 501–533. <http://dx.doi.org/10.1080/07418820300095601>
- Cavadino, M., & Dignan, J. (2006) Penal policy and political economy. *Criminology and criminal justice: An international journal*, 6(4), 435–456.
- Cheliotis, L. K. (2006) How iron is the iron cage of new penology?: The role of human agency in the implementation of criminal justice policy. *Punishment & Society*, 8(3), 313-340. <https://doi.org/10.1177/1462474506064700>
- Council of Europe Annual Penal Statistics (2021) Prisons and Prisoners in Europe 2021: Key Findings of the SPACE I report
- Coverdale, H. B., & Wringe, B. (2022) Non-paradigmatic punishments. *Philosophy Compass*. 2022; e12824. <https://doi.org/10.1111/phc3.12824>
- Crewe, B. (2009) Soft power in prison: Implications for staff-prisoner relationships, liberty and legitimacy. *European Journal of Criminology*, 8(6), 455-468.
- Crewe, B. (2009) *The Prisoner Society: Power, Adaptation and Social Life in an English Prison*, *Clarendon Studies in Criminology* (Oxford, online

edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577965.001.0001>

- Crewe, B., Liebling, A., & Hulley, S. (2015) Staff prisoner relationships, staff professionalism, and the use of authority in public and private sector prisons. *Law & Social Inquiry*, 40(2), 309–344.
- Cruikshank, B. (1993) Revolutions within: Self-government and self-esteem. *Economy and Society*, 22(3), 327-344.
- Cummins, I. (2020) Mass incarceration and neoliberal penalty: A response to Lloyd and Whitehead's Kicked to the Curb. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 62. <https://doi.org/10.1016/j.ijlcrj.2020.100408>
- Čopić, S. (2007) Pojam i osnovni principi restorativne pravde. *Temida*, 10(1), 25-35.
- Čopić, S. (2012) Restorativna pravda i zatvor: neka strana iskustva. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(1), 191-203.
- Čopić, S. (2015) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Čopić, S., & Nikolić-Ristanović, V. (2018) Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji. *Temida*, 21(3), 385-410. <https://doi.org/10.2298/TEM1803385C>
- Darcy, S. (2020) The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism, *International Dialogue*, 10(12), 80-83. <https://doi.org/10.32873/uno.dc.ID.10.1.1186>

- Day, A., Casey, S., Vess, J., & Huisy, G. (2011) Assessing the social climate of Australian prisons. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, vol. 427, pp. 1–6.
- Day, A., Casey, S., Vess, J., & Huisy, G. (2011a) Assessing the social climate of Australian prisons. *Trends & Issues in Crime and Criminal Justice*, No. 427. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Day, A., Casey, S., Vess, J., & Huisy, G. (2011b) *Assessing the social climate of prisons*. Report to the Criminology Research Council Grant: CRC 02/09-10 Criminology Research Council, Canberra, ACT.
- De Giorgi, A. (2012) Punishment and Political Economy. In: Simon, J. & Sparks, R. (eds.) *The Sage Handbook of Punishment and Society*. London: Sage Publications, pp. 40-59.
- De Giorgi, A. (2017) Back to Nothing: Prisoner Reentry and Neoliberal Neglect. *Social Justice*, 44(1), 83-120.
- De Jong, B. J., Willems, P. J. H. & Van Burik, A. E. (2015) Evaluatie pilots zelfredzaamheid gedetineerden, VanMontfoort, Woerden.
- Dean, M. (2006) *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publishing.
- Dembour, M. B. (2006) *Who Believes in Human Rights? Reflections on the European Convention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DePuy, L. B. (1951) The Walnut Street Prison: Pennsylvania's First Penitentiary. *Pennsylvania History: A Journal of Mid-Atlantic Studies*, 18(2), 130–144.
- Dimovski, D. (2012) Politika suzbijanja homicida. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 63(1), 363-373.

- Dokmanović, M. (2012) *Globalizacija i razvoj zasnovan na ljudskim pravima sa rodne perspective* (doktorska disertacija). Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Dokmanović, M. (2017) *Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*. Beograd: Čigoja štampa, Institut društvenih nauka.
- Douglas, M. (1982) *In the Active Voice*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dowden, C., & Tellier, C. (2004) Predicting work-related stress in correctional officers: A meta-analysis. *Journal of Criminal Justice*, 32(1), 31-47.
- Drakić, D., & Lukić, T. (2011) Krivično pravo i sposobnost čovekovog samoodređenja. *Crimen*, 2(1), 88-98.
- Duff, A. (2001) *Punishment, Communication and Community*. Oxford: Oxford University Press.
- Duff, A. (2007) *Answering for Crime: Responsibility and Liability in the Criminal Law*. Oxford: Hart.
- Duff, A. (2018) *The Realm of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Duff, A., & Hoskins, Z. (2017) Legal Punishment, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 edition), dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/legal-punishment/>, stranici pristupljeno: 22.08.2023.
- Đurić, V. (2014) Krivični postupak Srbije: De lege lata et de lege ferenda. U: Kron, L. (ur.) *Prestup i kazna: de lege lata et de lege ferenda*, 23-51. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ellis, R. (2021) Prisons as porous institutions. *Theory and Society*, 50(2), 175–199. <https://doi.org/10.1007/s11186-020-09426-w>

- Evans, B., & Reid, J. (2014) *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*. New York: Polity.
- Farrier, A., Baybutt, M., & Dooris, M. (2017) Mental Health and Wellbeing Benefits from a Prisons Horticultural Programme, Pre-Print Version, accepted for publication in: *International Journal of Prison Health*; DOI: 10.1108/IJPH-11-2017-0055 [subject to proofing]
- Feeley, M., & Simon, J. (1992) The New Penology: Notes on the Emerging Strategy of Corrections and Its Implications. *Criminology*, 30(4), 449–472.
- Feeley, M., & Simon, J. (1994) "Actuarial justice: The emerging new criminal law", In: Nelken, D. (ed.), *The Futures of Criminology*, pp. 173-201. London: Sage.
- Feješ, I. (2012) Constitutio Criminalis Theresiana – neki instituti opšteg dela krivičnog postupka. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, (1), 261-288. <https://doi.org/10.5937/zrpfns46-1991>
- Feldbaum, M., Greene, F., Kirschenbaum, S., Mukamal, D., Welsh, M., & Pinderhughes, R. (2011) *The Greening of Corrections: Creating a Sustainable System*. Washington D.C.: National Institute of Corrections.
- Flanders, C. (2010) Retribution and Reform. Legal Studies Research Paper Series. Saint Luis University School of Law. 70 Md. L. Rev. 87 & n.1. 13. Social Science Research Network electronic library, dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=1903793>, stranici pristupljeno: 22.08.2023.
- Freitag, M. (1996) «Les savoirs scientifiques entre transcendance et instrumentalisation», *Anthropologie et Sociétés*, 20(1), 167-186.
- Furst, G. (2006) Prison-based animal programs: A national survey. *The Prison Journal*, 86(4), 407-430.
- Gamble, A. (2009) *The Spectre at the Feast*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Garcia-Hallett, J., Samuels-Wortley, K., Henry, T. K., & Boyles, A. S. (2022) Reclaiming Our Stories: Centering the Voices, Experiences, and Expertise of Black, Indigenous, and Women of Color (BIWOC) on the Carceral State. *Journal of Qualitative Criminal Justice & Criminology*, 11(3), <https://doi.org/10.21428/88de04a1.9ad6c859>
- Garland, D. (1995) Penal modernism and postmodernism. In: Blomberg, T., & Cohen, S. (eds) *Punishment and Social Control*. New York: Aldine de Gruyter, pp. 181–209.
- Garland, D. (1997) Governmentality and the problem of crime: Foucault, criminology, sociology. *Theoretical Criminology*, 1(2), 173-214.
- Garland, D. (2001) *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Garrett, D. K., & McDaniel, A. M. (2001) A new look at nurse burnout: The effects of environmental uncertainty and social climate. *The Journal of Nursing Administration*, 31(2), 91-96. <https://doi.org/10.1097/00005110-200102000-00009>
- Gasper, D. (2007) Human Well-Being: Concepts and Conceptualizations. In: M. McGillivray (Ed.) *Human Well-Being. Studies in Development Economics and Policy*. Palgrave Macmillan, London. 23-65.
- Gasper, D. (2010) Understanding the diversity of conceptions of well-being and quality of life. *The Journal of Socio-Economics*, 39(3), 351-360. doi:10.1016/j.socec.2009.11.006
- Gillespie, W. (2005) A multilevel model of drug abuse inside prison. *The Prison Journal*, 85(2), 223-246.

- Gottschalk, M. (2008) Hiding in Plain Sight: American Politics and the Carceral State. *Annual Review of Political Science*, 11(1), 235-260.
- Gottschalk, M. (2015) *Caught: The Prison State and the Lockdown of American Politics*. Princeton University Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv7h0svq>
- Green, E., Williams, S., & Chernoff, W. (2022) “This Place Is Going to Burn”: Measuring Prison Climate in Three Facilities. In: Abrunhosa Gonçalves, R. A. (Ed.) *Correctional Facilities and Correctional Treatment*. Open Access Peer-Reviewed Edited Volume. <https://doi.org/10.5772/intechopen.106588>
- Griffin, M. L., Hogan, N. L., Lambert, E. G., Tucker-Gail, K. A., & Baker, D. N. (2010) Job involvement, job stress, job satisfaction, and organizational commitment and the burnout of correctional staff. *Criminal Justice and Behavior*, 37(2), 239–255. <https://doi.org/10.1177/0093854809351682>
- Griffith, J. D., Hiller, M. L., Knight, K., & Simpson, D. D. (1999) A Cost-Effectiveness Analysis of In-Prison Therapeutic Community Treatment and Risk Classification. *The Prison Journal*, 79(3), 352-368.
- Hache, E. (2007) Is responsibility a tool of neo-liberal governmentality? *Raisons politiques*, 28(4), 49-65.
- Hall, P., & Lamont, M. (2013) *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, P., & Chong, M. D. (2018) A prison's social climate, and its impact on reintegration and recidivism. *James Cook University Law Review*, 24, 231-242.
- Hall, S., Winlow, S., & Ancrum, C. (2008) *Criminal Identities and Consumer Culture*. Cullompton: Willan.

- Haney, C., & Zimbardo, P. (1998) The past and future of U.S. prison policy. *American Psychologist*, 53(7), 709-727.
- Haney, C., Banks, K., & Zimbardo, P. (1973) Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison. *International Journal of Criminology and Penology*, 1, 69-97.
- Hartig, T., van Den Berg, A., Hägerhäll, C., Tomalak, M., Bauer, N., Hansmann, R., Ojala, A., Syngollitou, E., Carrus, G., Herzele, A., Bell, S., Therese, M., Podesta, C., & Waaseth, G. (2010) Health Benefits of Nature Experience: Psychological, Social and Cultural Processes. (pp.127-168) 10.1007/978-90-481-9806-1_5.
- Harvey, D. (2008) The Right to the City, *New Left Review*, 3(12), 23-40. <https://doi.org/10.4236/am.2012.312271>
- Hatton, E. (2023) Labor and the Carceral State, dostupno na: <https://lpeproject.org/blog/labor-and-the-carceral-state/>, stranici pristupljeno 04.08.2023.
- Hayek F. A. (1992) *The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom*. The Collected Works of F. A. Hayek. University of Chicago Press.
- Hayward, K. (2002) The Vilification and Pleasures of Youthful Transgression, In: Muncie, J., Hughes, G., & McLaughlin, E. (Eds.) *Youth Justice: Critical Readings*, pp. 80-93. London: Sage.
- Hima, K. E. (2019) Ako niste u zatvoru, posrećilo vam se: sreća, krivica i retributivističko opravdanje kazne. U: Hasanbegović, J. (ur.) *Pravo i pravda – zbornik 2013*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 41-76.

- Hoskins, Z. (2013) Punishment, Contempt, and the Prospect of Moral Reform. *Criminal Justice Ethics*, 32(1), 1-18.
<https://doi.org/10.1080/0731129X.2013.777250>
- Hoskins, Z. (2017) Punishment. *Analysis*, 77(3), 619-632. <https://doi.org/10.1093/analys/anw022>
- Hulley, S., Liebling, A., & Crewe, B. (2012) Respect in prisons: prisoners experiences of respect, *Criminology and Criminal Justice*, 12(1), 3–23.
- Huppert, F. A. (2009) Psychological well-being: evidence regarding its causes and consequences. *Applied Psychology Health Well Being*, 1(2), 137–164. <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01008.x>
- Husak, D. (2021) Retributivism and Over-Punishment. *Law and Philosophy*, 41(2-3), 169-191. <https://doi.org/10.1007/s10982-021-09422-w>
- Hutcherson, C., & Gross, J. (2011) The Moral Emotions: A Social–Functionalist Account of Anger, Disgust, and Contempt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(4), 719-737.
- Ignjatović, Đ. (2010) Kriička analiza stanja i tendencija u krivičnom izvršnom pravu Srbije. *Crimen*, 1(2), 168-201.
- Ignjatović, Đ. (2017) Kazneni populizam. U: Ignjatović, Đ. (ur.) *Kaznena reakcija u Srbiji*, 11-33. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Igrački, J. (2020) *Efekti zatvora u resocijalizaciji osuđenika*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilić, Lj. (2013) Savremene penološke tendencije – o konceptu procjene rizika i potreba. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 32(1), 167–176.

- Ilijić, Lj. (2016) *Uticao obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidivizma kod osuđenih lica*. Doktorska disertacija. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.
- Ilijić, Lj. (2017) Praktične implikacije savremenog penološkog pristupa na institucionalni tretman osuđenika – osvrt na tretman zavisnika. U: Macanović, Nebojša, Jagoda Petrović, Goran Jovanić (ur.), *Društvene devijacije – Anomija društva i posljedice*, Univerzitet u Banja Luci, Fakultet političkih nauka, 362–371.
- Ilijić, Lj. (2021) Zatvorska socijalna klima – pojam, faktori i značaj zatvorske socijalne klime. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(2-3), 59–76. <https://doi.org/10.47152/ziksi202123024>
- Ilijić, Lj. (2022) *Obrazovanje osuđenika – od resocijalizacije do transformacije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2020) Od stare ka novoj penologiji – o pojedinim implikacijama nove strategije u korektivnoj praksi. *Socijalna misao*, 1/2020, 45–59.
- Ilijić, Lj., Milićević, M., & Pavićević, O. (2020) Approaches and Methods in the Quality of Prison Life Assessing-measuring and moral climate in prison. In: Nedović, G., & Eminović, F. (Eds.), *Approaches and Models in Special Education and Rehabilitation: Thematic Collection of International Importance* (pp. 85–98). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation.
- Ilijić, Lj., Milićević, M., & Pavićević, O. (2022) Osvrt na početke proučavanje zatvorske socijalne klime i razvoj instrumenata za procenu. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 41(1), 75–87. <https://doi.org/10.47152/ziksi2022015>

- Inderbitzin, M. (2007) Inside a maximum-security juvenile training school. *Punishment and Society*, 9(3), 235–251.
- Jacobs, L. A. (1982) The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Idea, *Vanderbilt Law Review*, 35(3), 769–789.
- Jamieson, R., & Grounds, A. (2005) Release and adjustment: perspectives from studies of wrongly convicted and politically motivated prisoners. In: Liebling, A., & Maruna, S. (Eds.) *The Effects of Imprisonment*, pp. 33-66. London and New York: Routledge.
- Jenkins, R. (2016) *Landscaping in Lockup: the Effects of Gardening Programs on Prison Inmates*. Arcadia University, Graduate Thesis and Dissertations Paper 6, dostupno na: https://scholarworks.arcadia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=grad_etd, stranici pristupljeno 14.12.2023.
- Johnstone, G., & Van Ness, D. W. (2007) The meaning of restorative justice. In: Gerry Johnstone & Daniel W. van Ness (eds.), *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher.
- Joksić, I. (2019) *Krivično pravo: opšti deo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Jordan, B. (2008) *Welfare and well-being: Social value in public policy*. Bristol University Press, Policy Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgp36>
- Jovanić, G. (2007) *Negativne posledice izvršenja kazne zatvora*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Jovanić, G., Ilijić, Lj., & Mitrović, V. (2016) Mortalitet osoba lišenih slobode u penalnom sistemu. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15(2) 141-172. <https://doi.org/10.5937/specedreh15-10345>

- Jovanić, G., & Petrović, V. (2020) Neusaglašenost kriminalne etiologije i penalnog tretmana osuđenih zavisnika od droga. Zbornik rezimea - stručno-naučna konferencija sa međunarodnim učešćem "Dani defektologa Srbije", Beograd, 20-23.2.2020. Beograd: Društvo defektologa Srbije.
- Jovašević, D. (2011) *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jovašević, D., & Stevanović, Z. (2012) *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Kaminski, D. (2002) Troubles de la pénalité et ordre managerial. *Recherches sociologiques*, (1), 87-107.
- Karsted, S. (2003) Legacies of the culture of inequality: The Janus face of crime in post-communist countries. *Crime, Law & Social Change*, 40, 295-300. doi:10.1023/A:1025767204705
- Kempf-Leonard, K. & Peterson, E. (2000) Expanding Realms of the NewPenology: The Advent of Actuarial Justice for Juveniles. *Punishment and Society*, 2, 66–97.
- Kevin, V. (2022) "Neoliberalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), Zalta, E. N., & Nodelman, U. (Eds.), dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/neoliberalism/> stranici pristupljeno 10.08.2023.
- Knežić, B. (2011) Zatvorska kazna: Represija i/ili resocijalizacija. U: Kron, L., & Knežić, B. (Ur.) *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive*. 327-339. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Knežić, B. (2017) *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- Kojanić, O. (2014) Kako sam prestao da brinem i zavoleo neoliberalizam, Peščanik 29.01.2014., dostupno na: <https://pescanik.net/kako-sam-prestao-da-brinem-i-zavoleo-neoliberalizam/>, stranici pristupljeno 11.11.2023.
- Kolarić, D. (2018) "Tvrdo jezgro ljudskih prava" U praksi ustavnog suda Srbije i evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 56(2), 9-59.
- Kljajević, S. (2017) Istraživanja zloupotrebe droga i tretman zavisnosti u penitensijernim ustanovama. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(2), 223-252. <https://doi.org/10.5937/specedreh16-13040>
- Konstantinović-Vilić, S., & Kostić, M. (2011) *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu.
- Kostić, M. (2007) Uspostavljanje standarda za restorativnu pravdu. *Temida*, 10(1), 5-14.
- Kovačević, I. (2014) Neoliberalizam i socijalni aparthejd. U: Kovačević, B. (ur.) *Globalizacija i suverenost – sa osvrtom na bosnu i Hercegovinu*. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Kovačević, M., & Batrićević, A. (2021) Njihova priča - od kreativnog pisanja osuđenica do restorativnog pozorišnog performansa. *Kultura*, (170-171), 245-262.
- Krivični zakonik Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Kruger, K., & Serpell, J. (2006) Animal-Assisted Interventions in Mental Health: Definitions and Theoretical Foundations. In: Fine, A. (Ed.)

Handbook on Animal Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice. London: Academic Press., pp. 21-38.

- Kuzmančev-Stanojević, S. (2021) *Sociološki aspekti neoliberalizma: Genealogija modusa dominacije i nasilja*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Lacombe, D. (2008) Consumed with Sex: The Treatment of Sex Offenders in Risk Society. *British Journal of Criminology*, 48, 55–74.
- Laub, J., Nagin, D., & Sampson, R. (1998) Good marriages and trajectories of change in criminal offending. *American Sociological Review*, 63, 225–238.
- Lee, A. Y., Kim, S. Y., Kwon, H. J., & Park, S. A. (2021) Horticultural therapy program for mental health of prisoners: Case report. *Integrative Medicine Research*, 10(2) <https://doi.org/10.1016/j.imr.2020.100495>.
- Liebling, A. (1992) *Suicides in Prison*. London: Routledge Press.
- Liebling, A. (1997) Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain. *Punishment and Society*, 13(5), 530-550. <https://doi.org/10.1177/1462474511422159>
- Liebling, A. (2011a) Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain. *Punishment & Society*, 13(5), 530–550. <https://doi.org/10.1177/1462474511422159>
- Liebling, A. (2011b) Distinctions and Distinctiveness in the Work of Prison Officers: Legitimacy and Authority Revisited. *European Journal of Criminology*, 8(6), 484– 499. <https://doi.org/10.1177/1477370811413807>
- Liebling, A. (2012) *Can Human Beings Flourish?* London: Prison Phoenix Trust Lecture.
- Liebling, A. (2012) What is ‘MQPL’? Solving puzzles about the prison. *Prison Service Journal*, 202, 3-5.

- Liebling, A. (2014) Prison quality, moral performance and outcomes. *19th Council of Europe Conference of the Directors of Prison and Probation Services*. Helsinki, 17–18 June 2014.
- Liebling, A. (2019) Alison Liebling on Successful Prisons. Sage Research Methods Podcasts.
- Liebling, A. (2020) Alison Liebling On How Pains of Imprisonment Can Help In Determining Human Rights Standards in Penology. Annotating Criminology. <https://karantripathi.medium.com/alison-liebling-on-how-pains-of-imprisonment-can-help-in-determining-human-rights-standards-in-b11874b6e9e2>
- Liebling, A. (2021) What is Philosophy in Prison? George Eliot and the Search for Moral Insight. *Journal of Prison Education and Reentry*, 7(2), 104-114.
- Liebling, A., & Price, D. (2001) *The Prison Officer*. Reading: Waterside. Cambridge. United Kingdom.
- Liebling, A., assisted by Arnold, H. (2004) *Prisons and their moral performance: A study of values, quality and prison life*. Oxford: Oxford University Press
- Liebling, A., Durie, L., Stiles, A., & Tait, S. (2005) Revisiting prison suicide: The role of fairness and distress. In: A. Liebling, & S. Maruna (Eds.), *The effects of imprisonment* (pp. 209–231). Cullompton: Willan Publishing
- Liebling, A., Elliot, C., & Price, D. (1999) 'Appreciative Inquiry and Relationships in Prison', *Punishment and Society: The International Journal of Penology*, 1(1), 71-98.
- Liebling, A., Hulley, S. & Crewe, B. (2012) 'Conceptualising and Measuring the Quality of Prison Life', In: Gadd, D., Karstedt, S. & Messner, S. (eds.)

The Sage Handbook of Criminological Research Methods. London: Sage.
pp. 358-372.

- Liebling, A., & Maruna, S. (2005) Introduction: the effects of imprisonment revisited. In: Liebling, A., & Maruna, s. (eds.) *The effects of imprisonment*, pp. 1-33. London and New York: Routledge.
- Liebling, A., & Price, D. (2001) *The Prison Officer*. Leyhill: Prison Service and Waterside Press.
- Liebling, A., Price, D., & Elliott, C., (1999) Appreciative Inquiry and Relationships in Prison, *Punishment and Society*, 1(1),71-98,
<https://doi.org/10.1177/14624749922227711>
- Liebling, A., & Crewe, B. (2013) Prisons beyond the New Penology: The shifting moral foundations of prison management. In: Simon, J. & Sparks, R. (eds) *The Sage handbook of punishment and society*, 283-307. London: Sage.
- Liebling, A. (2015) A New “Ecology of Cruelty? The Changing Shape of Maximum-Security Custody in England and Wales.’ In:Reiter,K., & Koenig, A. (eds.), *Extreme Punishment: Comparative Studies in Detention, Incarceration and Solitary Confinement*, 91–114. Palgrave Macmillan.
- Liebling, A.,& Williams, R. J. (2018) The New Subversive Geranium: Some Notes on the Management of Additional Troubles in Maximum Security Prisons. *British Journal Sociology*, 69 (4), 1194–1219.
- Lindemuth, A. (2007) Designing Therapeutic Environments for Inmates and Prison Staff in the US: Precedents and Contemporary Applications. *Journal of Mediterranean Ecology*, 8(1), 87-97.
- Lloyd, A., & Whitehead, P. (2018) Kicked to the Curb: The triangular trade of neoliberal polity, social insecurity, and penal expulsion.

International Journal of Law, Crime and Justice, 55, 60-69.

<https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2018.09.005>

- Long, C. G., Anagnostakis, K., Fox, E., Silaule, P., Somers, J., West, R., & Webster, A. (2011) Social climate along the pathway of care in women's secure mental health service: Variation with level of security, patient motivation, therapeutic alliance and level of disturbance. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(3), 202–214.
<http://dx.doi.org/10.1002/cbm.791>
- Lošonc, A. (2007) Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u postsocijalističkoj tranziciji? *Sociologija*, 49(2), 97-116.
- Ludema, J., Cooperrider, D., & Barrett, F. (2001) Appreciative inquiry: The power of the unconditional positive question. In: Reason, P., & Bradbury, H. (Eds), *Handbook of action research*. Sage Publications.
- Lynch, M. (1998) Waste managers? The new penology, crime fighting and paroleagent identity. *Law and Society Review*, 32(4), 839–869.
- MacCready, S. D. (2014) *Food, farming, and our justice system: horticulture programs in correctional settings* (PhD Thesis). La Verne, California: University of La Verne, College of Business and Public Management Department of Business Management and Leadership.
- Maring, L. (2023) Not Justice: Prison as a Moral Failure. *The Journal of Value Inquiry Springer*, 1-20. <https://doi.org/10.1007/s10790-023-09937-6>
- Mastrobuoni, G., & Terlizzese, D. (2014) *Rehabilitating Rehabilitation: Prison Conditions and Recidivism*. Einaudi Institute for Economic and Finance (EIEF) – Working paper 13/14.
- Max-Neef, M. (1991) *Human-scale Development*. New York & London: Apex Press.

- Mears, D. P., Winterfield, L., Hunsaker, L., Moore, G. E., & White, R. M. (2003) *Drug Treatment in the Criminal Justice System: The Current State of Knowledge*. Urban Institute Justice Policy Center.
- Migura, M. M., Whittlesey, L. A., & Zajicek, J. M. (1997) Effects of a vocational horticulture program on the self-development of female inmates. *Hort Technology*, 7(3), 299-304.
- Mihajlović, V. (2021) Neoliberalizam kao biopolitički koncept društvene realnosti. *Svarog*, 23, 91-103.
- Milevski, V. (2013) Retributivne teorije kazne. *Theoria*, 2(56), 37-59.
- Milivojević, J., Kokić Arsić, A., Grubor, S., Savović, I. & Kanjevac Milovanović, K. (2012) *Filozofija kvaliteta života i održivost ljudske zajednice*. 7. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Festival kvaliteta, Kragujevac, 2012.
- Milošević, S. (2019) Kazneni populizam. Dostupno na Peščanik 16/01/2019 <https://pescanik.net/kazneni-populizam/> (pristupljeno 20.10.2023.)
- Mitrović, S. (2005) *Konjarstvo: praktikum*. Beograd: Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Moore, E. (1981) A Prison Environment's Effect on Health Care Service Demands. *Environmental Systems*, 11(1), 17-34.
- Moos, R. (1975) *Evaluating Correctional and Community Settings*. New York: Wiley
- Moos, R. H. (1989) *Ward Atmosphere Scale manual* (2nd ed.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

- Moos, R. H. (1997) Evaluating treatment environments: The quality of psychiatric and substance abuse programs. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781351291804>
- Moos, R. H. (1968) The assessment of the social climates of correctional institutions. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 5, 174-188.
- Moran, D. (2019) How the prison environment can support recovery. *Prison Service Journal*, (242), 44-49.
- Moran, D., & Turner, J. (2019) Turning over a new leaf: The health-enabling capacities of nature contact in prison. *Social Science & Medicine*, 231, 62-69. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.05.032>
- Murphy, G. M., & Hampton, J. (1988) Hatred: a qualified defense. In: Murphy, G., & Hampton, J. (eds.) *Forgiveness and Mercy*. Cambridge University Press.
- Nagin, D., Cullen, F. T., & Jonson, C. L. (2009) Imprisonment and reoffending. *Crime and Justice*, 38, 115–200.
- Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Nikolić, Z. (2009) *Savremena penologija – studija kazni i kažnjavanja* . Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Nikolić, Z., & Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Novaković, N. (2014) (Neo)liberalizam, tranzicija i radno zakonodavstvo. U: Vukotić, V. et al. (ur.) *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, 346-353.

- Nussbaum, M., & Sen A. (eds.) (1993) *The quality of life*. Clarendon Press. doi: <https://doi.org/10.1093/0198287976.001.0001>
- O'Callaghan, A. M., Robinson, M. L., Reed, C., & Roof, L. (2010) Horticultural training improves job prospects and sense of well being for prison inmates. *Acta Horticulturae*, 881, 773-778, <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2010.881.127>
- Ortmann, R. (2000) The effectiveness of social therapy in prison – A randomized experiment. *Crime and Delinquency*, 46(2), 214–232. <http://dx.doi.org/10.1177/0011128700046002005>
- Palmen, H., Sentse, M., Van Ginneken, E. F. J. C., & Bosma, A. Q. (2022) The Role of Prison Climate and Work Climate in Understanding Subjective Safety Among Correctional Staff. *Criminal Justice and Behavior*, 49(11), 1580- 1599. <https://doi.org/10.1177/00938548221087180>
- Park, A. (2018) *The Quality of Prison life at the Lledoners Penitentiary System: A Comparative Analysis* (Master thesis paper). Tilburg University, Barcelona.
- Parker, C. P., Baltes, B. B., Young, S. A., Huff, J. W., Altmann, R. A., LaCost, H. A., & Roberts, J. E. (2003) Relationships between psychological climate perceptions and work outcomes: A meta-analytic review. *Journal of Organizational Behavior*, 24(4), 389–416. <http://dx.doi.org/10.1002/job.198>
- Pateman, C. (2004) Democratising Citizenship: Some Advantages of a Basic Income. *Politics and Society*, 32(1), 89-106.

- Pavićević, Đ. (2017) „Serbia: hijacked and appropriated state“, dostupno na: [https:// ba.boell.org/sites/default/files/perspectives-09-2017-web.pdf](https://ba.boell.org/sites/default/files/perspectives-09-2017-web.pdf), stranici pristupljeno 10. 10. 2023.
- Pavićević, O. (2016) *Otpornost i moralno delanje*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Pavićević, O. (2021) Relaciona autonomija: Ka feminističkom konceptu lične autonomije. U: Ćopić, S., & Antonijević, Z. (ur). *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji*. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson, 181-195. Beograd: Institut za kirminološka i sociološka istraživanja.
- Pavićević, O., Bulatović, A., & Ilijić, Lj. (2019) *Otpornost – asimetrija makro-diskursa i mikro procesa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Pavićević, O., & Ilijić, Lj. (2022) Social Inequality and Mass Imprisonment. *Sociologija*, 64(4), 563-583.
- Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Milićević, M. (2023) Neoliberal Penal Policy and Prison Privatization. *Društvene i humanističke studije*, 5(22), 595-614. <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2023.8.1.595>
- Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Batrićević, A. (2020) *Susret društvenog i biološkog - ozelenjavanje zatvorskih zajednica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Stepanović, I. (2021) Filozofija u zatvorskim zajednicama. *Teme*, 45(1), 111-128. <https://doi.org/10.22190/TEME190705007P>

- Pavićević, O., Kron, L., & Simeunović-Patić, B. (2013) *Nasilje kao odgovor: socijalne i i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Pavlich, G. (2002) Towards an ethics of restorative justice, In: Walgrave, L. (ed.) *Restorative Justice and the Law*. Devon: Willan Publishing, 1-18.
- Peacock, M., Turner, M., & Varey, S. (2018) „We Call it Jail Craft”: The Erosion of the Protective Discourses Drawn on by Prison Officers Dealing with Ageing and Dying Prisoners in the Neoliberal, Carceral System. *Sociology*, 52(6), 1152-1168. <https://doi.org/10.1177/0038038517695060>
- Peković, K. (2011) Kažnjava li neoliberalna država siromašne? *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 2(7), 50-53.
- Pratt, J. (2001) Dangerosité, risque et technologies du pouvoir, *Criminologie*, 34(1), 101–121. <https://doi.org/10.7202/004756ar>
- Pravilnik o kućnom redu posebnog odeljenja za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2010 i 43/2013.
- Pravilnik o organizaciji i radu Posebnog odeljenja za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 101/2010.
- Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica: 66/2015-33.
- Quirion, B. (2006) Traiter les délinquants ou contrôler les conduites: le dispositif thérapeutique à l'ère de la nouvelle pénologie, *Criminologie*, 39(2), 137–164. <https://doi.org/10.7202/014431ar>

- Ramirez, M. D. (2013) Punitive sentiment. *Criminology*, 51(2), 329-364.
<https://doi.org/10.1111/1745-9125.12007>
- Rappe, E., Kajander, H., Vesamäki, J. & Malinen, A. (2016) Horticulture in rehabilitation of inmates. *Acta Horticulturae*, 1121, 19-26,
<https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2016.1121.4>
- Recommendation R(87)3 of The Committee of Ministers to Member States on The European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 dostupno na:
<https://rm.coe.int/16804f856c>, stranici pristupljeno 25.08.2023.
Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules, Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies and revised and amended by the Committee of Ministers on 1 July 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies, dostupno na: <https://rm.coe.int/09000016809ee581>, stranici pristupljeno 25.08.2023.
- Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules (Adopted by the Committee of Ministers on 11 January 2006, at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies and revised and amended by the Committee of Ministers on 1 July 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies), dostupno na:
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581, stranici pristupljeno 25.08.2023.

- Roche, D. (2007) Retribution and Restorative Justice. In: Johnstone, G., & Van Ness, D. W. (Eds.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher, 75-90.
- Ronen, S. (2008) The age of responsabilization: on market-embedded morality. *Economy and Society*, 37(1), 1-19. <https://doi.org/10.1080/03085140701760833>
- Rose, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ross, M. V., Diamond, P., Liebling, A., & Saylor, W. (2008) Measurement of prison social climate: A comparison of an inmate measure in England and the US. *Punishment & Society*, 10(4), 447–474. <http://dx.doi.org/10.1177/1462474508095320>
- Ruggeri, K., Garcia-Garzon, E., Maguire, A., Matz, S., Huppert, F. (2020) Well-being is more than happiness and life satisfaction: a multidimensional analysis of 21 countries, *Health and Quality of Life Outcomes*, 18, 192(2020). <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01423-y>.
- Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1993) *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sandifer, P., Sutton-Grier, A., & Ward, B. (2015) Exploring Connections Among Nature, Biodiversity, Ecosystem Services, and Human Health and Well-Being: Opportunities to Enhance Health and Biodiversity Conservation. *Ecosystem Services*, 12, 1-15. [10.1016/j.ecoser.2014.12.007](https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2014.12.007).
- Schalast, N., & Groenewald, I. (2009) A questionnaire for assessing the social climate in correctional institutions. First findings in general prison units and social therapeutic units. In: H. Haller & J. M. Jehle (Eds.). *Drugs, Addiction, Criminality*. Mönchengladbach, Germany: Forum, pp. 329–352.

- Schalast, N., Redies, M., Collins, M., Stacey, J. & Howells, K. (2008) EssenCES, a short questionnaire for assessing the social climate of forensic psychiatric wards. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 18, 49–58.
- Schubert, C. A., Mulvey, E. P., Loughran, T. A., & Loyosa, S. H. (2012) Perceptions of institutional experience and community outcomes for serious adolescent offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 39(1), 71–93. <https://doi.org/10.1177/0093854811426710>
- Senellart, M. *et al.* (Eds.) (2009) Foucault, M. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978* (Michel Foucault Lectures at the Collège de France, Picador.
- Simić, D. (2016) Neoliberalizam i promena državno-pravnog poretka. U: Knežević, S., & Raičević, N. (ur.) *Zbornik radova studenata doktorskih studija prava, Vol. 6*. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 1-11.
- Simon, J. (1993) *Poor Discipline: Parole and the Control of the Underclass 1890–1990*. Chicago: University of Chicago Press.
- Simon, J. (1998) Managing the Monstrous: Sex Offenders and the New Penology. *Psychology Public Policy, and Law*, 4, 452–467.
- Simon, J. (2007) Rise of the Carceral State. *Social Research*, 74(2), 471–508.
- Simon, J. (2013) “Punishment and the political technologies of the body”, *The Sage Handbook of Punishment and Society*, Sage, London. 60–89.
- Simon, J., & Feeley, M. (2003) “The form and limits of the new penology”, *Punishment and Social Control*, 2, 75–116.
- Singh Grewal, D., & Purdy, J. (2014) Introduction: Law and Neoliberalism, *Law & Contemporary Problems*, 77(4) dostupno na: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/3243, stranici pristupljeno 22.08.2023.

- Slingeneyer, T. (2007) The new penology: a grid for analyzing the transformations of penal discourses, techniques and objectives. *Champ pénal / Penal field*, Vol. IV
- Sloan III, J. J., & Langly, M. J. (1990) Just Deserts, The Severity of Punishment and Judicial Sentencing Decisions. *Criminal Justice Policy Review*, 4(1), 19-38. <https://doi.org/10.1177/088740349000400102>
- Smith, C. (2010) *What is a person? Rethinking humanity, social life, and the moral good from the person up*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Soković, S. (2006) Sprečavanje torture u izvršenju krivičnih sankcija - relevantni međunarodni pravni standardi. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 1(1-2), 173-189.
- Soković, S. (2011) Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta (karakteristike, perspektive i osvrt na domaće prilike), *Crimen*, 2(2), 212-226.
- Somek, A. (2011) Neoliberalism and Morality, In: *Engineering Equality: An Essay on European Anti-Discrimination Law*. Oxford University Press, 83-92. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693375.003.0004>
- Spafford, A. (1991) The Prison Landscape and the Captive Audience: Is Nature Necessity or Amenity?, *Landscape Architecture*, University of Illinois, Urbana- Champaign.
- Sparks, R., Bottoms, A. E., & Hay, W. (1996) *Prisons and the problem of order*. Clarendon Press
- Stevanović, I. (2012) Granice i mogućnosti krivičnopravne zaštite maloletnih lica. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(1), 69-83.
- Stevanović, I., & Ilijić, Lj. (2019) Kaznena politika kao mehanizam za smanjenje kriminaliteta. U: Bejatović, S., & Simović, M. (ur.) *Kaznena*

politika i prevencija kriminaliteta - IX međunarodna naučna konferencija, 423-441.

- Stevanović, I., Ilijić, Lj., & Vujučić, N. (2024) *Previous prison experience and evaluation of the quality of prison life*. NBP. *Nauka, bezbednost, policija*. Advance online publication. <https://doi.org/10.5937/nabepo29-47558>
- Stevanović, Z. (2009) Nove tendencije u upravljanju zatvorima. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 47(2), 147–159.
- Stevanović, Z. (2012) *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stevanović, Z. (2014) *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stojanović, Z. (2011a) Krivično pravo u doba krize. *Branič*, (1-2), 27-49.
- Stojanović, Z. (2011b) Preventivna funkcija krivičnog prava. *Crimen*, 2(1) 3-25.
- Stojanović, Z. (2016) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojanović, Z. (2023) *Politika suzbijanja kriminaliteta*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultetu saradnji sa Kriminološkom sekcijom Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu
- Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji do 2020. godine. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 114/2013.
- Sverdlik, S. (2023) *Bentham's Introduction to the Principles of Morals and Legislation: A Guide*. Oxford University Press.

- Szifris, K. (2017) Socrates and Aristotle: The role of ancient philosophers in the selfunderstanding of desisting offenders. *Howard League for Penal Reform Journal*, 56(4), 419-436.
- Tahović, J. (1956) *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Savremena Administracija.
- Tankebe, J., & Liebling, A. (2013) *Legitimacy and criminal justice: An international exploration*. Oxford: OUP Oxford.
- Teague, M. (2016) Probation, people and profits: The impact of neoliberalism. *British Journal of Community Justice*, 14(1), 133-138.
- Tešović, O. (2020) *Priručnik za izvršenje alternativnih sankcija*. Beograd: Forum sudija Srbije.
- The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), UNODC, dostupno na: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf, stranici pristupljeno 25.08.2023.
- Toch, H., & Adams, K. (1989) *The Disturbed Violent Offender*. Yale University Press.
- Toch, H., Adams, K., & Grant, D. (1989) *Coping: Maladaptation in Prisons*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishing.
- Tonkin, M. (2016) A review of questionnaire measures for assessing the social climate in prisons and forensic psychiatric hospitals. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(12), 1376–1405.
- Tonry, M. (2011) Less imprisonment is no doubt a good thing more policing is not. *Criminology and Public Policy*, 10(1), 137–152.

- Trivett, J. R., Pinderhughes, R., Bush, K., Caughman, L., & LeRoy, C. J. (2017) Sustainability education in prisons: transforming lives, transforming the world. EarthEd: Rethinking Education on a Changing Planet. Worldwatch Institute, pp. 237-247.
- Travis, J. & Lawrence, S. (2002) *Beyond the Prison Gates: The State of Parole in America*. Washington, DC: Urban Institute.
- Tyler, T. R. (1990) *Why people obey the law: Procedural justice, legitimacy, and compliance*. New Haven, CT, Yale University Press.
- Ulrich, C., O'Donnell, P., Taylor, C., Farrar, A., Danis, M. & Grady, C. (2007) Ethical climate, ethics stress, and the job satisfaction of nurses and social workers in the United States. *Social Science and Medicine*, 65, 1708-1719.
- UN Economic and Social Council (ECOSOC), UN Economic and Social Council Resolution 2002/12: Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, 24 July 2002, E/RES/2002/12, dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/46c455820.html>, stranici pristupljeno 10.08.2023.
- Uredba o osnivanju zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji: 20/2006-3, 89/2009-8, 32/2010-8, 53/2011-7, 11/2017-9, 13/2022-5.
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2006 i 115/2021.
- Vacheret M., Dozois J., & Lemire G. (1998) Le système correctionnel canadien et la nouvelle pénologie: la notion de risque, *Déviance et Société*, 37–49. <https://doi.org/10.3406/ds.1998.1648>

- van Ginneken, E. F., & Niuwbeerta, P. (2020) Climate Consensus: A multilevel study testing assumptions about prison climate. *Journal of Criminal Justice*, 69(2), <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2020.101693>
- van Ginneken, E. F. C., Palmen, H., Bosma, A. O., Nieuwbeerta, P., Berghuis, M. L. (2018) "The Life in Custody Study: the quality of prison life in Dutch prison regimes", *Journal of Criminological Research, Policy and Practice*, 4(4), 253-268. <https://doi.org/10.1108/JCRPP-07-2018-002>
- Vasiljević-Prodanović, D. (2011) Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(3), 509-525.
- von Hirsch, A. (1983) Commensurability and crime prevention: Evaluating formal sentencing structures and their rationale. *Journal Of Criminal Law and Criminology*, 74(1), 27-51.
- Vuković, D. (2021) Vladavina prava. U: Spasojević, D., (ur.) *Podrivanje demokratije: Procesi i institucije u Srbiji od 2010. do 2020. godine*, 17-45, Beograd: Crta.
- Wacquant, L. (2009) *Prisons of poverty*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Weill, J., & Craig, H. (2017) Mechanisms of Moral Disengagement and Prisoner Abuse. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 17(1), 286-318.
- West, M. (1986) *Landscape Views and Stress Response in the Prison Environment* (MA Thesis). Seattle: University of Washington.
- Western, B. (2006) *Punishment and Inequality in America*. Russell Sage Foundation.
- Whitman, J. Q. (2003) *Harsh Justice: Criminal Punishment and the Widening Divide Between America and Europe*. OUP E-Books. Oxford University Press.

- Whitman, J. Q. (2005) Making Happy Punishers (reviews) *Harvard Law Review*, 118(8), 2698-2725.
- Whyte, J. (2019) *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*, New York: Verso.
- Williams, R. J., & Liebling, A. (2023) Do prisons cause radicalization? Order, leadership, political charge and violence in two maximum security prisons. *The British Journal of Criminology*, 63(1), 97–114.
<https://doi.org/10.1093/bjc/azab122>
- World Health Organization (WHO) (1997) WHOQOL: Measuring Quality-of-Life. WHO; Geneva, Switzerland, dostupno na:
<https://dssbr.ensp.fiocruz.br/wp-content/uploads/2015/05/WHOQOL-Measuring-Quality-of-Life.pdf>, stranici pristupljeno 19.12.2023.
- World Health Organization (WHO) (2001) *The World Health Report 2001: Mental Health: New Understanding, New Hope*. Geneva: World Health Organization.
- Wright, K. N. (1985) Developing the prison environment inventory. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 22(3), 257–277.
- Xenakis, S., & Cheliotis, L. K. (2018) Whither neoliberal penalty? The past, present and future of imprisonment in the US. *Punishment & Society*, 21(2), 187–206. <https://doi.org/10.1177/1462474517751911>
- Zakon o dobrobiti životinja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 41/2009.
- Zakon o izvršenju kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 101/2010.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 55/2014 i 35/2019.

- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 94/2016, 87/2018 i 10/2023.
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom br. 11, Protokola uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 4 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u Konvenciju i prvi Protokol uz nju, Protokola br. 6 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, Protokola br. 7 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola br. 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Protokola br. 13 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima, Službeni list list Srbije i Crne Gore - Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 i Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije o sprečavanju mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih postupaka i kažnjavanja, izmenjene i dopunjene Protokolom 1 i Protokolom 2 uz Konvenciju, Službeni list list Srbije i Crne Gore - Međunarodni ugovori, br. 9/2003.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/1991; Zakon o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni

ugovori, br. 16/2005 i 2/2006 i Službeni glasnik Republike Srbije –
Međunarodni ugovori, br. 7/2011.

- Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ, br. 7/1971.
- Zakon o zaštitniku građana, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 105/2021.
- Zedner, L. (2002) Danger of dystopias in penal theory. *Oxford Journal of Legal Studies*, 22(2), 341–366.

REZIME

Monografija „Moralna i socijalna klima u zatvorima“ razmatra prilično složenu i aktuelnu problematiku moralne i socijalne klime u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija i njenog uticaja na kvalitet zatvorskog života a, posredno, i na uspešnost samog procesa tretmana i resocijalizacije osuđenih lica kao krajnjeg cilja kazne. Temi moralne i socijalne klime u zatvorima autori pristupaju multidisciplinarno – kako sa aspekta sociologije, tako i u kontekstu specijalne edukacije i rehabilitacije, ali i kroz prizmu pravnih normi. Zahvaljujući sveobuhvatnom sagledavanu predmetne problematike, autori omogućavaju ostvarivanje uvida u kompleksnu i promenljivu prirodu ovog fenomena, dovodeći ga u vezu sa aktuelnim globalnim društvenim, ekonomskim i političkim tendencijama. Iako je pojam moralne i socijalne klime u zatvorima teško precizno definisati, autori analizom njegovih ključnih dimenzija doprinose boljem razumevanju njegovog uticaja na kvalitet zatvorskog života. Oni tako osvetljavaju komponente zatvorske socijalne klime koje u prethodnim decenijama, do istraživanja prof. dr Alison Liebling, nisu operacionalizovane kao faktori od uticaja na uspešnost izvršenja kazne lišenja slobode. Operacionalizacijom i merenjem „dimenzija koje su bitne“ doprinosi se uočavanju razlika u klimama pojedinih zatvorskih odeljenja i pojedinih zatvora. Time se otvara prostor za dalja istraživanja mogućnosti za unapređenje pojedinačnih dimenzija zatvorske socijalne klime, uključujući: dimenziju profesionalizma, dimenziju dobrobiti, blagostanja i razvoja, dimenziju harmonije, dimenziju bezbednosti i dimenziju uslova života i kontakta sa porodicom, kako sa aspekta prakse zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, tako i sa normativnog aspekta.

RESUME

Book “Moral and Social Climate in Prisons” discusses a rather complex and important issue of moral and social climate in penal institutions and its implications on the quality of prison life and, therefore, on the success of the actual process of re-socialization of convicted persons, as the final goal of punishment. The authors approach the issue of moral and social climate in prisons from a multidisciplinary standpoint – from the aspect of sociology, as well as in the context of special education and rehabilitation and through the scope of legal provisions. Thorough analysis of the subject facilitates an insight in the complex and multi-faceted nature of this phenomenon, bringing it into correlation with current global social, economic and political tendencies. Although it is relatively difficult to define the term “moral and social climate in prisons”, through the analysis of its key dimensions the authors contribute to a better understanding of this term and its impact on the quality of prison life. Hence, they highlight the components of prison social climate that, prior to the research of Professor Alison Liebling, were not operationalised as the factors with an impact on the effectiveness of imprisonment. The operationalisation and measuring of “the dimensions that matter” give an insight in the differences among the climates of individual prison wings as well as among individual penitentiaries. This provides space for further research of the possibilities to improve individual dimensions of prison social climate including dimension of professionalism, dimension of welfare, dimension of wellbeing and development, dimension of harmony, dimension of safety and dimension of living conditions and family contact from the aspect of prison staff practice as well as from normative aspect.

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

343.8

316.034:343.811

364-787.22:343.261-052

ПАВИЋЕВИЋ, Оливера, 1964-

Moralna i socijalna klima u zatvorima / Olivera Pavićević , Ljeposava Ilijić , Ana Batrićević.

- Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2024 (Beograd : Birograf comp).

- 299 стр. ; 24 cm

Tiraž 150. - Bibliografija: str. 260-297. - Resume.

ISBN 978-86-80756-62-2

1. Илијић, Љепосава, 1981- [аутор] 2. Батрићевић, Ана, 1985- [аутор]

а) Затворски системи б) Затвори -- Социјални аспект в) Затвореници -- Социјализација

COBISS.SR-ID 146690313